ISTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No.

Julius Wellhausen

İslâmın En Eski Tarihine Giriş

Çeviren
Dr. Fikret Işıltan

Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Ortaçağ Tarihi Doçenti

Ankara Matbaası — Istanbul 1960

İÇİNDEKİLER

Çevirenin önsözü	VII
1. Seyf İbn Ömer	1
2. Esed ve Gatafân	4
3. Temîm	9
4. Hanîfe	13
5. Bahreyn	16
6. Ummân ve Mehre	21
7. Yemen	23
8. Halid Fırat kenarında	33
9. Halid Suriye'de	46
10. Sevâd'ın fethi	61
11. İyâd b. Ganm Mezopotamya'da	75
12. Amr b. Âs Mısır'da	80
13. İran'ın fethi	84
14. Osman'a karşı isyan	102
15. Cemel vak'ası	121
İndeksler	131

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Büyük müsteşrik Julius Wellhausen'ın *Prolegomena zur aeltesten Geschichte des Islams* adını taşıyan bu hacmen küçük eserinî, İslâm tarihi sahasında akademik ve metodlu çalışmalara örnek olması ümid ve düşüncesiyle Türkçe'ye çevirdim. Adının ve içinde yayınlandığı serinin[1] de işaret ettiği gibi, bizde maruf olmuş tabiri ile, Hulâfây-i Râşidîn tarihine ancak bir giriş teşkil eden eserde mezkûr tarihî devrenin bütün hâdiseleri müteselsil bir şekilde tasvir edilmemiştir; gayesi İslâm tarihinin bu ilk devresindeki mütebariz vekayi hakkında, kaynakların tenkid ve mukayesesi yolu ile hakikate varmağa çalışmaktır.

Altmış yıl evvel yazılmış olan bu eserin hâlâ eskimemiş, kıymetini kaybetmemiş olmasının sırrı metodunun sağlamlığında aranmalıdır. Esasen ilim sahasında ölmez eser vücude getirmenin belki en büyük şartı da budur. Yeni tedkikat, başka kaynaklar bulunmadıkça Wellhausen'ın vardığı neticeleri, esasa taallûk etmiyen hususlarda pek az değişiklik veya ilâvelerle, olduğu gibi kabul etmek mevkiindedir. Bu hususun tesbiti, kanaatimce, bir müellif ve eseri için yazılacak medhiyelerin en müessiri, şâhide en az ihtiyaç hissettirenidir.

17 Mayıs 1844 de Hameln'de doğan Julius Wellhausen 1872 de Greifswald Üniversitesi Theologie fakültesine profesör olmuş, 1882 de Halle'ye, Felsefe fakültesinin Şark Dilleri kürsüsüne nakletmiştir. 1885 de Ordinaryüs olarak Marburg'a giden Wellhausen 1892 den itibaren de, 7 Ocak 1918 de vâki olan ölümüne kadar Göttingen Üniversitesinde faaliyet göstermiştir. Araştırmalarını daha ziyade Ahd-i Atîk ve Cedîd ve İsrail tarihi üzerine teksif eden büyük bilginin İslâmiyat sahasındaki başlıca eserleri şunlardır[2].

[1] *Skizzen und Vorarbeiten, Heft* 6, Berlin 1899, s. 1-146.

[2] Wellhausen'ın eserlerinin tam bir listesi *Studien zur semitischen Philologie und Religionsgeschichte. Julius Wellhausen zum siebzigsten Geburtstag am 17. Mai 1914 von Freunden und Schülern* (Giessen 1914) adlı *Armağan*'da s. 353-368 arasında Alfred Rahlfs tarafından bibliyografik bilgi ile birlikte verilmiştir.

Muhammed in Medina, das ist Vakidi's Kitab al Maghazi in verkürzter deutscher Wiedergabe, Berlin 1882.

Reste arabischen Heidentums, 1887, 2. tab'ı, Berlin 1897.

Medina vor dem Islam; Muhammeds Gemeindeordnung von Medina; Die Schreiben Muhammeds und die Gesandtschaften an ihn, Skizzen und Vorarbeiten, Heft 4, Berlin 1889.

Die Kaempfe der Araber mit den Rhomäern in der Zeit der Umaijaden (Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil. —hist. Klasse, Heft 4), Göttingen 1901.

Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam (Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, N F, V, 2), Berlin 1901.

Das arabische Reich und sein Sturz, Berlin 1902.

Tercümesini takdim ettiğim *Prolegomena*'nın aslına sadık kalmak için Wellhausen'ın da kullanmadığı transkripsiyon alfabesinden feragat ettim ve onun düşüncesine muvazi bir şekilde has isimlerin yazılışını Türkçe telâffuzun hususiyetlerine uydurmağa çalıştım. Eserin aslında mevcut olmayıp benim bu tercemeye ilâve ettiğim indekslerin kitabın mütalâasını ve ilmî bakımdan kullanılmasını kolaylaştıracağını ümid ediyorum. Bu büyük bilgi ve metod hazinesinin neşrine delâleti için Fakültemizin muhterem dekanı Prof. Dr. Takiyettin Mengüşoğlu'na teşekkürü zevkli bir vazife bilirim.

1. Seyf İbn Ömer

Bu satırlarla başladığım incelemeler, Arabların tarihi ile birleştiği nisbette islâmın, istikbalin bütün tohumlarının kımıldanmağa başladığı ilk mühim devrinin tarihi ile uğraşacaktır. Bu manada tercihan yapılması gereken iş muhtelif haberlerin biribirinden tefrikidir. Çünkü asıl ravilerin eserleri bize esas şekilleri ile değil, ancak bir çok konpilâsyonun parçaları halinde intikal etmişlerdir. Bu orijinal eserlerin mezkûr konpilâsyonlar içinde kıymetlendiriliş şekilleri arasında ise büyük fark mevcuttur. Muahhar konpilâtörler, mümkün mertebe insicamlı bir bütüne irca için, umumiyetle kendilerinin de artık birinci elden almadıkları malzemeyi eritmişlerdir. Elde yalnızca bu konpilâsyonlar mevcut bulunduğu ve yalnızca onlardan istifade edilmek mecburiyeti devam ettiği müddetçe herhangi bir tenkid çok müşkül ve gayrı kat'î idi. Şimdi ise bu iş, daha eski konpilâtörlerin en mühimlerinden bir kaçının eserlerinin yayınlanmasından beri kolaylaştırılmış bulunuyor[1]. Bu konpilâtörler haberlerin muhtelif variyantlarını, üzerlerinde işlemeden birbiri yanında vermekte ve bu arada bunların menşelerini de zikretmektedirler. İşte meselâ daha makul ve daha tam olmasına rağmen İbn ül-Esîr muvacehesinde Taberî'nin üstünlüğü bu noktadandır. Taberî yanında bizim için bilhassa Belâzurî ehemmiyet taşımaktadır. O Taberî'den hem daha eski hem de daha ziyade görüş ve hüküm sahibidir; fakat buna mukabil istinad ettiği otoritelerini onun kadar vâzıh bir şekilde ayırmamakta ve onları tam coğrafî bir nizama uymak prensipi yüzünden daha ziyade parçalamaktadır. Eskilik bakımından Belâzurî'yi geçer görünen İbn Sa'd'ın neşri bekleniyor. Bu eser Taberî'nin, bilhassa Vâkıdî'den alınmış olan parçalarını mühim mikyasta itmam ve ikmal edecektir. Fakat üzerimize almış olduğumuz vazifeyi muvaffakıyetle başarmak üzere işe girişmek için bu neşri beklemeğe ihtiyacımız yoktur.

Asıl olan ilk raviler sözü ile en eski tarih yazıcılarını kasdediyorum. Bunlar da tabiatile her tarihçi gibi aynı zamanda toplayıcılardır; malzemelerini elbette havadan almamışlar, kaynaklardan

[1] Bu hususta en ziyade hizmeti geçen, kritik bakımından da ilk mesud adımları atmış bulunan, Leiden'daki M. J. de Goeje'dir.

toplamak sureti ile bir araya getirmişlerdir. Mutad olarak her hikâyeleri için bir İsnâd, yani rivayetin, menşeinden itibaren, bahis konusu hadiseye şahid ve ekseriya onun içinde rol oynamış bir şahıstan başlayarak, teşa'ubunu verirler. Buna rağmen bu müverrihler, birbirine aykırı ve mütezad hadîslerin konpilâtörleri değil, bilâkis kendileri tarafından toplanan bütün tarihlerin (data) — bazı hassaten tebarüz ettirilen istisnası ile — içinde biribirine tevafuk ettikleri insicamlı, yeknasak bir tarihî görüşün mümessilidirler. Şu halde kaideten tek tek rivayetlerin o çok renkli isnâdları ile uğraşmaya mahal yoktur; Ebû Mihnaf, İbn İshak, Ebû Ma'şer, Vâkıdî v.s. gibi müverrihleri kendilerine uymak kâfi ve lâzım olan en son otoriteler olarak kabul etmek caizdir: Belâzurî ve Taberî'nin de, dayandıkları isnâdı ilâve etmeden «İbn İshak diyor, Vâkıdî'ye göre» kayıtları ile iktifa etmek suretile yapmış oldukları gibi. Hattâ bizim için isnâdın kıymetinin, onun kendisine emniyetli göründüğü müverrihin haiz olduğu kıymet ve itibara bağlı olduğu da iddia edilebilir. Fena tarihçilerin verdiği iyi isnâdlara bile itimad caiz olmadığı halde iyi tarihçiler, sened vermeden: «inandığım bir kimseden duydum» kaydı ile iktifa ettikleri hallerde de itimada lâyıktırlar. Bu ise kritik analizin büyük mikyasta basitleşmesi demektir[1].

İştigal mevzuumuzu teşkil eden zaman, biri en eski dört halife, diğeri Emeviler devri olmak üzere iki kısma ayrılıyor. Bunlardan birinci devre için Taberî umumiyetle, Harun ur-Reşîd zamanında vefat etmiş olup, biri Peygamber'in ölümünü müteakip Arabların isyanına ve büyük fetihlere[2], diğeri Osman'ın katlinden sonraki karışıklıklara dair[3] birbirini takip ve itmam eden iki eser bırakmış bulunan Seyf b. Ömer ul-Useydî üt-Temîmî'yi takip etmektedir. Taberî onu ilk olarak dağınık bir şekilde s. 1734,17 (= 1749,16) dan itibaren zikrediyor; 1844,13 den itibaren ise Taberî onu devamlı baş kaynak olarak ve biri Ubeydallah b. Saîd az Zuhrî (haddasanâ) an ammihî Ya'kub an Seyf, diğeri Serî b. Yahya (haddasanî veya ketebe ileyye) an Şu'ayb b. İbrahim et-Temîmî an Seyf[4] olmak

[1] Burada tabiatile yalnız kronolojik bir şekilde hikâye edilen, ekseriya senelere göre tanzim edilmiş, tahsisen tarihî hadîsi kasdediyorum.

[2] Fütûh veya Gesta Dei per Arabes'ler.

[3] İbn ün-Nedîm'in *Fihrist*'i, 94. Ebû Bekr b. Hayr'ın *Fihrist*'i (Bibl. ar. hisp. 9. 10), 237. Sprenger, 3,544 not 1. Temîmden Benû Useyyid hakkında bk. Taberî, 1932, 15 (1933,10). 2208 1.

[4] *Fihrist*, 94,6 da yanlış olarak Şu'ayb an Seyf yerine Seyf an Şu'ayb denilmektedir. Zuhrî, *Fihrist*, 95,7 de Abdallah b. Sa'd olarak isimlendiriliyor; krş. Taberî, 2016 b.

üzere iki rivayet şekline göre kullanmaktadır. Taberî sık sık her iki rivayet şeklinin birbirine mutabık olduğunu kayd ve aralarında küçük ve yalnız şekle aid farklar bulunduğunu işaret eder[1]; mamafi o her iki rivayet şeklini, bahis mevzuu parçayı yalnız birinde bulduğunu ve diğerinde tesadüf etmediğini kayda ehemmiyet vermeden, tek tek de zikretmektedir[2]. Bizzat Seyf istihbaratını asıl kaynağına kadar irca etmekte[3] ve kendisinden daha mukaddem olanlardan farklı olarak, isnâdın tam ve usulüne uygun bir şekilde beyanına hususî bir itina sarfetmektedir. O kendisini İbn İshak, Ebû Ma'şer ve diğerleri ile aynı ayarda, malzemenin tam manasile müstakil ve ilk elden toplayıcısı ve redaktörü olarak göstermektedir.

Seyf'in yüksek perdeden çıkan sesi Taberî'de zaman zaman İbn Ishak, Vâkıdî, Medâinî (veya Ebû Ma'şer), İbn Kelbî (veya Ebû Mihnaf) menşeli ve Belâzurî ve diğer müelliflerin kayıdları ile itmam edilmeleri mümkün olan ekseriyeti kısa açıklamalarla inkıtaa uğruyor. Bunlarla Seyf'in rivayeti mukayese edilirse arada devamlı bir tezadın mevcut olduğu görülür. Bu aykırılık telif edilemiyecek bir mahiyette olup mutlaka iki rivayet şeklinden birini tercih etmek lâzım gelmektedir. Seyf'in lehine mi, aleyhine mi? Eserimizin bu ilk kısmında sık sık cevaplandırmak mecburiyetinde kaldığımız problem işte budur. Evvel emirde Seyf takib ettiği müselsel pragmatizmi ve aynı zamanda isimler ve mevzular hakkındaki tafsilâtının bolluğu ile göz kamaştırıp üstünlük temin eder görünmektedir. Fakat o diğerlerinin karşısında yalnız kalıyor, o eski Hicaz, yani Medine hadîsi karşısında hassaten Irak rivayetinin bir mümessilidir. Kat'î bir hükme varabilmek için elbette üçüncü müstakil ve emin bir ölçüye malik olmak lâzımdır. Bu vazifeyi görebilmesi muhtemel olan vesaik hemen hemen mefkuddur. Buna mukabil bu üçüncü ölçü yokluğunu hıristiyan rahiplerinin hadisatla ya aynı veya çok yakın bir zamana aid iki rivayeti telâfi eder mahiyet taşıyorlar. Bir Süryanî'nin *ZDMG* (yıl 1875, 76 vdd.) de neşredilmiş olan kayıdlarına göre Bizanslılara karşı verilen kat'î savaş Yermûk'de 636 ağustosunda cereyan etmiştir. Belâzurî'de Vâkıdî ve Taberî'de İbn İshak aynı tarihi, yani hicrî 15 yılı receb ayını vermektedirler. Buna mukabil Seyf savaşı hicrî 13 yılı cemaziyelevveline = haziran 634'e vazediyor, yani iki yıldan fazla daha evvele. Zotenberg tarafından üzerinde çalışılıp neşredilen Nikiu

[1] 1856,10; Cuşayş, Cuşnas? 1858,14 Ayhala, Abhala. 1859,3, 1872,7, 2050, 18.

[2] 1394, 17 deki Ubeydallah'ı 1749,16,18 deki Ubeydallah ve Serî ile krş. Taberî sonraları Seyf'i Serî an Şu'ayb'a göre zikretmekle yetinmiştir.

[3] O bir kaç defa da İbn İshak'ı zikrediyor.

peskoposu Yohannes'in kroniğine göre Mısır Babylon'u (Fustat yanında) 641 de düşmüş ve İskenderiye 642 yılında teslim olmuştur. Bu habere tekabül eden rakamlar, yani Babylon için hicrî 20 ve İskenderiye için hicrî 21 yılları İbn İshak'da da vardır. Halbuki Seyf'e göre Mısır-ın fetih senesi h. 16 = m. 637 dir. Seyf'in bütün pragmatizmi kronolojisi ile sukut ediyor; Yermûk savaşının tarihleniş şekli Kadisiye muharebesinin tarihlenmesine müessir olduğu gibi Mısır seferinin tarihinin tesbiti de Filistin'in kat'î olarak işgali tarihini kendisine bağlamaktadır. Bu iki misal kâfidir; mamafi ben bunlara iki misal daha ilâve edeceğim. Seyf'e nazaran Ceyhun (Oxus) ve İndus'a kadar bütün şark daha 18 hicrî yılında itaat altına alınmış olduğu gibi İspanya da Osman zamanında zaptedilmiştir[1]. Bu rivayetlerin manasızlığı vesikalar mevcut olmasa bile muhakkaktır.

İmdi bu suretle Seyf aleyhine haklı olarak kuvvetli bir peşin kanaat hasıl oluyor[2]. Ona daha baştan itimad etmiyerek Hicaz rivayetine üstünlük tanımak hakkımız ve vazifemizdir. Fakat buna rağmen rivayetleri teker teker ele almaktan da feragat edemeyiz. Kaldı ki hadîslerin tereddisine sebep olan ihtirasları takip etmek her türlü zahmete değer. «Ridde»nin bastırılması ile, yani Muhammed'in yalnız pek sathî bir şekilde itaat altına almış olduğu ve onun ölümünü müteakip hemen ayrılan Arabistan'ın fethile işe başlıyoruz (hicrî 11=29 Mart 632—17 Mart 633).

2. Esed ve Gatafân.

Ridde ancak Medine'deki Kureyş hakimiyetinden bir ayrılış olup İslâm dininden ayrılma değildir; bu hareketlerin başında bulunan peygamberler, aynen Muhammed gibi yalnız Allah'ın namına ortaya çıkmış olup herhangi bir put namına hareket etmemişlerdir. Âsiler kısmen, Medine'ye, kendilerinin Allah'a ibadet etmek fakat vergi (zekât) vermemek istediklerini bildirmişlerdi. Vergilerden sarfınazar bunların nefreti, Muhammed'in hakimiyetinin son zamanlarında hukukî ve dinî bakımdan rehberlik etmek ve vergileri tahsil etmek üzere

[1] Taberî, 2317: Osman'ın emri üzerine her iki Abdallah b. Nâfi yanlarındaki Arablar ve Berberilerle birlikte denizi aşarak Endülüs'ü ve Frank diyarını zaptettiler; Osman İstanbul'un ancak bu yoldan, Endülüs üzerinden gidilerek alınabileceğini söylüyordu. İspanya'nın Velîd I. zamanındaki hakikî fethi hakkında Taberî yalnız pek kısır haberler vermektedir.

[2] Tercihan Seyf rivayetlerini kaydettiği ahvalde tabiatile Taberî aleyhine de.

bir çok kabilelere gönderdiği elçiler üzerinde toplanmış bulunuyordu; bunlar henüz hakikî mülkî ve idarî memurlar olmamakla beraber yerli aristokrasiyi kontrol altında bulundurduklarından Medine'deki merkezî hükûmetin müfettiş ve casusları addedilebilirlerdi. Ekseri ahvalde, bir kabile içinde birbirine zıd iki parti ve hâkimiyete iki rakip bulunmaktaydı; bunlardan ekalliyette kalan fırka Medine'ye tevessüh ederek islâma iltihakda kendisine bir dayanak aramakta idi. İşte bu hal Muhammed'e, müdahale ederek elçilerini göndermek ve rakiplerden kendisinin işine geleni desteklemek fırsatını veriyordu. Ayrılma işaretini Peygamber'in ölümü verdi; bu hadise ile teokrasi kendiliğinden çökecekmiş gibi görünüyordu. Filvaki ademi memnuniyet daha evvel de mevcud olup bunun tezahürlerinin bazı bölgelerde münferit hareketler halinde patlak vermiş olduğu rivayet edilmektedir. Fakat büyük mikyasta ve tehlikeli şekilde isyan ancak Muhammed'in ölümünden sonra ve derhal zuhur etmiştir.

Hutay'a : «Peygamber'e itaat ettik, fakat deve yavrusunun babasına itaat etmiyeceğiz, yoksa sonunda deve yavrusuna da itaat etmek zarunda kalırız» diyordu. — Eğer hâkimiyet Kureyş arasında miras olarak intikal etmiye devam ederse, meselâ Peygamber'den Ebû Bekr'e ve bundan da oğluna geçerse[1] demek istiyor —. Toplanmış olan vergiler alıkonuldu; elçiler sadakatlerini muhafaza eden bir azınlık yanında melce bulamadıkları hallerde kaçmağa mecbur kaldılar. Peygamber'in ölümünü hemen müteakip ordu Usâme'nin emrinde Suriye'ye gönderildiği cihetle Medine'nin takriben iki ay müddetle askerî birliklerin himayesinden mahrum kalışı âsilerin çok işine yaramıştı. Ayrıca Kureyş ile Ensâr arasındaki anlaşmazlık da âsilere elverişli görünmekte idi. Baş kaldırma hareketlerine karşı açılacak mücadelenin hakikatte iki unsur arasındaki bu ikiliği ortadan kaldırmak hususunda en mühim rol oynayacağı tahmin edilemezdi.

Durumu belirtmek için verilen bu izahat kâfidir. İmdi, Seyf b. Ömer'e göre Medine yakınında Gatafân kabilesine mensup âsiler, Usâme idaresindeki ordunun yokluğunu taarruza geçmek için fırsat addettiler. Bunların, en büyüğü el-Abrak (Rabaza) diğer ikisi Medine yakınındaki Zu'l-Kassa ve Zû Husâ'da olmak üzere üç ordugâhları vardı. Zû Husâ'dan Medine'ye bir baskın yaptılar, fakat Medineliler Ebû Bekr'in emri altında müteyakkız bulunduklarından âsileri karar-

[1] Hutay'a 34, 4. 5. nşr. Goldziher, *DMZ*, 1893, 43. Deve yavrusunun babası Ebû Bekr'in tercemesidir. Ona aynı zamanda Ebû'l-Fusayl, yani sütten kesilmiş dananın babası da derler (Taberî, 1827, 10. 1866, 15. 1893, 6).

gâhlarına kadar geri sürdüler. Fakat âsilerin karargâhında Medinelilerin develeri şişirilmiş tulumlarla ürkütülünce bu develer sırtlarında süvarileri olduğu halde kaçarak Medine'ye döndüler. Kardeşlerininin bu sözde muvaffakiyetleri haberi üzerinde Zu'l-Kassa'da karargâh kurmuş olan Gatafânlılar da Medine'ye yaklaştılar, fakat Ebû bekr ve Mukarrin'in üç oğlu tarafından baskına uğratılarak ordugâhlarına kaçtılar ve hatta burasını da tahliye etmeğe mecbur kaldılar. Muzafferane bir şekilde şehirlerine dönen müslümanlar Temîm kabilesinden gönderilen vergilerin muvasalâtı ve Usâme'nin avdeti ile cesaretlendiler. Ebû Bekr artık müdafaadan taarruza geçti ve henüz çok yorgun olan Usâme birliklerini katıştırmadan eski efradı ile el-Abrak'da bulunan Gatafân üzerine yürüyerek onları tamamile dağıttı. Ebû Bekr bundan sonra Medine'ye döndü ve oradan Zu'l-Kassa'ya giderek orada Usâme'nin artık dinlenmiş olan birliklerinin çekirdek kuvvetini teşkil ettikleri büyük bir ordu kurdu; bu orduyu onbir kısma ayırarak onbir emîr tayin edip her birine tahrirî direktifler vererek hepsinin gideceği bölgeyi tayin etti. Orduların önünden elçilerle kabilelere, âsileri tehdit ve sadıkları takviye ve tevhid etmek üzere mektuplar gönderdi. Seyf bu şekilde her şeyi halifeye hazırlattıktan sonra onbir emîrden bir tanesine, Halid b. ül-Velîd'e tevecüh ediyor. Halid evvelâ Tayyılılara karşı bir şaşırtma taarruzu yaparak onları Adî b. Hâtim'in yardımı ile âsilere katılmaktan vaz geçirmeğe muvaffak oldu. Tayyılıların iltihakı ile kuvvetlenmiş olarak Halid bundan sonra Buzâha'da bulunan ve Esed kabilesi reisi olan yalancı peygamber Tulayha'nın üzerine yürüdü. Esedliler çok eskiden beri Gatafânlılarla ittifak halinde bulunmakta idiler. Bir müddet için ittifaka dahil olan Tayyılılara karşı her iki tarafın takındığı tavır yüzünden aralarındaki dostluk münasebatı gevşemiş, fakat Muhammed'in ölümünden sonra Medine hâkimiyetine karşı girişilen müşterek isyan sebebile eski samimiyet yeniden teessüs etmişti. Gatafânlılardan bir gurupun başında olduğu halde Uyeyne Tulayha'nın karargâhında bulunduğu gibi, bunlardan el-Abrak'da mağlûp edilen kısım da Tulayha'nın yanına kaçmıştı. Tulayha ve Uyeyne'nin rezilâne bir şekilde Halid tarafından mağlûp edildikleri Buzâha savaşı hakkındaki Seyf rivayetini Taberî vermiyor. Bu savaş, neticeye intizar eden Suleym ve Havâzin kabilelerinin de itaat altına alınmasını intaç etmiştir. İslâma sadık kalmış olan azınlıklar harekete geçerek kabileleri içinde üstünlük sağladılar. Halid bir ay kaldığı Buzâha'dan muhtelif istikametlere, mürtedleri itaat altına almak üzere akınlar yaptı. Hav'ab'da Umm Ziml ve devesi etrafında toplanmış olan muhtelif kabilelere

mensup bir gurup onun önünde dağıldı. Bunun üzerine Halid Temîm'e karşı Butâh üzerine yürüdü. Krş. Taberî, 1873-1887. 1892-1903. 1922.

Taberî'de bize kadar intikal etmiş olan İbn Kelbî'nin Ebû Mihnaf'dan (1887-9), Medâinî'nin Ebû Ma'şer'den (1870) İbn İshak'ın (1890 vd. 1896. 1904 - 8) rivayetlerinin de tevafuk ettiği Belâzurî rivayeti ise (94 vdd.) yukarıdaki hikâyeden ayrı mahiyettedir. Buna göre Ebû Bekr, taarruzlarına karşı tamamile müdafaasız bulunmasına rağmen, kabilelerin zekâttan vazgeçilmesi hakkındaki taleblerini ısrarla reddetti. Usâme'nin avdetine kadar Medine'de kaldı. Ancak onun avdetinden sonra ordusunu toplamak ve tanzim etmek üzere Necid yolu üzerinde bulunan Zu'l-Kassa üzerine yürüdü: 11 senesi cemaziyelevvel veya cemaziyelâhirinde = Ağustos 632 (Ebû Ma'şer 1870, 11). Orada Hârice b. Hisn ve Manzûr b. Zabbân kumandasında bir Fezâre gurupu tarafından baskına uğratılarak bataklık bir çalılıkta kendisini emniyet altına almağa mecbur kaldı (Ebû Ma'şer, 1870,18), fakat nihayet mütearrızları defetmeğe muvaffak oldu. Bundan sonra Ebû Bekr karargâhta toplanmış olan bütün ordunun kumandasını Halid b. ül-Velîd'e tevdi etti (Ebû Mihnaf 1887, 15.18). Halid, Adî b. Hâtim'in tavsiyesi üzerine evvelâ Tayyılara teveccüh edip onları itaat altına aldı ve bunların iltihakı ile kendisini kuvvetlendirdi (1888 vd.). Bundan sonra Tulayha emrinde Esed'in ve Uyeyne b. Hisn kumandasında 700 Fezârelinin toplanmış oldukları Buzâha üzerine yürüyerek onları mağlûp etti; Uyeyne mücadeleden, Tulayha'nın savaşa katılmayıp tefe'ül etmek üzere çadırında kapandığını gördüğü için vazgeçmişti (İbn İshak 1890 vd.). Bu arada muhtelif küçük çarpışmalar da vukubuldu, meselâ Ramman ve Abâneyn'de ve bilhassa Gamr yanında Hârice b. Hisn kumandasındaki Fezârelilere karşı. Esed ve Gatafân'ın itaat altına alınmasından sonra Sulaym ve Havâzin'in (Amir) teskini kolay oldu. Halid Suleymli Hansâ'ın oğlu Ebû Şecere'yi mağlup ettikten sonra Temîm'e karşı Butâh'a yürüdü.

Burada umumî manada Gatafân yerine daha hudutlandırılmış bir şekilde yine bu batna mensup ve kısmen Uyeyne'nin emri altında Esed'le birleşmiş, kısmen de Uyeyne'nin kardeşi Hârice kumandasında kendi bölgelerinde kalmış[1] bulunan Fezâreliler zikrediliyor. Bedevilerin Zû Husâ ve Zu'l-Kassa'da ordugâh kurduklarından hiç bahsolunmadığı gibi, bunların Usâme'nin avdetinden evvel Ebû Bekr tarafından muvaffakiyetle akamete uğratılan Medine üzerine iki taarruzları

[1] Hutay'a 34,3 e göre Buzâha'da Abslilerin de, buna mukabil Gamr'da yalnız Zubyân'ın (Fezâre) savaştıkları zannedilebilir.

hakkında da bir şey söylenmiyor. Zu'l-Kassa yalnız bir defa ve o da Usâme'nin dönmesinden sonra Ebû Bekr'in ὁρμητήριον i olarak zikredilmektedir. Ebû Bekr orada Hârice'nin başlangıcı tehlikeli olmakla beraber nihayet muvaffakiyetle atlatılan bir baskınına uğramıştır. Hutay'a Zu'l-Kassa yakınındaki bu mücadeleyi kasdetmiş gibi görünüyor 34,4[1]. Bu savaş Seyf'e nazaran Zû Husâ'da cereyan eden ve müslüman develerinin gûya şişirilmiş tulumlar önünden kaçmış oldukları muharebenin aynı olmuş olmalıdır[2]. Zû Husâ aslında yalnız Seyf tarafından zikredilen ve muhtemelen haksız olarak Zu-l-Kassa'dan ayrılmış olan, başka hiç bir yerde adı geçmiyen bir mahaldir. Ebû Bekr daha eski rivayetlere göre kendi ihtiyarı haricindeki Zu'l-Kassa vakası hariç bırakılacak olursa bizzat hiç bir düşman kuvvetile temas etmemiştir. Hassaten o, Gatafânlıların Abrak (Rabaza) yanındaki, kendi diyarları ortasındaki baş ordugâhına taarruz etmemiş, bu ordugâhı dağıtmamıştır. Baş ordugâh Abrak'ta değil Gamr'da (belki Abrak yakınında) bulunmakta idi. Hârice'yi ise burada Ebû Bekr değil Halid mağlûp etmiştir[3]. Seferin sistematik organizasyonunu yapmış olmak şerefi de hakikatte Ebû Bekr'e aid değildir. Seyf'e göre plânı o çizmiş ve tatbiki için de onbir kumandan tayin etmiştir. — aynen sonraları Ömer'in, İran'ın 18 yılındaki sözde fethinde gûya yapmış olduğu gibi (Taberî 2568 vd.; 2634 vd.). Fakat sefer sonradan programa hiç uymamaktadır. Her birine gûya bir ordu tevdi edilmiş olan (1881,7) onbir kumandan kendilerini ya pek az veya hiç gösteremiyorlar ve Halid muvacehesinde kayboluyorlar. Daha eski rivayete göre ise Halid hakikatte Zu'l-Kassa'dan harekete geçirilen yegâne kumandandır. Ebû Bekr yalnız ona bütün Medine ordusunu[4] tevdi etmiş ve onu lüzumlu gördüğü şekilde harekette serbest bırakmıştır.

---

[1] «Ebu Bekr'in mızraklar tarafından yürütüldüğü akşam». Bununla her halde Gamr'dan evvel cereyan eden bir çarpışma kasdolunmaktadır; zira Gamr savaşı 34 No. lu şarkıda hiç cereyan etmemiş görünmektedir. Zubyân hâlâ Gamr'da idi.

[2] Krş. Kâmil 223, 11. Burada Hutay'a'ya karşı Seyf'e hak verilmektedir.

[3] Belâzurî'ye göre Gamr muharebesi Buzâha savaşından sonra cereyan etmişti. Bu, Abs, Tayy ve Esed'in itaatinden sonra, yani Buzâha'yı müteakip, yalnız Zubyân (Fezâre)'ın Gamr'da silâh altında bulundukları kaydedilen Hutay'a 34, 3. 4. tarafından da tasdik ve teyid olunmaktadır. Gamr'dan Seyf'de malûmatdardır. O 1897, 12 de, 1879, 8 de anlattıkları çerçevesinde Abrak'ı zikretmekte, yalnız 1897, 8 de Gamr galibi olarak Ebû Bekr'i değil Hâlid'i vermektedir. Seyf Gamr (ve Abrak) vakasını Buzâha'dan evvele vazediyor. Yâkut da 3, 814 buna uyuyor: Halid Eknâf'dan, yani Tayyılılara karşı yaptığı seferden (Taberî, 1886, 7. 1893, 1) Gamr'a geldi.

[4] Ehemmiyet taşıyan, Vâkıdî'ye göre (Wellhausen tercümesi) s. 435, üçbin asker ihtiva eden Usâme ordusu idi.

Filvaki onun yanında, bilhassa zaferlerini kazandıktan sonra, diğer bazı kumandanların, meselâ İkrime'nin de zikri geçiyorsa da bunların maiyetinde ancak az miktarda Medineli mevcuttu. Bunlar daha ziyade siyasetle iş görmeğe çalışan elçiler idiler; bedevî kabâil arasında sadık kalmış olan azınlıkları birleştirmek suretile bulundukları yerlerde ordular teşkil etmek mecburiyetinde idiler. Kabileler içinde hâkim olan kitleler ne ittifak ettikleri ne de kat'î olarak birbirlerini korumadıkları cihetle bu azınlıklardan müteşekkil birlikler kabile ekseriyetlerine üstün bir durum almağa başladılar. Bu Medine elçilerinden başka kendi kabileleri içinde müslümanlarla birleşip mürtedlere karşı muvaffakıyetle savaşan bedeviler de mevcuttu.

Bu sebepledir ki yalnız Seyf rivayetinde bulduğumuz şu veya bu haber, meselâ Esed, Gatafân ve Tayy kabilelerinin birbirile münasebeti ve Tulayha'nın 1892. sahifedeki ilk zuhuru hakkındaki haberler tabiatile işe yarayabilir. Fakat bunlara inanmak hususunda çok ihtiyatlı bulunmak tavsiyeye şayandır. Verilen malûmatın kesin oluşu, isimler zikri emniyet verici değildir. Seyf, Gatafân reisleri olarak Hâris ve Avf'i göstermektedir; halbuki hakikatte Uyeyne'nin yanında Hârice ve Manzûr başta bulunmakta idiler ki, Seyf bunları tamamile meskût geçmektedir. Seyf, kardeşi Tulayha tarafından Fezârelilerin Zu'l-Kassa'daki karargâhına gönderilen Esedli Hibâl'in Usâme'nin avdetinden evvel Medine üzerine yapılan ikinci taarruza iştirak edip bu arada maktul düştüğünü, onun intikamını almak için (onun kanını dava ile hiç de mükellef olmayan) Gatafânlıların aralarında bulunan müslümanları öldürdüklerini rivayet ediyor (1873. 77). Hakikatte ise Buzâha üzerine yapılan yürüyüşte Halid'in öncü kuvvetlerine mensup Ukkâşe ve Sâbit adlı iki zat Hibâl'e tesadüf ederek onu öldürmüşler ve sonradan intikam olmak üzere bu iki kişi bizzat Tulayha tarafından katledilmişlerdir.

3. Temîm.

Temîm için 11 yılının büyük hadisesi aralarından kadın peygamber Secâh'ın zuhuru olmuştu. Secâh Temîm'e mensup olmakla beraber Mezopotamya'daki Taglib'liler arasında ikamet etmekte olup (Taberî, 1911, 14) hiç şüphesiz, bütün hayatı boyunca vücuda getirdiği hareketin çökmesini intaç edecek gibi görünen Muhammed'in vefatını fırsat bilerek taraftarları ile birlikte harekete geçmişti. Müslüman rivayeti aslında yalnız büyük hadisenin son safhasını, yani bütün Te-

mîmliler arasında ona en uzun müddet sadık kalmış olan Secâh'ın kabilesi Yerbû ve bunların reisi Mâlik b. Nüveyre'ye karşı Halid'in muamelesini hikâye eder. Bu hususlaki haberler esas bakımından birbirine uymaktadır[1]. Fakat bu arada, bu son safhanın vücude gelmesi için mevcut olması lâzım gelen şartlar zarurî olarak kendini belirtmekte ve bundan da Seyf ile diğer râviler arasında mühim bir farkın mevcudiyeti göze çarpmaktadır.

Seyf Temîm kabileleri arasındaki durumun umumî bir tasviri ile işe başlıyor. Seyf Temîm'i dört gurupa taksim etmektedir. Bunlardan birincisi Sa'd b. Zeyd Menât olup bunlar Avf ve Ebnâ ve Makâ'is ile Butûn'dan ibarettir. İkinci gurup Amr b. Temîm olup bunlar Bahda ve Haddam'lardır. Üçüncü gurup Hanzala'dır ki Yerbû' ve Mâlik bunlardan dır[2]. Dördüncü gurupu Abd Menât ve Dabbe'den mürekkep Ribâb kolu teşkil eder. Seyf yanlarında zekât develerinin toplandığı kabile reislerini de zikreder. Temîm nezdinde Medineli memurlar değil, bizzat kabile reisleri vergileri toplamak vazifesini görüyorlardı[3]. Muhammed'in ölümünü müteakip ortaya çıkan mesele, bu bir araya toplanan zekât develerinin bunları kabul ile mükellef makama teslim edilip edilmiyeceği meselesi idi. İslâma sadakat veya İslâmdan irtidadın miyarı bu idi. Amr ve Ribâb sadık kaldılar. Aynı şekilde Sa'd da, bu kabilenin yarısının şefi olan ve kabilenin diğer yarısının reisi olan Zibrikan'ın yapacağının aksini yapmak isteyen Kays b. Âsım'ın bir müddet tereddüt etmesine rağmen, sadakatini muhafaza etti. Yerbû, kolu Mâlik b. Nüveyre, Mâlik kolu Vekî' idaresinde bulunan Hanzalılar irtidad ettiler. Bunlarla iş birliği yapmak isteyen münferit bazı reisler kaçmağa mecbur oldular. İşte Secâh zuhur etmezden evvel ve Muhammed'in ölümünden sonra vaziyet bu merkezde idi (1911, 4.5). Secâh'ın zuhuru ile iki partinin tavırları arasında hiç bir şey değişmedi. Yalnız evvelce İslâmdan yüz çevirmiş olan Hanzalalılar ona katıldılar. Hanzalalılar tarafından ikna edilen Secâh aslında asıl hedefini teşkil eden Ebû Bekr'e değil diğer Temîm guruplarına teveccüh ederek evvelâ Ribâb koluna taarruza geçti. Fakat Ribâb tarafından ve bunu müteakip bir de Amr'ler tarafından mağlûp edildi. Bunun üzerine Secâh Temîm diyarını terkederek Mezopotamyalı taraftarları ile

[1] Meselâ Seyf (Taberî, 1924-27) İbn İshak (1927-29) ile. Krş. Nöldeke, *Beiträge zur Kenntnis der Poesie der alten Araber*, 87 vdd.

[2] s. 3179 da da Seyf Temîm'in bu üç gurupunu birbirinden ayırmaktadır.

[3] Bunun umumen mi böyle olduğu cayı sualdir, çünkü Mâlik b. Nüveyre'nin vergi toplayıcılarından birini öldürdüğü hikâye ediliyor. Develeri bir yerde toplamak mutad değil fevkalâde bir tedbir imiş gibi görünüyor.

birlikte, Müseylime'nin Sumâme b. Usâl ile mücadele halinde bulunduğu Yemâme'ye çekildi. Halid Temîm ülkesine geldiği sırada Yerbû'lular da, fakat ancak Secâh'ın Akke ve Huzeyl kumandasında bir miktar Taglibliyi Yemâme'de bıraktıktan sonra tekrar Mezopotamya'ya dönmesini müteakip, onun tarafını tutmuş olduklarına nedamet etmişlerdi. Yerbû'lular Halid'e, kendilerinin yalnız Ribâb'a karşı hareket fırsatı bulmak için Secâh ile işbirliği yapmış olduklarını bildirdiler (1921).

Bu tasvire nazaran Secâh hakikatte Temîmliler üzerinde hiç müessir olmamış olmalıdır. Fakat buna mukabil bizzat Seyf kendi tasviri ile tezat teşkil eden münferit tarihler vermektedir. O, manasından, Mâlik b. Nüveyre ve Vekî'den başka diğer bazı Temîm asılzadesinin de bu harekete katıldıkları tezahür eden mısralar kaydediyor (1911-1914). Seyf hatta, başka bir yerde Ridde hareketini bastıran şahıs ve müslüman kahramanının ideali olarak tes'id ettiği[1] Ka'ka' b. Amr'in bile Secâh'ın yanında kılıçla çarpışarak Ribâb eline esir düştüğünü bildiren bir mısraı kaydetmekte ve onun Secâh'ın yakın akrabası olup onunla sıkı münasebette bulunduğunu itiraf etmektedir (1911, 13.20). Buna Taberî'nin, Seyf'e değil Kelbî ve diğerlerine müntehi olan diğer haberleri de ilâve olunmalıdır (1917-19). Burada bütün kabilerden bir çok asîl Temîmli ve bu arada Seyf'in Secâh'ın düşmanı olarak zikrettiği Zibrikan ve Utârid de kadın peygamberin tarafdarı olarak gösterilmektedir. Secâh'ın hareketine iştirak yalnız Hanzala'ya münhasır kalmamıştı. Kelb ve Rebî'a kabileleri bütün Temîm'i Secâh'ın adı ile tahrik edip kızdırırlardı (1919, 10). Kays b. Âsım veya Utârid b. Hâcib'e atfedilen bir mısra şöyledir: Umumiyetle insanların peygamberleri erkek olmasına rağmen bizim etrafında döndüğümüz peygamberimiz kadındır (1919, 9. Agânî 12, 157. 18,166). Belâzurî 99,18 de yalnız, aslında Temîm'e mensup olmayan Ribâblıların Secâh'a karşı düşmanca davrandıklarını söyler. Tagliblilerden Secâh yalnız mahdut mikdarda tarafdar ile gelmişti, asıl tarafdar kitlesini o Temîm'den derlemiştir. Agânî, 18, 166 ya göre Temîmliler arasında onun tarafını tutmak umumî bir hareket halini almıştı; bütün nüfuz sahipleri onun tarafına geçmişler ve Yemâme seferine iştirak etmişlerdi[2]. Bu iddia Taberî tarafından da s. 1919 da kabul olunmaktadır. Hal-

[1] Taberî, 1899, 2021; krş. Yâkut 1, 602, 12.

[2] Agânî'nin rivayeti Seyf'e atfolunur. Seyf gayrı ihtiyarî olarak tafsilât içinde kendi kendini tekzip etmekle beraber hadisenin umumî görüş ve tasvirinde kendi kendisini elbette tamamile yalancı çıkaramaz. Filhakika Agânî versiyonuna tekabül eden Taberî versiyonu bilhassa Seyf'e değil başkalarına irca edilmektedir: 1917, 7.

buki Seyf yalnızca, Temîm'in müslümanlar tarafında olarak Yemâme ve Bahreyn'deki Ridde'yi bastırmağa yardım etmiş olduğundan haberdardır. Temîmliler, Secâh'ın da dostane münasebata giriştiği Müseylime'den gûya günde yalnız üç defa namaz kılmak müsaadesini almışlarmış; sonradan uzun müddet istifade ettikleri bir müsaade (Taberî, 1919. Agânî 18, 166).

Seyf'in, itiraf ettiği hallerde bile, müstakillen ve daha evvel patlamış olarak tasvir ettiği Temîm isyanı hiç şüphesiz Secâh'ın zuhuru ile alâkalıdır. Hanzalalıların bu hususta diğerlerinden daha canla başla uğraşmaları bunların Secâh'ın kabilesi efradı olmaları ile izah edilmelidir. Belki de Secâh bunlar tarafından davet edilmiştir. Fakat o her halde A. Müller'in zannettiği gibi Mezopotamya'dan Persler tarafından atılmış değildi. Zira o Arabistan'daki rolünde muvaffak olamayınca mümanaata uğramadan Elcezire'ye dönebilmiştir. Ayrıca Ridde'nin başlangıç tarihi olan Muhammed'in ölümü ile Secâh'ın Temîm diyarına gelişi arasında, onun Arabistan'daki ikametini pek kısaltmak istemiyorsak, zaman itibarı ile bir mesafe de hemen hemen vazedilemez. Zira Halid'in Butâh'a gelmesinden daha evvel Secâh çoktan Mezopotamya'ya dönmüş bulunmakta idi. Seyf'in onun gelişinden evvelki Temîm kabileleri vaziyeti hakkında verdiği tasvir, yalnızca onun dönüşünden sonraki devreye uymaktadır: filhakika bu tasvir bundan çok sonraki bir yerde hemen hemen aynı kelimelerle tekrar olunmaktadır (1963, krş. 1910). Başlangıçta yalnız Ribâblıler Secâh'a mukavemet etmeğe cüret ettiler. Diğer Temîmliler ister istemez onun tarafını tutmuşlardı. Ribâb'ın zaferi ve sonra bilhassa Halid'in kendilerine komşu bölgeye gelmesi ile vaziyetlerini değiştirmek lüzûmunu hissettiler. Kabile reisleri o vakte kadar depolarında alıkonulmuş olan vergileri teslimde istical ettiler. Develeri kısmen doğrudan doğruya Medine'ye, kısmen Bahreyn'de bulunan Alâ'ya gönderdiler[1]. Yalnız Hanzalalılar bekliyorlardı. Onlar kadın peygamberlerine en uzun müddet sadık kaldılar. Fakat Mâliklileri ile Veki' henüz vakit varken İslâm'a dönmeğe imkân buldu. Mâlik b. Nüveyre ise Yerbû'luları ile bu hususta bir az geç kalmıştı; bunun cezasını çekmek mecburiyetinde kaldı. Büyük sahtekârlığın iflâsından sonra kimse buna iştirak etmiş olmağı kabul etmek istemiyordu. İşte efkâra hâkim olan bu hava içinde, bizzat Temîmli olduğu için Seyf'in kabul ettiği

[1] Zibrikan, Kays b. Âsım'dan evvel develeri teslim etmiş olmakla övünür. Kays ise vergiyi kendisinin de (gûya Alâ'ya) verdiğini iddia eder (Taberî 1964 vd.). Burada mes'ele hangisinin daha evvel davranmış olduğudur. Aslında vergiyi her ikisi de alıkoymuşlardı.

Temîm rivayeti teşekkül etti. Hakikatte yalnız bir nevi çılgınlıktan kendine geliş olan bu hali Seyf, sanki umumî bir mestî hiç mevcut olmamış gibi, başlangıç safhası olarak göstermektedir.

4. Hanîfe.

Muhammed'in ölümünden sonra bir Hanîfe Ridde'si mevcut olmamıştır. Zira Hanîfeliler onun hayatında İslâm'a henüz dahil olmamışlardı. Her hangi hususî bir şahsın Medine'ye gelişi çok kere bu şahsın bütün kabilesinin resmen bî'ati imiş gibi mübalâğalandırılması cihetile, Hanîfelilerin Muhammed'e göndermiş oldukları rivayet edilen elçi heyeti de bu manada bir ehemmiyet taşıyamaz[1]. Kat'î olan cihet, bunların nezdinde zekât memurları bulunduğu veya vergi vermekten istinkâf ettikleri hakkında hiç bir rivayetin mevcut olmaması ve verdikleri sözden dönmüş olmaktan mütevellid vicdan huzursuzluğunun kendilerinden daha az kuvvetli olmayan diğer kabilelerde doğurduğu tereddüt ve kararsızlıktan Hanîfelilerde eser bulunmadığı hususudur. Hanîfelilerin kesin çoğunluğu Müseylime'ye itaat etmekte idi. İbn Sa'd'a göre (§ 33) Muhammed Müseylime'ye onu İslâm'ı kabule davet eden bir mektup yazmış, Müseylime ise hakimiyetin Kureyş ile Hanîfe arasında taksimini teklif etmişti. Belâzurî'ye (s. 87,4) nazaran Müseylime, ölümünden sonra hakimiyet kendisine geçmek şartı ile Muhammed'i tanımağa hazır olduğunu beyan etmişti. İbn Sa'd § 7 ye göre Muhammed'in aynı şekilde kendisine mektup göndermiş olduğu Hanîfeli Havza b. Ali Belâzurî (s. 87,6) ye nazaran daha evvel aynı şartla aynı teklifde bulunmuştu. Havza İranlılarla işbirliği yapmakta olup hıristiyandı (Taberî, 987, 19). O h. 8 yılında ölmüş (İbn Sa'd § 7) olup Müseylime onun ölümünden sonra yükselmiş gibi görünmektedir. Yalnız küçük bir Hanîfe azınlığı Sumâme b. Usâl'e itaat etmekte idi (BH 996 vd.). Bu zat Müseylime ile mücadeleye muktedir olamadığı içindir ki İslâm'a istinad etmek istiyordu. Ebû Bekr muhtemelen onu desteklemek üzere İkrime ve Şurahbîl'i

[1] Bu hususlaki haberler birbirini nakzeder mahiyettedir. Elçi heyeti içinde bulunan ve bu münasebetle İslâm'ın ahkâmını öğrenmiş olan Rahhâl, gûya Muhammed'den Müseylime aleyhinde çalışmak vazifesini almış imiş. Fakat Müseylime de mezkûr elçi heyetine dahil olup mevkii henüz pek aşağı olduğu için Muhammed'in huzuruna bile çıkmamıştı. Mamafi diğer rivayetlere göre Müseylime o zamanlar çoktan beri kabilesinin riyasetinde bulunmaktaydı. İbn Hişâm, 945 vd.; 964 vd.; Taberî, 1734 vd. 1932, 2. 1939, 1; Belâzurî 87; İbn Sa'd § 101 krş. 33.

Yemâme'ye göndermiştir. Fakat bunlar muvaffak olamadılar. Bunun üzerine hudutta bulunan müslüman ordusu Halid'in kumandasında olduğu halde burada göründü[1]. Temîm'in itaat altına alınmasını Hanîfe'nin sindirilmesi takip etmek lâzım geliyordu; zira her iki kabile komşu olduğu gibi Secâh'ın Müseylime ile ittifakı sebebi ile birbirlerine bağlanmış bulunmakta idiler.

Hadîs Müseylime'yi umumiyetle olduğundan başka ve fena tasvir ve onu baş yalancı addeder. Kendisine Muhammed'i örnek almıştı; sonradan ve maalesef ancak sukutundan sonra (Taberî, 1935, 8) meydana çıktığı gibi, gayet başarısız bir şekilde Muhammed'in takdis şekillerini ve hastaları iyileştirme mucizelerini taklid ediyordu. Kendisinin akıl hocası, onunla mücadele edecek yerde kendisini Müseylime'ye kaptırmış olan Nahâr ar-Rahhâl veya Raccâl adında mürted bir müslüman idi. Muhammed ve Esved gibi o da Allah'ı Rahmân adile anıyordu[2]. Muhammed gibi o da, günde beş defa olmasa da üç defa ibadet ettiriyor ve ibadete müminlerini müezzin vasıtasile davet ettiriyordu. Mamafi bunlar onun hakikatte İslâm'dan mülhem olduğunu göstermez. Rahmân adı ve Allah'a ibadet ve bunun şekli Muhammed'in icadları olmadığı gibi Müseylime'nin hizmetçisi Huceyr (İbn an-Navvâha) 'de, belki yalnız dillerinin daha ziyade alışkan olduğu müezzin kelimesile müslümanlar tarafından bu şekilde telkip edilmiştir[3]. Her şeyden evvel Müseylime'nin Secâh'la olan dostane münasebatı hadîs tarafından en kindar ve iğrenç şekilde istismar edilmektedir. Bu hususta yegâne istisnayı Seyf teşkil ediyor. Taberî'nin (1917, 7) bilhassa belirttiği gibi Seyf Müseylime ile kadın peygamber arasındaki ilk karşılaşmanın cereyan tarzı hakkındaki rezaleti rivayet etmemiştir. Müseylime her ne kadar Seyf tarafından da yalancı ve Muhammed'in taklitçisi olarak tasvir edilmekte ise de, beyan ettiğimiz vâkıalar sebebile çok daha müsait bir zaviyeden görülmektedir. Müseylime (ona göre) bir târiki dünya olup oruç tutmağa kıymet verirdi, şarabı menetmişti. Cinsî ahlâkı şart koşmuş olup evlilik münasebetlerine ancak erkek bir vâris doğuncaya kadar müsaade etmekte idi. Tebliğ ettiği

[1] Butâh'dan sonra Halid kendisine karşı yapılan ağır bir ithamı reddetmek üzere bir an için Medine'ye gitmişti. Halid Medine camiinde sarığına saplanmış oklarla görünmüştü (İbn İshak, 1928).

[2] O bazan kendisini de Rahmân adı ile zikrediyor, yani Muhammed'in de yaptığı gibi, kâhin âdetince Allah'ın benliğinde konuşuyordu. Taberî, 1935, 14; krş. Belâzurî, 105.

[3] Ezân'ın islâmî menşei, İbn Hişâm, 347 (Taberî 2394) ve Buhârî, (1, 83)'nin ifadelerine rağmen kat'î değildir. Secâh'ın da bir müezzini olduğu rivayet edilir.

kehânetlerinde cennet, hayırlı işlerin hardal tohumu ve (süperlatif dinî manasında) hayat gibi ıstılahlar kullanırdı. Ufku ancak köylü olan vatandaşlarının, Hanîfelilerin ufku kadardı. Kara keçiden, beyaz sütten, öğütmek ve fırında pişirmekten, sulanmış ve ekilmiş arazinin tipik hayvanı olan kurbağa'dan bahsetmektedir[1]. Her kese dostane muamelede bulunur, kendi zaaflarını saklamağa çalışmaz, yani kendisini göstermek istemezdi (Taberî, 1931, 15). Ufak yapılı, rengi sarı bir adamcık olmasına rağmen adamlarını Tulayha veya Esved'den çok daha fazla heyecana getirmesini bilmişti. Hanîfeliler onun için arslanlar gibi çarpıştılar. «Rebî'alı bir yalancı bizim için Mudarlı bir yalancıdan daha ziyade kabule şayandır» (Taberî, 1937, 5) sözü fahvâsınca Hanîfelilerin bu şecaatleri yalnızca kabile asabiyetine atf edilmek isteniyorsa da bu, düpe düz bir iftiradır. Müseylime'nin etrafında isimleri bize bildirilen bir sıra kıymetli şahsiyet toplanmıştı. Bunlardan bazıları, hatta Müseylime'nin mağlûbiyet ve sukutu yalancılığını meydana çıkardığı halde ona sadakatlerini muhafaza ettiler. İbn an-Navvâha sonraları, ona karşı imanını uzun seneler muhafaza edip onu hâlâ inkâr etmek istemediği için Kûfe'de idam edilmiştir (Belâzurî, 87; krş. Taberî, 1932). Temîmliler arasında, Secâh yüzünden onunla münasebet tesîs ettikleri zamandan itibaren, Müseylime hakkında, İslâm'ın ona karşı büyük adavetinin de tamamile silemediği bir nevi senpati tahassul etmiş ve bu his devam etmiş olmalıdır. Seyf'in onun hakkında bazı tarafsız haberleri muhafaza etmiş olması bu suretle izah olunabilir. Seyf Useyyid kabilesine mensuptu ve filhakika Yemâme'de sâkin olan bu kabileye karşı Müseylime kavlen ve fiilen dostluk göstermişti. Müseylime onlar hakkında şöyle demişti: Temîmliler temiz, asîl adamlardır. Onlara hiç bir fenalık yapılmayacağı gibi vergi ile de mükellef değillerdir. Onlara yerlerinde ikamet etmek hakkını tanıyoruz. Yaşadığımız müddetçe onları koruyacak ve ölümümüzden sonra onları Rahmân'ın himayesine tavsiye edeceğiz[2].

Hadîsin asıl alâkası facianın son perdesine, Müseylime'nin sukutu ve Halid'in zaferine müteveccihtir. Buna dair rivayetinde Seyf, İbn İshâk ile tevafuk ediyor. Seyf bu hususta İbn İshâk ve onun sened'i

[1] Taberî, 1916 vd., 1933 vd.

[2] Taberî, 1932 vd. Hasan el-Basrî Müseylime hakkında müsaid bir fikre sahip imiş gibi görünüyor. Hasan Müseylime aleyhinde Ahnef'e atfedilen bir söze karşı: «evet, demişti, Ahnef kendisine vahiy nazil olması tehlikesinden mu'âf idi». (Agânî 18, 167). Hasan el-Basrî'nin mübeşşirlerinden biri olan Basralı ve meşhur Temîmli Amir b. Abdkays'in İslâm'ın câri olan istikameti için tehlike taşıyan riyazete mütemayil dinî görüşünde Yemâme peygamberinin devam eden tesirini görmek belki kabildir.

Ebû Hureyre'ye istinad eder. Burada evvela Müccâ'a'nın esir edilişi, müteakiben Akrabâ savaşı ve nihayet Müccâ'a'nın, kabiledaşları için tahammül edilebilir bir şekle koymağa muvaffak olduğu Hanîfelilerin teslim oluşları hikâye edilmektedir[1]. Teslim şartlarını Seyf, sözde bir vesikaya istinaden, İbn İshâk'a nazaran daha gayrı müsaid olarak vermektedir. Ebû Bekr bu şartların daha sert olmasını istemiş, fakat Nuceyr'deki Kindelilerde de olduğu gibi, bu sefer de geç kalmış imiş: görüldüğü gibi, Seyf'e göre halîfenin her işe karışması lâzımdır, hattâ iş işten geçmiş bile olsa. Seyf'in, kanları bahasına zaferin elde edildiği Medinelileri Bedevilere, yani bilhassa Temîmlilere nazaran arka plânda göstermek gayreti câlibi dikkattir: Temîm'in ölüleri daha az ve bu da her zaman için daha büyük şecaatin delili imiş (Taberî, 1946 vd.). Secâh tarafından Yemâme'de bırakılmış olan Akke ve Hüzeyl kumandasındaki Tagliblileri Arabistandan sürüp çıkarmış olmak şerefini de Seyf Temîm'e atf etmektedir (1930 vd.).

Secâh ve Müseylime hakkında daha doğru ve tam malûmata sahip bulunmamamız teessüfe şayandır. Bu hususta daha eksiksiz bilgiye malik olsaydık, Mekke ve Medine'de İslâm'ı tevlid etmiş olan belki de aynı kuvvetlerin başka bir bölgede de müessir olduklarını müşahede etmiş olacaktık. Secâh Tagliblîler arasında hıristiyanlığı tanımıştı (Taberî, 1919). Müseylime'nin selefi Havza b. Ali hıristiyandı. Bizzat Müseylime'de görülen bazı dinî fikirler ve bilhassa riyazet temayülü hıristiyan tesirine delâlet etmektedir. Cinsî imsâk şarkî Ürdün'deki bir Arab mezhebi (Valesi) hakkında da rivayet edilmektedir. Cinsî münasebet bakımından itidal, en eski müslümanlar için de, peygamberlerinin bu hususta gösterdiği aşırılık müvacehesinde aksi kabul edilmesi lâzım gelmesine rağmen, pek yabancı değildi. Din, gerek Muhammed ve gerekse Secâh ve Müseylime elinde, Arab kavmiyeti ile sıkı bağlılığı yüzünden savaşçı bir mahiyet almıştı. Bu suretle bir zamanlar İbrânîlerde olduğu gibi, Teokrasi'nin şekli kendi kendini tayin etmiş bulunuyordu.

5. Bahreyn.

Muhammed Alâ b. Hadramî'yi Abd Kays kabilesinden[2] Münzir b. Sâvî ve İranlı Sîbuht'a hitaben yazdığı mektuplarla Bahreyn'e gön-

[1]) Müccâ'a bu hizmetleri yüzünden halifeden bol mükâfat almıştır. Belâzurî'ye (s. 93) göre onun mükâfatlandırılması daha evvel bizzat Peygamber tarafından vaki olmuştu.

[2]) Belâzurî, 78,8'de Temîmli diyor ki yanlıştır.

dermişti. Bunların her ikisi de Arab'dan başka, aynı zamanda çok karışık sekeneye malik olan sahil bölgesine (hatt) mukabil Bahreyn ve Yemâme (Temîm) arasındaki Dehnâ çölü gibi yalnız Arablarla meskûn (Abd Kays, Bekr) olan iç Bahreyn'in merkezi Hecer'de bulunmakta idiler[1]. Alâ'nın bu gönderilişi rivayete göre h. 8 yılında veya daha evvel vuku bulmuştur. Kat'î olan cihet onun takriben 10. senede bölgede zekât memuru olarak bulunduğudur. Bu sıralarda bölge Arabları İslâm'ı kabul etmiş olup İranlılar, hıristiyanlar ve Yahudiler cizye ödemekte idiler[2]. Alâ Peygamberin hali hayatında Medine'ye gelen en büyük vergiyi teşkil eden 80.000 dirhem'i buradan göndermeğe muvaffak olmuştu. Alâ bundan sonra geri çağırılarak yerine Ebân b. Sa'îd tayin olunmuştu. Fakat bu zat Ridde'nin zuhurunda kaçtığı cihetle Ebû Bekr Alâ'yı tekrar Bahreyn'e gönderdi. Belâzurî'nin verdiği malûmat bu merkezdedir. Fakat o, Alâ'nın Ebân b. Sa'îd'in yanında Bahreyn'de kalmış olması ihtimalini de açık bırakıyor. İbn İshâk ise Ridde'nin zuhuru sırasında Alâ'nın Peygamber'in Bahreyn Emîri bulunduğunu bilhassa tebarüz ettirmektedir (BH. 945). Hadisatın cereyanından bu şeklin daha doğru olduğu tezahür edecektir. Peygamber'in vefatından hemen sonra Hecer'de İslâm'ın en büyük dayanağı olan Münzir b. Sâvî de öldü ve bunu irtidad takip etti. Ridde Bekr'e mensup Kays b. Sa'lebe kabilesinden çıktı. Hareketin başına Hutam geçerek bir zamanlar Bahreyn'de, yani Hecer'de sözü geçen, Garûr adlı ve eski Hîre hanedanı bakıyesinden bir zatı kendi âmâline kalkan olarak kullanmağa başladı[3]. Fakat Abd Kayslıların bir kısmı İslâm'a sadık kaldı; bunların reisi, eski bir hıristiyan olan Cârûd idi (Taberî, 1736. 1958. İbn Sa'd § 98. BH. 945). Âsiler Alâ'yı kapanmış olduğu Hecer şimalindeki Cuvâse kalesinde kuşattı-

[1] Hecer baş şehir demektir (Hamdânî 85, 25-86,5); Yemâme'nin baş şehrinin adı da aynıdır, Taberî 1931, 14. Vadinin diğer sahilinde bulunan Hecer'in kalesi Muşakkar'dır. — Seyf Hatt sâkinleri arasında liman şehirlerinin gemici ve hammal unsuru olan Sayyâb'ce ve Zutt'ları zikretmektedir.

[2] O zamanlar Bahreyn ve Ummân bölgesinin ileri gelenleri, San'a eşrafı gibi (bedevîlere karşı) İran İmparatorluğunda buldukları istinadgâhı, İran'daki karışıklıklar yüzünden kaybetmiş görünüyorlar. Bu hal İslâm'ın işine yaramıştır.

[3] Mu'âviye b. Cevn'in maktul ve Hassân b. Amir b. Cevn'in esir düştüğü Şi'b Cebele savaşına kadar gerek Bahreyn ve gerekse Yemâme'ye Kindeliler hükmediyorlardı. (Agânî, 10, 35, 47. Nöldeke, *Beiträge*, 102 v. 35). Bundan sonra orada Kinde hakimiyetini Hîreliler tevarüs etmiş olmalıdırlar, fakat Hatt muhakkak olarak çoktan beri doğrudan doğruya İranlıların idaresinde bulunuyordu. Sonraları İran valisine Muşakkar (Hecer)'da tesadüf etmekteyiz; başlarında İbn Sâvî'nin bulunduğu Hecer Abd Kayslılarına İspehbed'e itaat edenler manasına Aspadî denilmekteydi (Nöldeke, *Tabari*, 260).

lar. Al'ânın yanında yalnız sadakatlerini muhafaza etmiş olan Abd Kayslılar bulunmakta idi. Bu hususta bir vesikaya Abdallah b. Hazef'in Cuvâse mahsurları adına Ebû Bekr ve Medinelilere hitaben kaleme aldığı manzum bir istimdad talebinde malik bulunuyoruz[1]. Mamafi mahsurlar kendi kendilerine yettiler. Bir gece baskınında Hutam'ı öldürerek muhasırları püskürttüler. Müseylime'nin sukutunu müteakip Halid'in ordusundan yardım gelince Alâ müdafaadan taarruza geçti. Garûr'un kapanmış olduğu kaleyi (muhtemelen Hecer'in kalesi olan Muşakkar) fethederek onun işini bitirdi[2].

Bu suretle Arabların isyanı bastırılmış ve Hecer vahası itaat altına alınmış bulunuyordu. Fakat Hatt bölgesindeki İranlılar da boyunduruktan sıyrılmışlar ve vergiyi alıkoymuşlardı. Bu münasebetle Sîbuht'dan bahis yoktur, onun yerine Muka' bir, Fîrûz veya Azâd Fîrûz b. Cuşnas zikrediliyor[3]. Bu zat muhtemelen bugünkü Katîf'e muadil olan, deniz kenarındaki Zara şehrine kapandı. Orada uzun müddet rahatsız edilmeden kaldı ve ancak Ömer'in hilâfetinin başlangıcında Alâ maiyyetindeki Abd Kayslılarla birlikte onu kuşattı. Muka'bir'den ayrı olarak gösterilen Zara merzubanı Akrabâ muharebesinin kahramanı Berâ' b. Mâlik'e karşı çıktığı bir düelloda katledildi. Kalenin suyu kesildikten sonra Zara teslim olmağa mecbur kaldı. Fakat mahsurlar yakınlarındaki Darin adasına naklettikleri ailelerini teslim muahedesinde zikretmeği unutmuşlardı. Alâ sığ olan suyu geçerek bu adayı zaptetti. Bu arada esir düşmüş olan ailesini kurtarmak için Muka'bir'in İslâm'ı kabul ettiği tahmin olunabilir[4].

---

[1] Belâzurî, 84, 1. 2. Mısralar muhasara olunanların müslüman ve muhasırların putperestler olduğunu teyid ediyorlar.

[2] Belâzurî, bir rivayete dayanarak Garûr'un iltica ettiği yerin Muşakkar olduğunu ve Garûr'un burasını sular altında bıraktığını (Maralq. nşr. Ahlwardt 2),7), diğer bir rivayete göre ise Garûr'un meleinin Hatt olduğunu bildirir. Hatt sahil şeridinin adı olup her halde araziden baş şehrin adına da teşmil edilmiş olmalıdır. Fakat Garûr'un burası ile bir alâkası yoktur; sonraları biz burada İran valisini mahsur olarak bulmaktayız. Şu halde burada, ileride göreceğimiz gibi Seyf'in rivayetinde daha da büyümüş olan bir yanlışlık var gibi görünmektedir. Garûr güya teslim olmuş ve sonradan Müseylime'ye iltihak etmiş imiş. Bu ise kronolojiye aykırıdır, zira Halid bu arada Müseylime'nin işini bitirmiş bulunmaktaydı. Halid'in bizzat Garûr'un muhasarasına iştirak etmiş olması Vâkıdî'ye nazaran doğru değildir, o Yemâme'den Medine'ye gitmişti.

[3] Belâzurî, 85; Taberî, 985, 7. Baş rolde Muka'bir görülüyor; onun Sîbuht ve Zara merzubanı müvacehesindeki vaziyeti çok karanlıktır. Krş. Nöldeke, *Tabari*, 253, n. 1., 253, n. 2.

[4] Taberî'ye göre (2599, 9 vd.) bu zat sonraları Hakem ile birlikte Ardeşîrhurre' de Şahrak'a karşı savaşmıştır.

Ma'mer b. Müsennâ, İbn Kelbî ve diğer eski ravilere müstenid Belâzurî rivayeti budur. Taberî ise İbn İshâk'ın ehemmiyetsiz bir kısmından başka (1959 vd.) yalnız Seyf rivayetini vermektedir. Seyf, müslüman tarafdarı Abd Kayslıların Hutam kumandasındaki Bekrliler tarafından Cuvâse'de kuşatıldıklarına dair, Belâzurî ile tevafuk eden ve onun tarafından kaydedilmiş mısralara istinad eden bir rivayetten haberdardır. Fakat onun çok tafsilâtlı esas rivayetinde (1962-76) bundan hiç bahis yoktur. Bu mufassal rivayet Belâzurî'nin hikâyesinden tamamile ayrılmakta olup vukuatı şu şekilde bildirmektedir: Bahreynde isyan kopunca Ebû Bekr Alâ'yı Medine'den oraya gönderdi. Yemâme'de Sumâme b. Usâl kumandasındaki müslüman Hanîfeliler, ayrıca Temîm, yani Ribâb, Amr ve Sa'd onunla birleştiler. Yalnız irtidadda ısrar eden veya tereddüt içinde bulunan Hanzalalılar ona katılmadılar. Buna göre durum Halid'in Butâh'a gelişinden ve Müseylimenin sukutundan haylı evvelki durumdur. Biz, yani Temîmliler, bunun üzerine Alâ ile birlikte Dehnâ çölü yolunu tuttuk. Geceleyin durak yaptığımız zaman develerimiz eşya ve yiyeceklerimizle birlikte dört tarafa dağıldılar. Fena bir gece geçirdik ve sabahleyin, suyumuz da bulunmadığı cihetle büsbütün meyus olduk. Fakat Alâ bize müslüman olduğumuzu ve Allah tarafından terk edilmemize imkân olmadığını hatırlattı. Alâ bizimle beraber namazı eda edip sonunda bir de dua okuyunca mevcut bir serab hakikî suya tahavvül etti, bundan başka kaçmış olan develerimiz de dönüp bize iltihak ettiler. Sonraları, hayrete şayandır ki, bu mevkii bir daha bulmak mümkün olmadı. Bundan sonra Hecer'e doğru yolumuza devam ettik. Orada bütün müslümanlar Alâ'nın, bütün putperestler, mühim kısmı Bekrliler de Hutam ve Garûr'un etrafında toplandılar. İki taraf hendek ve istihkâmlar arkasında mevzi alarak bir ay müddetle ufak tefek çarpışmalar yaptılar. Gecenin birinde Alâ keşiften dönen bir gözleyiciden — bu mutad olduğu gibi yine bir yeğendir — düşmanların körkütük sarhoş olduklarını haber aldı. Bunun üzerine onların ordugâhlarına bir baskın yaparak düşmanları darma dağın etti. Hutam ve Garûr'un biraderi (?) Münzir b. Süveyd maktul düştüler. Bizzat Garûr esir edilerek İslâm'ı kabul etti. Bakıyye kalanlar denizi geçerek Darin adasına kaçtılar. Hutam kumandasındaki Kays b. Sa'lebelilere Ebcer b. Buceyr idaresinde diğer Lahâzim de katılmışlardı. Aralarında Müsennâ b. Hârise'nin de bulunduğu diğer Bekrliler ise Alâ'nın tarafını tutuyorlardı. Alâ sahil bölgesinde kalan bütün Bekrlilerden emin oluncaya kadar bekledi. — Yalnız Mesrûk kumandasındaki Şeybânlılar şüpheyi mucip idiler, fakat bunlar Lahâzim tarafından tehdit ediliyorlardı. Alâ bundan son-

ra gemi ile 24 saatte varılabilen Darin adasına karşı taarruza geçti, adamlarına bir nutuk irad ederek, Allah'ın onları çölde sevkettiği gibi denizde de onlara rehberlik edeceğini belirtti. Muharipler atlarını, develerini, katır ve eşeklerini denize sürdüler. Sular onların yalnız nallarını ıslattı, kolaylıkla adaya çıkarak zaferi kazandılar. Dönüş esnasında Hutam'ın elbisesini giydiği için onun katili zannedilen Sümâme katledildi. Rivayetin sonunda Alâ'nın Dehnâ çölündeki mucize hakkında Ebû Bekr'e yazdığı mektup aynen verilmektedir. Bu hikâyenin en belli başlı noktalarını muciz eler teşkil ediyor: Tamamile Tevrat stilinde fakat bu nevi den mucizeleri tanımayan eski Arab efsane üslûbuna uymayan, çölden ve denizden geçiş mucizeleri. Darin'e geçiş hadisesi her ne kadar Belâzurî'de de kaydedilmişse de bu tamamile talî ve gayet tabiî bir hadise olarak anlatılmıştır. Belâzurî Darin ile, yalnız gayet dar bir sığlıkla sahilden ayrılmış bulunan Zara (Katîf) yakınındaki küçük bir adayı kasdeder görünüyor; Seyf'e gelince o, yalnız gemilerle varılması imkânı olan ve bugün Bahreyn adını taşıyan büyük adayı göz önünde tutmuş olmalıdır. Mucize hikâyesi bundan neşet etmiştir. Belâzurî Darin'in alınışını Hecer'deki Arabların itaat altına alınmasından iki sene sonraya, İran Hatt'ının fethi zamanına vazediyor. Seyf'e gelince o, zaman itibarile birbirinden uzak bulunan Arablara ve İranlılara karşı yapılan iki seferi birbirinden ayırmamakta ve İranlılardan hiç bahsetmemektedir: Hecer yanında mağlup olan Arablar doğrudan doğruya denizden Darin'e kaçıyorlar. Seyf bundan başka Cuvâse yanındaki savaş ile Hecer muharebesini birbirine karıştırmaktadır. Hutam (ona göre) Garûr'un da esir edildiği aynı hadisede Hecer yanında maktul düşmüştür. Fakat Hutam'a yapılan baskının Cuvâse'de vukua geldiği, bu arada Seyf'in asıl rivayetinde Alâ'nın casusu olarak zikredilen adamın adının Abdallah b. Hazef olarak bildirilmesile açığa vurulmaktadır. Bu zat, Ebû Bekr'i Cuvâse'de muhasara edilmiş olan müslümanlara yardıma davet eden mısraların şairidir. Bundan, Seyf'in istimal ettiği bu nevi adların nerelerden alındığını ve bunlara ne derecede itimad caiz olacağı hususu sarahaten belli olmaktadır[1]. Bu şekilde mekân ve zaman itibarile bir araya sıkıştırılmış olan Bahreyn'in itaat altına alınması hadisesi, Sümâme b. Usâl'in bu takdirde Yemâme savaşlarına ne şekilde iştirak edebildiği anlaşılmaz bir keyfiyet teşkil etmesine rağmen, bir de Yemâme'nin teskininden evvele vazedilmiş oluyor. Mamafi, hadisin Seyf tarafından tasvir edilen şeklinin evveliyata malik olduğu hakikatının sık sık te-

[1] s. 1916 vd. na göre Hutam'ı katledenler Afîf ve Kays, s. 1975 e göre ise Zeyd ve Mima' (oku: Ma'mer) dir.

zahür etmesi hadisesine muvazi olarak, bu noktada Belâzurî'de bulunan bir haber de Seyf ile tevafuk etmektedir.

Seyf'in Temîmî temayüllü noktai nazarı burada tekrar, her zamandan daha vâzıh ve kuvvetli olarak tebarüz ediyor. Ana rivayette cemi mütekellim sigasındaki «biz» Temîmlilere aid olup buna mukabil Cuvâse hakkındaki tâlî hikâyede (s. 1916) söz bir Abd Kayslıya verilmiştir. Belâzurî'de harekâta yalnız Abd Kayslılar iştirak etmiş görünmekte olup Temîmliler hiç zikredilmiyorlar. Ebcer b. Büceyr hakkındaki nevi şahsına münhasır kayıtlarında Seyf, Yemâme'deki Akka ve Hüzeyl hakkında olduğu gibi, müteakip hadiselerle bağlılıklar tesis etmektedir[1]. Seyf sonraları Halid'in Irak ve Elcezire'de Bekr ve Taglib'e karşı bilhassa sert davranması sebebini buna atfetmektedir. Seyf umumiyetle vekayie iştirak eden şahısları, hakikaten rol oynadıkları zaman gayrı maruf göstermemek için, her hangi ehemmiyetsiz bir fırsatta lânse etmeği sevmektedir. Bu şekilde o Ka'ka' b. Amr'i s. 1899, 10 da, Müsennâ b. Hârise'yi 1971,9 da takdim etmektedir. Evvelce Ka'ka' hakkında gösterilmiş olduğu gibi (s. 11) buna itimad caiz değildir; bu tarihî romanlarda ekseriya istimal edilen, pragmatizme kaçan bir san'at oyunudur.

6. Ummân ve Mehre.

Taberî burada yalnız, Belâzurî rivayetinin de esasında tevafuk ettiği Seyf hadîsini veriyor. Ummân'da, aynı zamanda Maz'ûn da tesmiye edilen Ezd-Ummân ikamet etmekte idi. Bundan başka sonraları sekenesinin ekseriyeti burada da Ezdî görünen İbn Kavan adasına hâkim olan ve gûya Kureyş'e yakın akraba bulunan Nâciye de bu bölgede oturmakta idi[2]. Ummân için İranlı memur adları verilmiyor. Fakat bu, burada İran hâkimiyetinin mevcut olması ihtimalini ortadan kaldırmaz. Mecûsîler burada da vardı (Taberî, 1, s. 1685). Mamafi balıkçılık ve gemicilik bilhassa Arapların elinde idi ki onlar bu yüzden kabile safiyetlerini kaybetmişlerdi. Ezd-Ummânlılar gemici ve melez olarak tasvir olunurlar, senbolleri balıktır. Liman şehri Suhâr'daki Culandâ hanedanı Ezdlilerdendi. Bu şehir hatta Abbasî devrinde de

[1]) Mesrûk'un zikrinde ise bu hareket noktası bahis konusu değildir.

[2]) Yakut, 3, 217. Taberî, 2, 1238. Belâzurî bu adayı Eberkâvân tesmiye ediyor (s. 386, 12). Buraya Lâfit de denilirdi, Yakut, 4, 342. Bugünkü Kişm. Nâciye ve Rasib Kudâ'a Çermlilerine mensupturlar (Bekrî, 31. 32.).

hükümranlığını muhafaza etmekte ve Sultan'a itaat etmemekte idi[1]. Şehrin nafakasını ticaret ve deniz korsanlığı temin etmekte idi. Kur'an'ın 18. suresinin 80. âyetinde her gemiyi zaptettiği zikredilen kral ile bu hanedanın bir uzvunun kastedildiği mervidir. Culandâ'nın oğulları olan Cayfar ve Abd İslâm'ı kabul ettiler. Muhammed muhtemelen 10. yılda Amr b. ul-Âs'ı onların yanına gönderdi[2]. Amr b. ul-Âs burada şehir unsurunu bedevî unsura karşı destekledi; çünkü daha Ridde'nin patlak vermesinden evvel bedevîler Lakît b. Mâlik kumandasında oldukları halde Culandâ'nın oğulları ile mücadele halinde idiler (Taberî, 1977,7); bu sonuncular belki de bu yüzden Medine'ye dayanmak istemişlerdi. Muhammed'in ölümünden sonra Amr kaçmağa mecbur oldu ve iki kerdeş Suhâr'da Lakît tarafından sıkıştırıldılar. Ebû Bekr evvelâ Yemen Ezdlilerinden olan Huzeyfe b. Mihsan[3]'i, ondan sonra da Yemâme'de bir şey yapamamış olan İkrime'yi gönderdi: şu halde Müseylime'nin bastırılmasından evvel. Bu zatlar Ummân ve civarındaki müslümanları toplamağa ve karargâhı Daba'da bulunan Lakît'i zararsız bir hale getirmeğe muvaffak oldular. Bu vak'a hakkında Nâciye'ye mensup bir zatın bize intikal eden mısralarında bir vesikaya malik bulunuyoruz (Taberî, 1980). Bu hikâye tarzına uymayan ve her halde yanlışlıkla Vâkıdî'ye izafe edilen Daba'nın fethine dair bir rivayet Yakut, 2, 543 de kaydedilmiştir. Buna nazaran alınan esirler arasında meşhur Mühelleb'in babası Ebû Sufra da varmış.

İkrime bunun üzerine Nâciye, Ezd, Abd Kays ve Temîm'den mürekkep ordusu ile (Taberî, 1980,8. 1995,15), Belâzurî'nin rivayetine göre düşman Ezdlilerden bir kısmının çekilmiş olduğu Mehre üzerine yürüdü. Orada da hakimiyeti elde etmek isteyen iki rakip mevcuttu. Mehre'nin eski yerli ahalisi[4] Ceyrût'da bulunan Şihrît'i, bedevî Muhâribliler ise Necd'de Musabbih'i tutuyorlardı. Şihrît İkrime tarafına geç-

[1] Yakut, 2, 711. İbn ul-Esîr, 4, 312. Taberî, 2, 1949.

[2] Taberî, 1894, 12 de ve BH. 965 de böyle. Diğer haberlere nazaran daha h. 6 yılında (Belâzurî, 77. Taberî, 1551, 4) veya 8 h. de (İbn Sa'd, § 8. Belâzurî, 76. Taberî, 1600. 1686). Her iki kardeşin nesilleri İbn ul-Esîr, 4, 312 ve Taberî, 2, 1949 da zikredilmektedir. Buna nazaran kardeşlerin hükümranlığı devam eden bir müessese olarak görünüyor. Abd'in variyantları Abbâd ve İyâd'dır (BH. 971).

[3] Seyf'e göre Ebû Bekr iki Ezdli göndermiştir: Huzeyfe'den başka bir de Arfaca b. Herseme'yi. Seyf bu iki şahsı da Zu'l-Kassa'dan yola çıkarılan onbir kumandana dahil etmektedir (Taberî, 1880, 17 vd.).

[4] Taberî, 1981, 15 de bunları Ehl ul-Mur ve'l-Lübân (Mursâgî ve günlük tabir edilen bir zamk) olarak gösteriyor. Hakikî eski Ummân ve Mehrelileri, bütün Arablar arasında cari isimler kullanan bedevîlerden yabancı şekilli isimleri ile ayırmak kabildir,

ti. Musabbih mağlûb edildi. Bu hadise Muhârib kabilesine mensup bir zatın, takındığı tavır yüzünden Şihrît'e ağır itablarda bulunan mısralarile teyid edilmektedir (Taberî, 1982). Bu suretle hiç bir mücadele vuku bulmadığını iddia eden Belâzurî rivayeti de yalanlanmış oluyor.

7. Yemen

İkrime Mehre'den, isyan ateşinin evvelâ patlak verip en son söndürüldüğü Hadramût ve Yemen'e teveccüh etti. Bu isyanın birbiri ile bağlı olmayan muhtelif ocakları mevcuttu. Durumun belirtilmesi için aşağıdaki malûmatı verelim:

Kızıl Deniz kenarında Yemen[1] adını taşıyan dağlık arazi, Hicaz'ın cenuba uzayan bir devamı olup kısmen bugün de aynı adı taşımaktadır. Hududu, Necd içinden geçen silsilenin başladığı yer, yani Tâ'if yanı olarak kabul edilebilir. Silsilenin garbında kalan sahil bölgesi burada da Gavr veya Tihâme tesmiye edilir. Orada ikamet eden Akk, Eş'ar, Hakem kabileleri Kinânelilerle komşudurlar. Silsilenin geniş sarp yamaçları şarka doğru uzanırlar. Asıl Yemen burasıdır. Yemen iki büyük kısma ayrılır. Necrân'ın da dahil addedilmesi gereken şimalî Yemen, takriben, şarktaki çölün kenarından pek uzak olmayan bir mahalden cenuptan şimale doğru uzayan silsilenin bütün sularını çekerek nihayet Aflâc'a munsap olan Davâsir vadisinin vardığı yere kadar devam eder[2]. Burası büyük ekseriyetleriyle muayyen iskân mahallerine malik olmuşlar gibi görünen[3] hakikî Arabların, kabilelerin diyarıdır. Bunların iki ana gurupu Ezd-Şuûne ile Celd'lerin yani Hâris b. Ka'b ve Naha'lıların da dahil oldukları Mezhic'lerdir' Bunlara ilâveten bir de Anmâr, yani Büceyle ve Has'am (Ezdler yanında) ve muahharen buraya hicret etmiş olan Cerm ve Nehd (Mezhicler yanında) mevcuttur. Guruplar arasındaki bağlılık çok gevşek olup ayrı ayrı kabilelerin istiklâlini hemen hemen hiç tahdit etmemektedir. Böl-

[1] Bu ad (cenup ülkesi) Grekçe ilk olarak Matth. 12,42 de mevcuttur. Arabia felix'in Yemen'in tercemesi olduğunda şüpheliyim. Yemen tesmiyesi yalnız daha şimaldeki Arablar için değil aynı zamanda bizzat bu bölge içinde de mutad idi.

[2] Vâdî-Devasir adı yenidir. Eski tesmiye şekli belki de Vâdî-Necrân idi ki bu tesmiye ile yalnız bugünkü Vâdî-Devâsir kastedilmiş olabilir. Vâdî-Turabe'nin istikameti hakkındaki eski malûmatla Doughty'nin (2,532) keşifleri tearuz halinde bulunuyor.

[3] Bazı etnik adlar yer adlarından müştak gibi görünüyorlar, meselâ Bârik, Gâmid, Gassân, Mezhic. Kabileler nesebî taazzuvlarını muhafaza etmiş olan Arablar olup hakikî Himyerîlerde ise bu jenealojik taazzuv yerine ikamet mahallerine göre tevezzü kaim olmuştur.

geler kesin hudutlarla birbirinden ayrılmamış olup, bütün Arabistan-da'da olduğu gibi, birbirinin içine girmiştir. Ekseriyetle ancak tek tek ikamet noktalarının şu veya bu kabileye aid oldukları tesbit edilebilmektedir. Umumiyetle Ezdliler daha yüksekte dağlar arasında, Mezhicliler ise daha şarkta ve aynı zamanda daha cenupta sakindirler. Cavf, Ma'rib ve Hadramût da katıldığı halde Yemen'in cenup kısmı şimal kısmından daha az uzun, buna mukabil daha geniştir. Burası eski Sebalıların ve Himyerlilerin memleketidir. Fakat burada da kabileler ikamet etmektedir; meselâ eski kültür milletlerinin veya kültür arazisinin isimlerini almış olan Havlân ve Hemdân, bir kaç Mezhic kabilesi ve Hadramût'da Sekûn ve Sekâsik'lerile Kindeliler. İslâm'ın zuhuru sırasında kabileler, siyaseten ehemmiyetlerini kaybedip Ebnâ yani pers hakimiyetinde bulunan eski cenubî Arabistan ahalisine çoktan beri tefevvuk etmekte idiler. Kabileler aynı zamanda Persler aleyhinde de faaliyet göstermekte bulunuyorlardı.

İran valilerinin baş şehri San'a idi. Bu valilerin sonuncusunun adı Bazâm idi. Onun, Pervîz'in Şîrûye tarafından katlini hemen müteakip, h. 7 yılında İslâm'ı kabul ettiği rivayet olunur (Taberî, 1574 vd.). Bu sıralarda İran İmparatorluğu'nun süratli inhitatı başlamış bulunuyordu; Arab eyaletleri, bilhassa Yemen kendi hallerine terk edilmiş olup anarşiye düşmek tehlikesine maruzdular. Bu suretle, tabiatile Muhammed için zemin hazırlanmış oluyordu. Fakat Muhammed h. 8 yılına kadar Yemen işlerine hakikaten karışmak imkânını bulamadı. O seneye kadar Mekke yol üzerinde bulunuyordu. Taberî'nin 1574 vd. de verdiği haber kıymetsizdir; filvaki Bazâm ve Perslerin ne zaman Medine devletine iltihak ettikleri hakkında bir habere malik değiliz[1]. Buna mukabil Yemen'deki bir çok Arab kabilesinin h. 9 veya 10 yılında, İslâm'a iltihak için müzakerelerde bulunmak üzere Peygamber'e elçi heyeti gönderdiklerini haber almaktayız. Hakikatte bu müzakereciler her zaman kabilelerin hakikî murahhasları olmayıp ekseriya kabilelerinin kendilerine uyacağı ümidi ile kendi inisiyatifleri ile hareket ediyorlardı. Resmiyet ve hususiyet birbirinden ciddî surette tefrik edilmemekte olup devlet henüz milletten ayrılmış değildi. Her şahıs, hiç bir memuriyete sahip olmadan cemaatin küçük veya büyük, nüfuzu vardığı nisbette bir cüz'ünü, bir kısmını teşkil etmekte idi; onun yaptığı mukaveleler kabilenin az veya çok bir kısmını, bazan da bütün kabileyi ilzam edebiliyordu; mamafi bu eşhasın yaptıkları anlaşmaların hiç bir ehemmiyet taşımaması da mümkündü. Bir çok

[1] Bunlar evvel emirde zerdüştîliklerini muhafaza ettiler.

hallerde elçiler Muhammed'den haricî ve daha sık olarak da dahilî düşmanlarına karşı himaye istemekte idiler: iki rakipten biri diğerine, bir parti mukabil partiye ve bir azınlık ekseriyete karşı. Cerîr b. Abdallâh, İslâm'ı, parçalanmış ve dağılmış kabilesi Bacîla'yı yeniden ihya etmek üzere bir çare olarak görmüştü. Kendisini Muhammed tarafından Tabâla'ya gönderterek Bacîla'nın düşman kardeş kabilesi olan Has'am'ı mağlûp etti[1]. Ezd kabilesinden Surad b. Abdallâh, Muhammed'in emrile, yanında kabilesinin müslümanları beraber bulunduğu halde Mezhic ve Has'amlıların ikamet ettikleri Curaş'a sefer ederek bir ay kadar bu şehir önünde kaldı; sonra zâhirî bir çekilme manevrası ile mahsurların şehirden çıkmalarını temin ve onları Kaşar dağı yanında mağlûp etti[2]. Ferve b. Müseyk, kabilesi olan Murâd'ın (Mezhic) kuvvet ve kudretinin müttefik Hâris ve Hemdânlılar tarafından tam manasile kırıldığı Razm savaşından sonra evvelâ Hadramût'taki Kindelilere dayanmak istemiş fakat himaye görmemişti; bu yüzden Muhammed'e müracaatle ondan hüsnü kabul gördü. Kendisinin Murâd kabilesi içindeki rakibi Kays b. (Hübeyre) Mekşûh idi. Kays'ı, ana bir kardeşi olan Amr b. Ma'dîkerib beyhude yere, Muhammed'e müracaat hususunda Ferve'den evvel davranmağa ikna etmeğe uğraşmıştı. Amr sonradan bizzat bizzat Zübeyd (Mezhic'in Sa'd ül-Aşîresi) murahhassı sıfatile Medine'ye gitmiş fakat İslâm'ı kabul ettiği halde Ferve kadar muvaffakıyet elde edemediği cihetle bu sonuncuya haset etmeğe başlamıştı. Himyer reisleri Rahâ (Mezhic'den)'dan Malîk b. Murâre'yi elçi olarak göndermişlerdi. Hadramût'tan muhtelif Kinde kıralları, Eş'as b. Kays, Vâ'il b. Hucr ve Benû Velî'a gelmişlerdi. Eğer bir kabile kendiliğinden müracaat etmiyecek olursa Muhammed onu buna mecbur ediyordu. Necrân'da bulunan Hâris b. Ka'b üzerine Halid b. ül-Velîd kumandasında bir birlik sevketmişti. Hârisliler bunun manasını anlayarak Medine'de itaatlerini arzettiler. Necrân hıristiyanlarının elçileri de belki aynı zamanda Medine'ye gelmişlerdir[3]. Alî'nin Hemdânlıları tatlı bir sertlikle ihtidaya zorladığı mervidir. Mamafi Taberî'nin s. 1731 vd. daki haberi efsanevî ve Halid'in hiç

[1] Muhammed ona askerî birlikler vermemiş, onu yalnız adı ve manevî himayesile desteklemişti. Bu manevî himayenin büyük müessiriyeti dikkati câliptir ve yalnız bu misale münhasır değildir.

[2] İbn Hişâm, 954 vd. Taberî, 1730. İbn Sa'd § 121. Bekrî, 481. İbn Sa'd (Wüstenfeld, *Register*, 164) 'e göre ve Agânî, 14, 25 vd. ye nazaran Halid b. Sa'îd Amr b. Ma'dîkerib'i Kaşar dağında mağlûp etmiştir. Bu çok hatalı bir karıştırmadır.

[3] Taberî, 1740. İbn Hişâm, 401 vdd. İbn Sa'd, § 143. Agânî, 10, 143 vdd. Belâzurî, 63 vdd. Bunlar aslında Benû Af'a olup sonradan Hâris b. Ka'b içinde erimişlerdir (Taberî, 1897).

bir şey yapmağa muvaffak olamamış bulunması yanlıştır. İbn Hişâm 957 ve 999 ve Vâkıdî 417 vd. ye göre Alî, Muhammed'in son haccı esnasında yalnız ehemmiyetsiz bir baskın yapmış görünmektedir.

Bundan sonra Muhammed ölümünden pek az evvel[1] Yemen'deki vaziyeti umumî surette tanzime teşebbüs etti. Yemen'in ilk hakikî müslüman eyaleti olduğu hemen hemen görülür gibidir; oradan alınan vergi nisbetleri, bizzat Peygamber tarafından tayin edilmiş olmaları hasebile, örnek olmak ehemmiyetini kazanmışlardır. Mamafi Yemen'e hakikî idare memurları değil, o vakte kadar mutad olduğu üzere ancak merkezî idarenin murahhas ve vekilleri gönderilmiş, bunların yanında yerli otoritelerin mevcudiyetine dokunulmamıştır. Murahhaslar bir nevi kontrol ifa edip vergileri tahsil ediyor ve bunun yanında ibadet ve kazâ işlerile meşgul oluyorlardı. San'a'da, o zamanlar ölmüş bulunan Bazâm'ın halefi İranlı Şehr idareyi elinde tutmakta idi. Onun yanında Halid b. Sa'îd[2] Muhammed'in vekili olarak vazife görmekte idi. Necrân'da çok ihtiyar yaşında Razm savaşında maktul düşmüş olan Zû'l-Gussa'nın oğullarından Kays b. Husayn, Hâris'in başında kaldı, Amr b. Hazm Medine'den onun yanına gönderildi. Kinde kralları da mevkilerinde tasdik edildiler; Hadramût'da Medine'nin vergi memuru Ziyâd b. Lebîd idi. Her yerde aynı usul tatbik edilmekte idi. Mamafi tabiatile bütün küçük kabilelerin nezdinde hususî bir vekil mevcut değildi. Bazan yerli reisler de aynı zamanda Medine'nin memuru idiler, meselâ Ferve b. Müseyk[3] Mezhiclilerde ve Amir b. Şehr Hemdanlılarda olduğu gibi. Cenubî Yemen ve Hadramût'un umumî gezgin hukuk ve din öğreticisi Mu'âz b. Cebel idi.

Vergi tahsildarı olarak Muhammed'in elçileri sevilmiyorlardı. Bunlar hatır gönül tanımayan hareketleri ile memuriyetlerinin itibarını yükseltmeğe mütemayil idiler. Hadramût'da Ziyâd b. Lebîd, Amr b. Mu'âviye (Kinde) kabilesinden bir zatın sürüsünden öşür aldığı sırada yanlışlıkla bu sürüye aid olmayan bir dişi deveyi de devletin mührü ile damgalamıştı. Fakat «bir kere damgaladığımı damgaladım» diyerek yanlışlığı düzeltmekten istinkâf etti. Bunun üzerine deveyi

[1] O sırada Yemen'de kendisine bir memuriyet vermiş olduğu Muhâcir ancak onun ölümünden sonra Yemen'e gitmiştir.

[2] Belâzurî, 69. 102. 107. sahifedeki Ebân b. Sa'îd, İbn Sa'îd'in yanlış yazılış şeklidir.

[3] Ferve'nin yanına bir Medine komiserinin, Halid b. Sa'îd'in katıldığı hakkındaki Seyf rivayeti yanlıştır.

zorla onun elinden aldılar. Ziyâd bu sebeple, Mu'âviye kabilesiyle ihtilâf halinde bulunan Sekûn ve Sadif'leri getirerek devlet kuvvetine karşı koyan reisleri tevkif etti. Bu yüzden bütün Amr b. Mu'âviyeliler harekete geçerek toplandılar; mamafi reisleri Ziyâd'ın elinde bulunduğu müddetçe mücadeleye girişmeğe cesaret edemediler. Ziyâd onların Sekûn ve Sadif'in mevlâları olduğunu söyliyerek kendileri ile istihza ve bir baskınla onları dağıttıktan sonra nihayet mevkuflarını salıverdi. Fakat Amr b. Mu'âviyeliler bu sefer işi ciddiyete bindirdiler, vergi vermekten istinkâf ile kralları Benû Velî'a kumandasında oldukları halde sapa yerlere iltica ettiler. Ziyâd bunları sığınaklarından çıkararak eline geçirdiği beş krallarını öldürdü, kadınlarını ve çocuklarını esir etti. Eş'as b. Kays emrindeki Hâris b. Mu'âviyeliler o zamana kadar kardeşleri olan Amrlılardan kendilerini uzak tutmuşlardı; fakat esir edilen Amrlı kadın ve çocukları kendi bölgelerinden geçirilirken Eş'as onları muhafızların ellerinden aldı. Bunun üzerine bütün Mu'âviye b. Kinde kabâili yani Amrliler ve Hârisliler Eş'as'ın etrafında toplandılar. Mihcar Zurkân'da âsilerin mağlûbiyetile nihayetlenen bir savaş cereyan etti. Müslüman akıncı birlikleri ele geçirdiğini öldürüp yağma ederek memlekete yayıldılar; firariler Nucayr kalesine kapandılar; burada sonuna kadar mukavemete karar vermişlerdi. Fakat reisleri Eş'as kendi hayatını kurtarmak için onlara ihanet etti[1]. Müslümanların hareket tarzı burada pek kindarane olarak görünüyor. Müslümanlar komşu ve birbirine akraba kabileleri birbiri aleyhine tahrik ediyor, sebepsiz yere bir isyan çıkartarak bu isyanı kan içinde boğuyor, bu arada suçsuzları imha ve katlederek Eş'as gibi hainleri bağışlıyorlardı. İkrime Mehre'den gelerek Hadramût'da göründüğü sırada mücadele bitmişti. O yalnız ganimet taksimine tam zamanında yetişmiş bulunuyordu.

Hadramût'da Kindelilerin bu isyanının tarihi hakkında malûmat sahibi değiliz[2]. Asıl Yemen'deki isyan ise her halde Muhammed'din ölümünden evvel patlak vermiş gibi görünüyor. Hiç şüphesiz burada da Hadramût'dakine benziyen sebepler yine müşabih tesirler husule getirmişti. Yeni memurlar bilhassa vergi tahsildarı sıfatları ile ahaliyi tahrik ediyorlardı. Fakat buna, Hadramût'da mev-

[1] Muhasırlarının hayatlarını bağışlamağa söz verdikleri on kişi arasında kendisini zikretmeyi unuttuğu için az kalsın bu ihaneti kendi hayatına mal olacaktı. Bu motif bir hikâyeyi andırmakta ve tekerrür etmektedir, meselâ, Belâzurî, 378, 405.

[2] Eğer Muhâcir buna iştirak etmiş olsa idi isyanın bitimi tarihi taayyün etmiş olacaktı. Fakat onun iştiraki çok şüphelidir. Mamafi Nucayr Muhasara edildiği sırada Muhammed ölmüş bulunmakta idi (Belâzurî, 102, 11).

cut olmayan bir şey, yani kudretli Mezhic kabileler gurupunun üç büyük kolundan birisini teşkil eden Ansliler arasından bir peygamberin zuhuru da katılmıştı. Bu zatın adı Ayhala b. Ka'b olup lâkabı el-Esved (Siyah) veya Zû'l-Himâr, yani «Peçeli» idi[1]. O Allah'ın adına veya Rahmân'ın adına konuşuyor (Belâzûrî 105,6), diğer her hangi bir put namına hareket etmiyordu. Gerek musevî gerekse hristiyânî[2] monoteizm Yemen'de çok yayılmıştı. Esved bu mefhumu muhakkaktır ki İslâm'dan almamış olup mürted bir müslim addedilemez. Krş. Belâzurî, 105,12.

Taberî onun hakkında Seyf'den neşet eden mufassal bir rivayet kaydetmektedir. Ayhala bir müddet göze çarpmadan faaliyette bulunduktan sonra, Muhammed'in son hacdan hasta olarak Medine'ye döndüğü haberi üzerine, h. 10 yılı sonlarında doğrudan doğruya meydana atıldı. Şehri Necrân'dan pek uzak olmayan Kehf Hubbân idi. Buradan Necrân'ı itaat altına aldıktan sonra Mezhicliler ve kendisine katılan diğer kabilelerle San'a'da bulunan Ebnâ üzerine yürüdü. Şa'ûb yanında Şehr'i mağlûp ve katlettikten sonra muzafferane San'a'ya girerek zaferini mutad bir şekilde maktul düşmanının dul karısı ile evlenmek suretile tesîd etti. Hâkimiyeti yangın gibi şaşılacak bir sür'atle etrafa yayıldı. Kehf Hubbân'dan hareketinden yirmibeş gün sonra San'a ve bütün Yemen onun ayakları altında bulunuyordu. Hâris b. Ka'blılar da onun ordusuna katılmışlardı. Ordusunun çekirdeğini 700 süvariden müteşekkil bir birlik teşkil etmekte idi. Müslümanlar hayatlarını kurtarmak için onunla ittifak ettiler. Mamafi bazı müslüman gurupları şurada burada, bilhassa Cened'de[3] ve Hadramût'da tutunmağa muvaffak oldular. Ayrıca Tâhir b. Ebî Hala Akkliler, Amir b. Şehr ise Hemdânlılar yanında tutunmuşlardı. Memuriyetlerini terk mecburiyetinde kalmış bulunan müslüman memurları da buralara çekilmişlerdi, meselâ Mu'âz b. Cebel Cened'e çekilmiş ve bir Sekûn kızı ile evlenmişti. Yalnız Halid b. Sa'îd[4] ve Amr b. Hazm

[1] Karş. Wellhausen. *Reste Arabischen Heidentums*, 1897, 135. Belazurî'nin 105 de verdiği izah: «Terbiye edilmiş eşekli» çocukça bir izahtır.

[2] Malûm olduğu üzere «Rahman» aynı zamanda hıristiyanîdir.

[3] Bu şekilde telaffuz edilmelidir (Taberî, 1857, 7 ye rağmen). Tab. 1854, 1. 2009, 6. 2135, 2. Cened Yemen ile Hadramût hududunda Sekûn bölgesinde idi. Ebû Bekr bunu Hadramût'a ilâve etmiştir (Belazurî, 69).

[4] Kaçmakta olan Halid, Amr b. Ma'dîkerib tarafından alıkonuldu, fakat Amr'in kadın akrabalarından bir kaçını ele geçirdiği için Amr kılıcı Samsame'yi vermek suretile kadınları kurtardı ve Halid'in geçmesine mani olmadı (Belazurî, 119). Bu sonradan Halid'in Kaşar seferi olarak gösterilmiştir, krş. s. n.

Medine'ye kaçtılar. Ferve b. Müseyk Mezhiclilerin reisi sıfatını kaybetmiş olmakla beraber Ahsiya'da tutunmağa muvaffak oldu. Esved, Mezhicliler nezdinde vekili olarak Amr b. Ma'dîkerib'i ona karşı çıkardı. Bu iki zat birbirlerini oyaladılar ve birbirleri aleyhinde kötü mısralar yazmaktan başka bir şey yapmadılar[1]. Muhammed hastalığına rağmen Yemen hadiselerini takipten geri durmadı. Gönderdiği elçiler ve mektuplar ile İslâm'a sadık kalanları fesat çıkarmak hususunda ikna ve muhtelif bölgelerdeki azınlıkları birbirile temasa geçirmeğe gayret etmekte idi. Bu maksatla muhtemelen hıristiyan menşeli bir Ezdli olan Veber b. Yohannes'i San'a'ya, Ebnâ'nın reisleri olan Dâdûye ve Fîrûz'un yanına göndermişti. Bu sonuncular tabiatile ancak istemiyerek Esved'in hâkimiyetini kabul etmişlerdi; cesaretleri, Cened ve Hadramût'da, Necrân'da ve San'a civarındaki Hemdanlılarda ve Akklilerde zorbaya karşı uyanan muvaffakiyetli mukavemet yüzünden artmış bulunuyordu. İmdi, Esved ile birlikte San'a'ya gelmiş bulunan onun en mühim tarafdarı Kays b. Mekşûh ül-Murâdî'yi ondan ayırmağa çalıştılar. Kays'in Esved'e karşı sadakatı sarsılmış olduğu cihetle tahminlerinden çok daha kolaylıkla onlarla anlaştı. Bu suretle İranlı Dâdûye ve Fîrûz ile Arab Kays müştereken bir suikast tertib ettiler. Fakat Esved bunu nedense sezdi. San'a pazarında büyük bir toplantı tertip ederek ahalinin önünde kral kılıcını kralın atına saplıyarak yaralı hayvanı kanları fışkırdığı halde ölünceye kadar San'a sokaklarına sürdü. Sonra kum üzerine bir çizgi çekerek yüz deve veya sığırı bu çizgi üzerinde o şekilde bizzat boğazladı ki bu hayvanlardan hiç birisi çizgiden ayrılmadı. Sonra kanlı kılıcı elinde olduğu halde bir müddet yeri dinledi ve sonra: «O[2], bana Kays'ın başını uçurmamı emrediyor» dedi, sonra «O, Fîrûz'un sağ el ve sağ ayağını kesmemi emrediyor» diye ilâve etti. Fîrûz mütekellim sigası ile şöyle hikâye ediyor[3]: Ben ahali arasına saklanmıştım, fakat evimin yakı-

[1] İki mısra İbn Hişâm, 953, 1. 2. de; Taberî, 1995, 7. 8. Wüstenfeld, *Register*, 164.

[2] Yani kendisine ilham veren yer eini.

[3] Seyf bu hikâyeye muvazi fakat içinde Fîrûz'un değil kardeşi Cüşnas'ın (Leiden neşrindeki Cuşeyş yerine bu şekilde telâffuz olunmalıdır) mütekellim sigasile konuştuğu bir haber veriyor (1856-63). Bu kardeş ise bir παρεισακτος αδελφος dir. Çünkü 1859, 15 de Ben=Fîrûz olup Cuşneş değildir, yani bu orijinal ve Fîrûz'un anlattığı rivayetten öylece bakıyye kalmıştır. Aynı şekilde 1862,6 daki Biz üç kişi=Fîrûz, Dâdûye ve Kays'dır. 1863 vd. de, kraliçeye evvelâ Cuşneş'in gidip suikast hakkında konuşmasından ve Esved tarafından yakalanmasından hemen sonra aynı hadisenin bir defa daha ve Fîrûz tarafından hikâye edilmesi de dikkate şayandır. Yine 1856, 9 daki isnad da acaiptir: Dahhâk b. Fîrûz'un, ancak h. 53 de Mu'aviye'nin San'a amili iken vefat eden babası Fîrûz'a değil, ameası Cuşnes'e müntehî olan isnadı. Bunun bir benzeri de Taberî, 1, 3430 vd. dedir.

nında Esved'in adamlarından birisi enseme dokunarak beni onun yanına çağırdı. Pabucumdan bıçağımı çıkartarak gittim, fakat Esved beni yanına yaklaştırmadı ve kurban ettiği hayvanların etini orada toplanan halka taksim etmemi emretti. Beni ensemden dürten adama hiç et vermedim, o da beni Esved'e şikâyet etti. Emrini yerine getirdiğimi bildirdiğim sırada Esved'in «yarın onu keseceğim» dediğini işittim. Bu sebepten adele etmemiz gerekiyordu. Akrabamdan olan karısı bizimle anlaşmış olduğu cihetle ona vaziyeti bildirdik, Kadın beni çağırttı. Onunla beraber en arkadaki odanın duvarına bir delik açtık. Diğer bütün yerlerde nöbetçiler bulunmakta idi. Böylece gece yapacağımız baskın hakkında görüşürken Esved birden bire içeriye girdi ve beni yumruklayarak evden dışarı attı. Artık yapılacak hiç bir şey kalmadığını zannediyordum. Fakat karısı onu, kardeşlerinden birini dayakla evden dışarı atmakla itham ve onu utanarak af dileyinceye kadar tekdir etti. Bundan sonra da bize haber göndererek gelip suikasdı icra etmemizi bildirdi. Bunun üzerine geceleyin, açtığımız delikten eve girdik, fakat Esved'in yattığı yere kadar ilerlemek cesaretini yalnız ben gösterdim. Odada ışık yanmakta idi. Karısı bana onun halı üzerinde başını gösterdi. Esved gözleri açık olduğu halde uyuyor ve Cin'i konuşmakta bulunuyordu. Onun uyandığını zannettiğim için üzerine atıldım ve öldüğünü zannedinceye kadar onu boğdum, çünkü kılıcımı dışarıda bırakmıştım. Sonra arkadaşlarımın yanına gittim, fakat onlar beni onun işini tamamile bitirmek için kılıcımla beraber tekrar oraya gönderdiler. Esved yüksek sesle böğürmekte idi; ağzını tıkayarak başını kestim ve yanıma alarak diğerlerinin yanına döndüm. Bundan sonra Veber b. Yohannes'i yanımıza alarak sabeh karanlığında yüksek bir kuleye çıktık. Veber ezan okurken biz de «Allah Esved'i öldürdü» diye bağırarak kafasını ahalinin ortasına attık. Esved'in atlıları kaçmak için atlarını eğerlediler ve karargâhlarından çıkarken rehine olarak yanlarına otuz kadar çocuk aldılar. Fakat bu kaçanlardan yetmiş tanesini yakalamağa muvaffak olduk». Bundan sonra esirlerle çocuklar mübadele edildi. Bu süvari kuvveti San'a ile Necrân arasında dolaşmağa başladı. Esved Kehf Hubbân'dan çıkışından dört ay sonra, Peygamber'in ölümünden bir gün evvel katledilmişti. Bu suretle İslâm Yemen'de yeniden muzaffer olmuştu. Müslüman memurlar yeniden yerlerine ve vazifelerine avdet ettiler (1863). Mamafi bu da pek kısa bir müddet devam etti. Çünkü Muhammed'in ölümünü müteakip yeni bir irtidad hareketi zuhur etti; zira İslâm Yemen'de henüz pek az kök salmış bulunmakta idi

(1868,4). Ebû Bekr San'a'ya Şehr'in halefi olarak Fîrûz'u tayin etmişti[1]. Kays b. Mekşûh ise bundan memnun kalmamıştı. Kays Ebnâ'yı tard için beyhude yere Ezvâ'[2] yı kazanmağa çalıştıktan sonra Esved'in o civarda mevcudiyetlerini devam ettirmekte olan süvarileriyle temasa geçti ve onlardan yardım gördü. Ebnâ reislerini bir ziyafete davet ederek en evvel davete icabet eden Dâdûye'yi kalleşce öldürdü. Fîrûz ile kardeşi Cuşnes ise dağlık bölgedeki Havlân yanına kaçtılar. Kays bu suretle San'a'ya hâkim olarak Ebnâ ailelerinden bir kısmını İran'a avdete zorladı. Fakat bazı Arab kabileleri, bölgelerinden geçen bu aileleri himayelerine alarak bunları sevke memur Kays'ın muhafızlarını öldürdüler. Bunu Fîrûz'un teşvikile yapmışlar ve ona Kays'a karşı mücadeleye girişmek imkânını vermişlerdi. Bilhassa Akkliler reisleri Mesrûk ve müslüman memuru Tâhir b. Ebî Hala'nın kumandasında ona yardım ettiler. Bundan sonra İkrime de Abiyan'dan kendi üzerine yürüyünce (1995,7) Kays San'a'dan firara mecbur kalarak, Mezhic'e kumanda eden Amr b. Ma'dîkerib ile arasının iyi olmamasına rağmen kabilesinin yanına döndü. Ebû Bekr uzun müddet Yemen üzerinde yalnız elçileri ve mektupları ile müessir olmağa çalışmakla iktifaya mecbur kalmıştı. Şimdi, evvelce Muhammed tarafından Hadramût'un bir bölgesine tayin edildiği halde hastalığı dolayısı ile oraya gidememiş olan Muhâcir kumandasında San'a'ya bir ordu sevketti. Muhâcir yolda Amr b. Ma'dîkerib ve Kays b. Mekşûh'u eline geçirerek her ikisini de Medine'ye yolladı. San'a'ya varınca bu bölgeyi etrafı rahatsız eden çetelerden, Esved'in birliklerinin bakıyelerinden temizleyerek nizam ve asayişi yeniden tesis etti.

Bu rivayet, bilhassa Esved'in belki de hâkimiyetinin başlangıcını tesid ettiği büyük kurban merasiminin, hadisenin son sahnesine hazırlamak üzere müessir bir şekilde istimali suretile, Seyf'in temsilinde temayüz ettiği epik tarzı kısmen irae etmektedir. Bununla beraber onun hikâyesi, mukayese için malik olduğumuz yegâne ve daha kısa Belâzurî rivayetine bazı noktalardan faikıyet taşımaktadır. Belâzurî'ye göre Kays hemen hareketin başlangıcında Esved ile birlikte San'a'ya gitmiş ve ondan uzun müddet sonra ayrılmış değildir. Kays hiç bir zaman onun tarafdarı olmamış, bilâkis Muhammed tarafından ona karşı gönderilmiştir. Kays Mezhicli ve Hemdânlıları ile birlikte San'a'ya girmeğe muvaffak olmuş, Dâdûye'yi İslâm'a kazanmış ve bu sonuncu

[1] 1983,7. 89,14. 90,1. Hakikatte ise Ebnâ'nın reisi Dâdûye idi, fakat bu zat müslüman memuru değildi.

[2] Zû'nun cemi. Himyer prens ve reislerine Zû deniliyordu.

zat diğer Ebnâ'yı ihtida ettirmişti. Bu, eğer doğru ifade edebiliyorsam, hadîsin islâmîleştirilmesidir. Mamafi bu neviden bir hadîs islâmlaştırılması Seyf'de de vâki olmuştur. Seyf'e göre San'a'da Esved'e karşı vuku bulan harekete Muhammed'in bir elçisi, Veber b. Yohannes başlamıştı. Bu hareket İslâm'ı yeniden mer'î kılmak için yapılıyordu. Fîrûz, Dâdûye ve Kays Peygamber'in âletleridirler; Esved'in sukutu ile İslâm muzaffer olmuş olur. Mamafi bu zafer kısa ömürlüdür; hemen ikinci bir irtidad zuhur eder. Oyun yeniden başlar ve her şey yeniden tekerrür eder[1]. Bir an için terkettikleri vazifeleri başına dönmüş olan müslüman memurlar pek az sonra yeniden eski iltica ettikleri mahallerdedirler; İbn Sa'îd ve İbn Hazm ikinci defa Medine'ye kaçarlar. Hakikatte ise her şey tabiatile eski halinde kalmıştı, hiç olmazsa Yemen irtidadının Esved'in ölümünden sonra da devam etmesi suretile. İslâm noktai nazarından bu hadise ile değişen bir vaziyet yoktur, Esved'in ölümünden İslâm doğrudan doğruya faydalanmamıştır. Ebnâ henüz mecûsî idi; Fîrûz, Dâdûye ve Kays müslüman memuru olmak şöyle dursun müslüman bile değillerdi. Bunlar Veber b. Yohannes'in kendilerile iyi münasebette bulunmasına göz yummuş olmalarına rağmen yalnız kendi menfaatlerinin icabına göre hareket etmişlerdir. Bundan başka Veber, Seyf'in rivayetinde asıl harekete hiç iştirak etmemiştir. O, ancak son anda, katillerin fiillerini ilân ettikleri sırada, bu fırsattan istifade için, sabah ezanı okumak üzere, hikâye içine zorlanmıştır (hora matutina). Bâlâzurî'de ondan bahis yoktur. Esved'in katli, İslâm'ı hiç işin içine sokmadan da, neticelerile ve çok daha iyi izah edilebilmektedir. Esved Arabların yardımı ile San'a'da Ebnâ hâkimiyetini yıkmıştı. Bu sonuncular onun aleyhine, müslüman oldukları için değil, İranlı olduklarından entrika yaptılar, Kays ile anlaştılar. Kays'ı da Esved'e karşı ihanet ettiren İslâm değil kendi şahsî menfaati idi: hırsı câh, hâkimiyet sevdası ve belki de korku. O Ebnâ'yı kendi gayelerine âlet olarak kullandı. Esved ortadan kaldırıldıktan sonra onun yerine geçerek onun İranlı aleyhdarı siyasetini devam ettirdi. Bunun için Arablara, hatta Esved'in birliklerine istinad etti. Dâdûye'yi öldürdü, Fîrûz ve diğer Ebnâ'yı kaçmağa mecbur etti, ailelerini hicrete zorladı. Ebnâ bu suretle, Esved'in yerine Kays'ı geçirmek suretile iyi bir mübadele yapmadığını anlayınca, zaten kapıya kadar gelmiş olan müslümanlarla temasa geçtiler. Bu suretle Kay'ı ve Esved'in süvarilerini San'a'dan sürüp çıkarmak mümkün oldu.

[1] Krş. bilhassa 1852 - 55. 1983 vd.

Dikkate şayan olan, Belâzurî'nin (102), Ebû Bekr'in Buheyr yanında esir edilen ve Muhammed'in ölümünü hicivli şarkılarla tes'îd etmiş bulunan bir kaç kadının (ki aralarında bir de yahudi kadını vardı) el ve ayaklarının kesilmesi emrini verdiğine dair haberi ile, Seyf'in bilâkis (Taberî, 2014) bu zulmün arzusu hilâfına yapıldığı ve onun tarafından tevbih edildiği mealindeki rivayeti arasındaki aykırılıktır.

8. Halid Fırat kenarında.

Arabların itaat altına alınması hicrî 11 de vâki oldu. Muhammed 12 Rebîülevvel 11 = 8 Haziran 632 de vefat etmişti. Üsâme'nin avdetinden sonra Ebû Bekr Zû'l-Kassa'da Cemaziyelevvel veya Cemaziyelâhir = Ağustos veya Eylûl 632 de ordugâh kurdu (Taberî, 1870,11). Oradan hareketle Buzâha savaşı arasında bazı akınlar yapıldı. Halid Buzâha'da, oradan etrafa akınlar yapmak üzere bir ay kaldı (1901,4). O Temîm'e karşı harekete geçtiği sırada hemen hemen Aralık ayı gelmişti. O (kendi teviline göre) esirleri soğuktan muhafaza emri vermişti. Yemâme seferi esnasında da hava henüz soğuktu; Hanîfeliler kılıçlarını, çeliğin pusunu gidermek için güneşe tutmuşlardı. Seyf'e göre (Taberî, 1954, 2.17.) o zaman kış henüz başlamak üzere idi. Bu imkânsızdır. Buna mukabil İbn İshâk (Taberî, 1976) ve Belâzurî (84. 90.)'ye göre Hanîfe'ye karşı yapılan savaş h. 12 yılına isabet eder ki bu yıl 18 Mart 633 de başlar. İlk baharda da soğuk bir sabah pek âlâ mevcut olabilir.

İran imparatorluğuna harp açmak suretile İslâm'ın hâkimiyetini ilk defa Arabistan hudutlarının dışına genişletmiş olmak şerefi Medinelilere değil, ikamet bölgeleri Temîm ile birlikte aşağı Fırat'ın cenubunda bulunan Benû Bekr'e aittir. Bunlar daha yedinci asrın başında Zûkar'da İranlılara dişlerini göstermişler ve o zamandan beri onlardan korkmaz olmuşlardı. Şimdi de, Sasanî İmparatorluğundaki taht kavgalarını, Merzubânların azimleri merkezi hükûmetin za'fı yüzünden kötürümleştiği ve alâkaları Medâyin'deki mütemadî ve heyecanlı iktidar değişmeleri tarafından cezbedildiği cihetle, kâfi derecede kuvvetle tardedilemeyen akınları için fırsat ittihaz ettiler. Taarruza hedef teşkil eden hudut bölgesi ahalisinin ekseriyeti Arâmî (Nabatî) idi; fakat bunların üzerine bir Arab tabakası yerleşmişti. Maarsares veya Pallakopas (asıl Fırat'ın garbında veya cenubunda) kenarındaki eski Babilonya kültür diyarının o zamanki baş şehri Hîre, Kralları

pek az bir müddet evvel Persler tarafından ortadan kaldırılmış olan bir Arab devletinin merkezi bulunmakta idi. Mamafi Arablar gerek burada ve gerekse Anbâr'da hâkim unsuru teşkil etmekte idiler. Bunlar hıristiyanlığı kabul, şehir hayatına ve kültüre intibak etmiş olmakla beraber lisanlarını muhafaza edip bu lisanı ilk olarak yazıda da kullanmışlardı. Bu arada Fırat ile Dicle arasındaki bütün otlaklarda da zaman zaman müstahkem bir kasabayı ele geçirerek orada bir hanedan kuran dağınık Arab kabileleri de vardı. Şu halde Arabistan çoktan beri zaman zaman yatağından taşmış bulunuyordu. Selefler halefleri kendilerini takibe teşvik etmekte idiler. Şimdi sedlerin iyi vaziyette tutulmadığı bu devrin arzettiği müsaid fırsatta daha büyük bir seylâbın vukuuna şaşmamalıdır.

Bekr gurupuna mensup, o zamanki en muazzam ve kudretli bedevî Benû Şeybân b. Sa'lebe kabilesinin bir kısmının başında müteşebbis ve aynı zamanda ihtiyatkâr bir zat olan Müsennâ b. Hârise bulunmakta idi. Müsennâ çölün kenarında ve Hîre'den uzak olmayan bir yerde, Haffân'da karargâh kurmuş olup oradan etrafa baskınlar yapmakta idi[1]. Bütün Arabistan'ı arkasına almak için İslâm'a dahil oldu. İslâm ordusu yakında bulunuyordu. Yemâme, Bahreyn ve Temîm'in itaat altına alınmasından sonra Hîre'nin yarı Arab Sevâd[2]'ının ilhakına sıranın gelmiş olması tabiî idi. İran İmparatorluğunun zaptı evvelden düşünülüp kararlaştırılmış bir şey değildir; bu, gittikçe artan muvaffakiyetlerin evvelden hiç de hedef tutulmamış bir neticesi olmuştur. Müsennâ bizzat Medine'ye giderek İranlılara karşı mücadele selâhiyetini aldı (Taberî, 2018). Ebû Bekr, Ridde'nin bastırılmasını ikmâl etmiş olan Halid b. ül-Velîd'i onun arkasından gönderdi. Halid'in birlikleri henüz savaş mahallinde bulunmakta idiler, fakat bunların hepsi kendisini yeni harp sahnesine takip etmediler. Ayrılanların boşluğu Müsennâ kumandasındaki Bekrlilerle dolduruldu. Seyf İrak'ın fethinde de, reisleri Âsım b. Amr ve Ka'ka' b. Amr[3] ile birlikte Temîmlileri ön plana çıkarmağa uğraşır. Mamafi o aynı zamanda, Ridde'ye iştirak eden Arabların Ebû Bekr zamanında ordudan atıldıklarını ve ancak Ömer zamanında bunlara iştirak müsaadesi verildiğini de iddia etmektedir. Bununla o, kendi kendisini tekzip etmiş oluyor. Zira Temîm büyük ekseriyetile irtidad etmişti; bilhassa

[1] Müsennâ böyle hareket eden yegâne reis değil, fakat rakiplerinin en değerlisi idi.

[2] Verimli Alluviyum bölgesine Sevâd, siyah toprak deniliyor. Buna mukabil (tuzlu ?) çöle Ard Beydâ, white country (Doughty 2, 462) Kâfurî gibi beyaz (Agânî 76,18). . KrşHerod. 2. 12.

[3] 2021,2. Krş. İbn Badroun, nşr. Dozy, 144.

Seyf'in en sevgili kahramanı Ka'ka' b. Amr. Seyf Medinelilerin aleyhindedir; onları ekseriya Halid'e karşı isyan ettirir, Irak'a bunların hiç gitmediklerini ve bilâkis halifenin müsaadesi ile Yemâme'den Medine'ye geri döndüklerini iddia eder (2021,1). Bu doğru değildir; Halid'in çekirdek kuvvetini Irak'da da Medineliler teşkil ettiler[1]. Fakat bunların mikdarı çok değildi; ekseriyetin filhakika iştirak etmedikleri görülüyor. Ebû Bekr, Bekrlilere Medine'den bir ordu değil fakat mühim şahsî hususiyetlere malik ve ayrıca İslâm'ın otoritesini temsil eden bir kumandan göndermişti.

H. 12 (633) yılı seferinde iki kısım birbirinden ayrılır; bunlardan birincisi Hîre şehrinin zaptı ile biter. Vâkıdî'ye göre Halid Medine'den, Fayd ve Sa'lebîye üzerinden Hîre'ye gitmiştir (Belâzurî, 242, 14; 340, 19. Taberî, 2016). İbn İshâk onun Ebû Bekr'den tahrirî emir aldığını[2], evvelâ Bânikîye, Barusma (= Beth Arşam) ve Ulleys'e gittiğini, bu mahaller için İbn Salûba'nın[3] teslim olduğunu ve Halid'in bundan sonra cenuba, Hîre üzerine yürüdüğünü ve bu şehri de aynı şekilde sulhen aldığını söyler (Taberî, 2016 vd.). İbn Kelbî, Ebû Mihnef'den, Halid'in halifenin tahrirî emri üzerine Yemâme'den ayrılmasından sonra ilk muzafferiyetin Müsennâ tarafından Ulleys yanında Câbân'a karşı kazanıldığını ve bunu müteakip Hîre üzerine yapılan yürüyüş esnasında ikinci muvaffakiyetin bizzat Halid tarafından kanalların birleştiği yerde, Hîre Merzubânı Azâdbih'e karşı elde edildiğini ve bundan sonra Bânikîye'nin Busfura b. Salûba kumandasında teslim olduğunu rivayet etmektedir (Taberî, 2018 vd.). Belâzurî'de (242 vd.), Müsennâ'nın Câbân'ı Ulleys yanındaki Kan nehrinde, sonra Halid'in Azâdbih'i kanalların birleştiği yerde mağlûp ettikleri birinci zaferi Ulleys'in, ikinciyi Hîre'nin ve müteakıben de Medineli Beşîr b. Sa'd'ın Ferruhbundâd'ı mağlûp etmesinden sonra Bânikîye'nin teslîminin takip ettiği rivayet ediliyor. Seyf'e göre (Taberî, 2032 vdd.) Halid Kusyâsâ (sonradan Bahurasîr'de. Taberî, 2032,7. 2053,3) valisi Behmen Câdûye'nin subaylarından biri olan Câbân'ı baskına uğratarak değirmenleri üç gün döndürecek kan temin eden büyük bir katliâmdan sonra mücadeleye mecbur kalmadan, sekenesi tarafından terk edilmiş olan Emgîşîya'ya girmiştir. Bunun üzerine Azâdbih, oğluna

[1] Halid h. 13 de Suriye'ye bunlarla beraber gitmiş, karı ve çocuklarını ise Medine'ye yollamıştır (İbn İshâk, 2121 vd.). Bunlar bir kaç yüz kişi idiler. Medineliler sözü ile tabiî yalnız Ensârı kastediyorum.

[2] Şu halde Medine'de değil. İbn İshâk'a göre (Taberî, 1928) Halid Yemen'in fethinden evvel Medine'ye uğramıştı.

[3] Medineli bir Yahudinin adı da aynıdır (İbn Hişâm, 351,19).

Emgîşîya kanalının yatağını değiştirtmiştir. Emgîşîya'dan gemilerle Hîre'ye gitmek istiyen Halid bu suretle birden bire karaya oturmuştu. Halid bunun üzerine Makr veya Fam Furât Bâdakla, yani su akıntısının kesildiği mahalle yürüyerek orada karargâh kurmuş olan Azâdbih'in oğlunu kaçırtmış, suyu tekrar kanala sevkederek yeniden Hîre'ye müteveccihen hareket etmiştir. Azâdbih kaçmış, Hîre'nin Arab hanedan azası ve bundan sonra bölgenin dihkanları, meselâ Bânikîye'den Salûba b. Nastûnâ b. Busfûra teslim olmuşlardır. Hîre'nin fethi h. 12 yılı Rebîülevvelinde (Mayıs-Haziran 633), buna takaddüm eden savaşlar ise Saferde (Nisan-Mayıs) vuku bulmuştur. Bu son rivayet eski ve hadiselerle aynı zamana ait mısralarla teyid edilmiş görünüyor: Saferlerin Saferinde[1] savaşçılar kanalların birleştiği yerde öldürüldü (Taberî, 2026, 14 vd.). Bu hadislerde, üzerlerinde burada durmayacağım bazı aykırılıklar mevcuttur. Hîre'nin fethine tekaddüm eden savaşlar hakkında bize haber veren tarihçilerin üzerinde ittifak ettikleri nokta, evvelâ (ve en büyük kat'iyetle s. 2048,20) Ulleys yanında savaşılmış olduğudur. Nöldeke bu mevkiin, Büyük Babilonya Maarsares kanalının sağ sahilinde Borsippa'dan pek uzak olmayan bir mahalde bulunan Vologesias olduğunu tahmin etmiştir (*DMZ* 18/4, s. 93 vd.). Ulleys her halde yalnız müstahkem bir kale ve belki de bir kasaba idi. Eski şehir bunun hemen yanında olup Algîşiya'dan[2] muharref olması icap eden Emgîşîya adını taşımakta idi; burası o zamanlar içinde ikamet edilmeyen bir harabeden ibaretti[3]. Şimdi Nehr Hindiya'nın garp sahilinde Burs Nimrûd'un karşısında, Kiepert'in Babilonya harabeleri haritasında (Berlin 1883) Ummischigedia adile kaydedilmiş bir mevki vardır. Bu ad arazinin tersimi kendilerine medyun bulunulan İngiliz subayları tarafından hatalı işitilmiş ve hatalı kaydedilmiş olmalıdır; burası muhtemelen Emgîşîya'nın aynıdır. Hîreli Azâdbih ile olan ikinci karşılaşma, İbn Kelbî ve Belâzurî'ye göre kanalların birbirine karıştığı noktada cereyan etmiştir. Seyf bu mahal

[1] Yani bütün bu adı taşıyan ayların süperlâtifi olan Safer ayında. Mamafi burada Saferin bir mevsime, yani son bahara ait olması da ihtimalden uzak değildir. Eğer İbn İshâk ve Vâkıdî'nin rivayet ettikleri gibi Halid 633 ilk baharında henüz hakikaten Yemâme'de savaşmakta idi ise, bunun bu şekilde kabulü lâzım gelir.

[2] *Vogue Palmyr.* 4 de Vologesias bu şekilde tesmiye olunmaktadır.

[3] Seyf Emgîşîya'nın evvelâ Halid tarafından tahrip edildiğini iddia ediyor; fakat o aynı zamanda Halid'in bu şehri mücadelesiz zaptedip tamamile boş bulduğunu, şehir sekenesinin civar köy ve çiftliklerinde köle olarak dağılmış bulunduklarını kaydetmektedir. Bunlar birbirine uymamaktadır. Bundan başka müslümanlar «her şey tahrip edilmelidir» kaidesine göre hareket etmiyorlardı. Hîre de çoktan beri bütün bölgenin baş şehri idi.

ile Fam Furât Bâdakla'yı anlar görünmektedir; o Halid'i Ulleys'den oraya yürüterek Azâbih'in oğlu ile savaştırıyor. Halbuki Halid'in Hîre üzerine yürüyüşünde cenuba teveccüh etmesine mukabil Fam Furât Bâdakla Ulleys'in şimaline düşmektedir[1]. Halid istikametinden bu şekilde nasıl ayrılmıştır? Seyf buna izah şekli bulmuştur. Azâdbih'in oğlu Halid'in arkasından, onun üzerinden gemi ile Hîre'ye gitmek istediği kanalın suyunu kesmişti. Evvelâ bu mânianın ortadan kaldırılması icab etmekte idi. Bu da müslümanların yolu yayan katetmeleri suretile değil, bu kötü işi göreni cezalandırmaları suretinde yapılabilirdi. Bu tecziye icra edildikten sonra Azâdbih savaşmadan kaçtı. Seyf bu suretle İbn Kelbî ve Belâzurî ile tam bir tezada düşmüş oluyor; onun rivayetinin hiç bir kıymeti yoktur. Fakat eğer kanalların birbirine karıştıkları noktanın Fam Furât Bâdakla olması mümkün değilse o zaman ne olacak? Bu bir yer adı değildir; başka hiç bir yerde bu şekilde geçmemektedir ve yer adı olarak da pek gayrı muayyen ve muhtelif manalıdır. Bu suretle tarihçilerin coğrafî bilgilerini bir az evvel zikrettiğimiz, İranlıların Safer ayında kanalların birleştiği yerde öldürüldüğünü bildiren eski mısralardan neş'et etmiş olması şüphesi uyanıyor. Fakat şair burada has isim kullanmamakta, yalnız araziyi tasvir etmektedir; onun bununla bizzat Ulleys'i kasdetmiş olması da pek âlâ mümkündür ve tesmiye buraya mükemmelen uymaktadır. Taberî 2, 103. 161 de Kanallar sözü ile bir arazi kasdedilmektedir. Şu halde hakikatte ikinci savaşın cerayan ettiği yerin adı malûm değildir denilebilir. Hatta Hîre'nin fethinden evvel, Nehr Hindiya veya Keri Sa'îde'nin garp sahilinde birbirine çok yakın bulunan mahallerde hakikaten iki savaşın cereyan etmiş olmasından bile şüphe edilebilir. Her halde, ne olursa olsun Ulleys savaşı bunların en ehemmiyetlisi ve Câbân (2047,2) baş düşman olmuş olmalıdır. Seyf'e göre hatta Azâdbih bile mücadeleden kaçmıştır.

İbn İshâk ve Vâkıdî[2], Halid'in ister Yemâme ister Medine'den olsun doğruca Hîre'ye teveccüh ettiğinden başka bir şey bilmiyorlar; aynı şeyi İbn Kelbî de kabul etmiş görünüyor. Fakat diğerleri Halid'i

[1] Fam, Emgîşîya'da nihayete eren Furât Bâdakla'nın başlangıcı idi (Taberî, 2037,2). Acaba Fam Furât Bâdakla sadece Fam Furât'ın aynı mıdır? (Taberî, 3 13,6). Yakût 4, 605,18 de bunlar birbirine karışıyor. Meselâ Seyf'de (Taberî, 2038,7.8.) Makr bunun komşu mahalli olarak geçiyor. «Su üzerinden geriye dönerek Makr ahalisini öldürdük sonra Fam Furât'a saptık..., orada henüz cesaretlerini kaybetmemiş İranlı süvarilere rastladık». Makr, Yâkut 1,363,18 de başka şekilde geçiyor. Furât Bâdakla hakkında ayrıca krş. Tab. 2184,8.9.

[2] Krş. bilhassa Belâzurî, 340,19 vdd. Vâkıdî Halid'in Basra'ya geldiğini inkâr etmektedir.

Basra üzerinden, sapa yoldan Hîre'ye ulaştırıyorlar. Meselâ Medâ'inî (Taberî, 2016): Halid Hîre'ye gitmek emrini aldı, fakat buraya Basra üzerinden yürüdü. Mamafi burada da yürüyüşün emredilen hedefi henüz Hîre'dir. Belâzurî, 241 vd. de ise iş başkalaşıyor: Halid Nibâğ[1]'da Müsennâ ile birleştikten sonra Basra civarına giderek Ubulle ahalisini mağlûp ve İran müstahkem kalesi Hureybe'yi zaptetmiş ve bu kaleyi Hezâvin kabilesinden Şureyh'a emanet etmiştir; Halid'in Medâr yanında da savaştığı ve Nehr ül-Mar'a (= Kadın kalesi) ahalisi ile bir teslim muahedesi imzaladığı rivayetler cümlesindendir; o bundan sonra Kesker bölgesinde Zendâverd ve Hurmuzgerd üzerinden Ulleys'e yürümüştür. Bu Basra seferinden en ziyade bahseden Seyf'tir (Taberî, 2022 vdd.). Müslümanlar üç kıt'a halinde, en önde Müsennâ ve diğer Bekrli reisler, onu takiben Tayylı Adî b. Hâtim ve Temîmli Âsım b. Amr, en geriden de bizzat Halid olduğu halde bir liman şehri olan Hufeyr üzerine yürümüşler, İranlıları Kâzıma yanında Zincir savaşında mağlûp, reisleri Hürmüz'ü katl ve Ubulle'yi zaptetmişlerdir. Bundan sonra onikinci hicret yılının Saferinde Karin'i Medâr suyu kenarında mağlûp etmişler, Karin ve Kâzıma yanında bozguna uğratılan kuvvetlerin bakıyesini onun yanına getiren Hürmüz'ün iki subayı bu savaşta maktul düşmüşlerdir. Halid, (Seyf'e göre), fethedilen eyaleti yeniden tanzim ettikten sonra nehri geçerek Kesker arazisine dahil olmuş ve 12 yılı Safer ayında Velece[2] yanında Andarzgar'ı mağlûp etmiştir. Velece yanında İranlılarla birlikte hıristiyan ve bilhassa Benû Icl[3]'e mensup Bekrliler savaşmıştı; bir çok asîllerinin kanlarına mal olan mağlûbiyetlerinin intikamını almak üzere bunlar Ulleys yanında yeni bir ordu teşkil ettiler. Câbân kumandasında İranlı birlikler bunlara yardıma geldi. Bu suretle, yarı tesadüfî bir şekilde Halid 12 yılı Safer ayında Ulleys ve Hîre'ye cezbedilmiş oldu.

Daha eski İbn İshâk ve Vâkıdî rivayetlerine dayanan Hicaz hadîsini (Belâzurî, 242, 14), bilhassa en mütekâmil şeklini Seyf'in verdiği diğerlerine, burada da diğer vakalar için olduğu gibi tercih etmek icab edecek. Bu sonuncu rivayet aleyhine, yani en evvel Basra

[1] Yemâme'nin şimalinde Basra yolu üzerinde. İbn Kelbî'de de aynı şekilde: (Taberî, 2018,11).

[2] Andarzgar, Dan. 3,2. Bak. Bevan bu yer ve Nöldeke, *Tabari*, 462. Velece sonradan Vâsıt'ın kurulduğu yerde, Basra ile Kûfe yolunun tam ortasında bulunmakta idi.

[3] «İcllilerin Baal'de haçları var» Agânî, 13 47,4 Krş. Taberî, 3460, 2.3. Mamafi o zaman müslüman İcllîler de vardı, Taberî, 2032,5.

ve ancak ondan sonra Hîre ve Kûfe bölgesinin fethedilmiş olmasına karşı 1) bu rivayette de Hîre üzerine yapılan taarruzun cenubu şarkîden, Basra üzerinden değil, bilâkis şimali garbîden vaki olduğu ve hiç bir yerde Fırat'ı geçişten bahsedilmemesi 2) yine Safer ayına vazedilen Medâr ve Velece savaşlarına vakit bırakmayacak bir şekilde Ulleys muharebesinin ve bu bölge dihkanlarının teslim olmalarının da Safer ayına vazedilmesi, 3) Basra eyaletinin ancak 14 hicret yılında Utbe b. Gazvân tarafından feth ve organize edilmiş olması ve bu arada Sayf'in 12 yılı için verdiği hadiselerin kısmen tekerrür etmesi (meselâ Medâr savaşı), vâkıaları zikredilebilir. Bu vâkıa hatta o kıt anlayışlı Taberî'nin bile nazarı dikkatini celbetmiş olup o, Seyf'i çok yerinde bir şekilde tenkit etmektedir (2025,18 vdd.). Evvelce elbette gerek Müsennâ ve gerekse diğerleri tarafından Basra bölgesi ile Kesker'e baskınlar yapılmıştır ve belki de bu hal sonradan bu mıntakaların daha Halid tarafından ilk defa olarak fethedilmiş olduğu efsanesinin teşekkülüne yardım etmiştir.

Şimdi Hîre'nin fethini takip eden hadiselere geçiyorum. Seyf'e göre (Taberî, 2053—76) Halid, Ardeşîr ve Şîrûye'nin ölümünden sonra İran İmparatorluğunda hüküm süren büyük karışıklıklar esnasında şimdi Medâyin'e bile kolayca ve muvaffakıyetle taarruz edebilecek vaziyette idi, fakat Ebû Bekr'in emri mucibince gerisini tamamen tahtı emniyete almadan bu işe girişmeğe mezun değildi. Bu sebeple hududu İran garnizonlarından tamamile temizlemek için Fırat boyunca ilerledi. Evvelâ Anbâr'ı sulhen aldı[1]. İranlı kumandan Şîrzâd şehri serbestçe terke mezun oldu. Ayn Temr yanında Namir, Taglib ve İyâd Arabları Halid'in karşısına çıktılar. Halid bunları bozguna uğratarak, bir yıl evvel Secâh'ın seferine iştirak etmiş olan reisleri Akka'yı esir etti. Firar edenler her ne kadar (Mihrân b. Behrâm Çûbîn'in kumandasındaki) İran garnizonunun terkettiği kaleye kapandılarsa da tutunamadılar. Bütün esirler başta Akka olmak üzere idam edildiler. Halid buradan Dûmat el-Cendel üzerine yürüdü. Maksadı buraya gönderilmiş olup şehri muhasara ederken Kelb, Behrâ', Gassân, Tenûh ve Dacâ'imlilerden mürekkep bir yardımcı ordunun gerilerini tehdit etmesi yüzünden bizzat tehlikeye düşmüş bulunan Fihrî İyâd b. Ganm'e yardım etmekti. Halid bunları bir meydan muharebesinde mağlûp ederek aralarında korkunç bir katliâm yaptı.

[1] Hîre'nin Arab kız kardeşi olan Anbâr şehri Fırat'ın yukarısında ve sol sahilinde, aynı zamanda Medînet Ombarra tesmiye edilen şimdiki Tell Akr'ın yerinde bulunmakta idi; bk. Georg Hoffmann, 443, *Berliner Zeitschrift für Erdkunde*, 1883.

Kelbliler nisbeten ucuz kurtulmalarını Temîmlilerle olan eski ittifaklarına medyun idiler. Halid bundan sonra kaleyi hücumla zapt ve evvelce kendi isteğile teslim olmuş bulunan Kral Ukeydir de dahil olduğu halde bütün esir edilen muharipleri idam ettirdi. Harikulâde işler olarak tasvir edilen bu faaliyetten sonra Halid tekrar Hîre'ye döndü. Fakat Akka'nın ve diğer kardeşlerinin intikamını almak isteyen ve İranlılar tarafından Bağdad üzerinden (Zermihr ve Rûdbih kumandasında) takviye edilen Taglib ve müttefiklerinin yeniden yığınak yapmaları Halid'i yeniden Ayn Temr'e teveccühe mecbur etti. Anbâr kumandanı olan Temîmli Ka'ka' b. Amr evvelce bir düşman gurupunu Huseyd yanında dağıtmıştı. Düşmanlar bundan sonra Akka gibi bir Secâh tarafdarı olan Hüzeyl b. İmrân kumandasında Musayyah'da toplandılar. Halid onlara burada bir baskın yaptı ve bu baskın esnasında Hurkûs b. Nu'mân içki içerken öldürüldü. Halid bundan sonra kendilerine bilhassa kızgın olduğu Tagliblilerin muhtelif karargâhlarına baskınlar yaptı. Bu arada Bizanslılar Fırat hududundaki İran garnizonları ve bu bölge Arabları ile temasa gaçmişlerdi. Zülkade ayı ortalarında (Ocak 634) bunlar Fırat'ı geçerek Irak'ın Mezopotamya ve Suriye ile birleştiği Firâd'da ordugâh kurmuş olan Halid'e taarruz ettiler. Fakat Halid bunları büyük kayıp verdirmek suretile hezimete uğrattı. Ay sonunda Halid ordusunu Hîre'ye geri gönderdi ve kendisi yalnız başına, yanında hiç bir rehber bulunmadığı halde hiç bilinmeyen yollardan hac maksadile Mekke'ye gitti. Buna rağmen hemen hemen ordusu ile aynı zamanda Hîre'ye dönmüş bulunuyordu. Orada Suriye'ye gitmesini emreden Ebû Bekr'in mektubunu aldı ve hicrî 13 Muharreminde (Mart 634) oraya hareket etti.

Şu halde Seyf'e göre Halid, 12 yılı içinde Basra'dan Hîre'ye ve Hîre'den Firâd yanındaki Bizans hududuna kadar bütün Fırat bölgesini İranlıların elinden almış bulunuyordu. Onun Irak'daki büyük eserini korkunç Firâd savaşı taclandırmıştı. Bununla da Ebû Bekr'in sefer için çizmiş olduğu plân tatbik edilmiş oluyordu. Filvaki halife bütün işin yalnız Halid tarafından görüleceğini düşünmemişti. Onun verdiği direktife göre Halid aşağı, İyâd b. Ganm el-Fihrî ise yukarı Fırat üzerindan Hîre'ye yürüyeceklerdi; Hîre'ye en evvel hangisi varırsa o baş kumandan olacak, Medâyin'e taarruz edecek, diğeri ise Hîre'de ihtiyatta kalacaktı: Şu halde, zaten çok tehlikeye maruz bir mevkide bulunan Medâyin daha ilk baştan Ebû Bekr'in hedefini teşkil etmekte idi; fakat o gerinin dikkatle emniyet altına alınmasına büyük bir ehemmiyet atfettiği cihetle Medâyin'e ancak Fırat bölgesinin iş-

galinin tamamile emniyet altına alınmasından sonra taarruz edilebileceğini tenbih etmişti. Fakat bu arada İyâd hiç bir muvaffakiyet kazanamadı, Dûma önünde tevakkufa mecbur edilerek büyük bir tehlikeye düştü. Bu sûretle bütün vazife olduğu gibi Halid üzerine yüklendi; zaten verilen direktiflere uygun olarak meseleyi halle de yalnız o muktedirdi. Bütün bu hikâye çok sistematik ve çok harikulâdedir. Buna göre Halid akın değil büyük askerî seferler yapar (Taberî, 2063,14. 2152,8); o yalnız münferid İranlı garnizonlarla değil, Şîrûye ve Ardaşîr'in gönderdikleri ordulara karşı da savaşır. Görüldüğü gibi hadiselerin plânlı irtibatı yanında pragmatik bağlantısı da Seyf tarafından ihmal edilmemektedir. Olayların zinciri Ridde harekâtından Irak savaşlarına doğru çekilir. Velece'de, evvelce Bahreyn'de müslümanlara karşı cephe almış bulunan Bekrliler Ebcer b. Büceyr kumandasında (3460,2) bu sefer de İranlılar safındadırlar; Velece mağlûbiyetinin intikamını almak teşebbüsü mücadelenin Ulleys'de tekrarına sebep olur. Taglib reisleri ve bunların Ayn Temr'deki müttefikleri evvelce Secâh ile birlikte Yemâme'ye girmişlerdi ve daha o zaman az kalsın Halid ile karşılaşacaklardı. Bunda da bedevîlerin ilk mağlûbiyeti, filvaki kendileri için daha da feci bir netice veren bir intikam seferine sebebiyet vermişti. Seyf Halid'in bu Arablara karşı duyduğu düşmanlığı İranlılara karşı hırsından daha sık tebarüz ettirmekte ve bu adaveti hakikaten öldürücü olarak tasvir etmektedir. Halid bunları Ridde'ye iştiraklerinden dolayı tedibe mecburdu ve İslâm'ı umumî bir Arab meselesi addettiği cihetle bu hıristiyan Arabların Acemlerin tarafında bulunmalarını umumiyetle gayrı tabiî buluyordu (Taberî, 2041).

Halid'in Kevâzim'den Fırat'ın yukarısına, Firâd'a kadar devam eden Irak'daki büyük zafer yürüyüşüne bizzat Seyf bile hayret ediyor. O, bunlarla mukayese edilince bütün sonraki savaşların Kûfeliler tarafından küçük görüldüğünü söyler (2076,15). Daha eski hadîs ise büsbütün başkadır. O, ne 12 yılında İyâd b. Ganm'den, ne Ebû Bekr'in sefer plânından ve ne de bu plânın Halid tarafından harikulâde bir surette tatbikinden haberdardır. Bilhassa Firâd'dan hiç bahis yoktur. Bu eski rivayette eski Hîre bölgesine bağlı iki şehir olan Anbâr ve Ayn Temr zaptedilmiş, bu arada bir bedevî gurupu dağıtılmış ve reisi Hilâl b. Akka çarmıha gerilmiştir. Husayd ve Musayyah baskınları ve sarhoş vaziyette Hurkûs b. Nu'mân'ın katli Halid'in Suriye seferine izafe edilir[1]. İbn İshâk da hatta Ayn Temr vakasını bu Suriye

[1] Taberî, 2123 (İbn İshâk); Taberî, 2109 (Medâ'inî); Belâzurî, 111.

seferine vazetmekte ve Anbâr vak'asından, oldukça mufassal olan tasvirinde (Taberî, 2120 vdd.) hiç bahsetmemektedir[1]. Aynı şekilde Dûmat el-Cendel hadisesi de Halid'in Suriye'ye yaptığı çöl yürüyüşü esnasında halledilmiş imiş[2]. Mamafi Halid'in, Dûma kendi istikametinden çok ayrı bulunduğu cihetle[3] bu sırada bunu başarmak için vakti olmadığına da inanmak lâzım geliyor. Çünkü Irak'tan Cavf üzerinden gelen yol Edom'a vardığı halde o, çölden Dimaşk'ın şimalinden çıkmıştır. Filvaki Vâkıdî (Belâzurî, 111,9) onun yolunu başka bir surette, (Karkîsîye üzerinden) vermekte ise de bu iddiasında yalnız kalmakta ve yine Belâzurî, 62,6 da bunun aksini iddia etmektedir. Mamafi, ne olursa olsun, daha eski rivayetin, Hîre'nin zaptından sonra Halid'in Irak'taki faaliyetini mühimsemediği ve bunları gider ayak yapılmış telâkkî ettiği ve Hîre'nin alınışını daha muahhar olarak gösterdiği cihetle muhtemelen zamanı da Seyf'e nazaran daha dar itibar ettiği muhakkaktır[4]. Seyf ehemmiyetsiz vak'aları şişirmiş ve muhtelif zamanlara ait birbirile alâkası olmayan hadiseleri zorlayarak birbirine bağlamıştır. O, evvelâ (Taberî, 2067 vdd.) Tagliblilere karşı olarak anlattığı Husayd ve Musayyah savaşlarını, sonra yine kendisi (Taberî, 2114) diğer ravilerle birlikte, Halid'in Suriye yürüyüşünde

---

[1] Taberî, 2122. Belâzurî (245)'ye göre Anbâr Ömer zamanında, fakat belki de ikinci defa olarak fethedilmiştir. İbn İshâk'a göre Ebû Bekr'in Suriye'ye hareket emri Halid'e Hîre'de, diğerlerine göre ise Ayn Temr'de gelmiştir. Krş. Belâzurî, 110, 249.

[2] Belâzurî, 62,6. 115,12 vd.: Halid Dûma üzerinden Tedmür'e yürüdü. İbn İshâk Dûma'dan hiç bahsetmiyor.

[3] Dûma'ya yapılacak bir yürüyüş muhakkak ki bir yoldan sapma teşkil etmektedir. A. Müller (*Islam*, 1,229; krş. de Goeje, *Mém.* 3.10.28) kasdedilen Dûma'nın Cavf'daki Dûmat el-Cendel değil Dûmat el-Hîre olduğunu kabul etmek suretile, bu istikametten ayrılma meselesini halletmek istiyor. Bu ise yalnız bütün hadîslerle tezad teşkil etmekle kalmamaktadır, hatta tamamile manasızdır. Çünkü Hîre'yi fethetmekle Halid Dûmat el-Hîre'yi de fethetmiş bulunuyordu. Burası Ukaydir'in Dûmat el-Cendel'den gelip kapandığı bir Hîre mahallesinden başka bir yer değildi. Mamafi Ukaydir sonradan Halid muhasara ettiği sırada yeniden Dûmat el-Cendel'de görülmektedir. İbn Kelbî bu güçlüğü ortadan kaldırmak için beyhude gayret sarfediyor. Hakikatte ise o sırada Dûmat el-Cendel'de kumandan Ukaydir değil Gassanî Cudi idi. Krş. Belâzurî, 61 - 63. Yâkut 2, 852,16.

[4] Hîre'nin alınması ile Halid'in Irak'tan ayrılışı arasında, Seyf'e nazaran (Taberî, 2056,9) bir seneden fazla bir zaman geçmiştir. Mamafi bu hususta onun Hîre'nin zaptı için verdiği 12 yılı Rebî'i ve Halid'in Suriye'ye hareketi için tesbit ettiği 13 yılı Muharremi (Taberî, 2116,4. 2076) uygun düşmemektedir. Fakat Medâinî Suriye'ye hareketi 13 Rebiine vazettiği gibi bizzat Seyf de Tab. 2089,2 de böyle söylemektedir.

Behrâlılara karşı yapılmış olarak tasvir etmektedir[1]. Nihayet Bizanslıların Firâd[2]'da Halid'i püskürtmek için İranlılarla birleşmiş oldukları rivayetinin ortaya çıkmasına belki de Heraklius'un Şehrbârâz ile ittifak ettiğine dair mübhem bir haber temel teşkil etmiş olmalıdır. Hakikatte bu ittifak daha 629 yılı Haziranında yapılmış bulunmakta idi. Seyf ise Ardeşîr III'ün ölümünü Hîre'nin sukutu ile aynı tarihe (633 yazı) vazederek Şehrbârâz'ı takriben bu tarihten bir sene sonra tahta cülûs ettirmektedir (Taberî, 2216). Verdiği bir çok ve günü gününe tarihlere rağmen Seyf b. Ömer'in, ileride bir çok yerlerde tebarüz edeceği gibi kronolojiye dair hiç bir fikri yoktur.

Onun ne kadar mübalâga ettiği verdiği adetlerden görülüyor. Ona göre Halid'in ordusu 18.000 kişilik olup o 9.000 muhariple çölü geçip Suriye'ye gitmiştir. Diğerlerine göre ise yanında ancak bir kaç yüz kişi vardı[3]. Medâr savaşında 30.000, Ulleys'de 70.000, Firâd'da 100.000 düşman maktul düşmüştür. Ganimet işin başından itibaren çok mühim mikdardadır. Bu cümleden olarak Emgîşiya'nın fethinden sonra her süvariye 1500 dirhem (Taberî, 2037,6), Ubulle savaşlarından sonra 1000 dirhem (Taberî 2026,12) düşmüştür: bununla, Ubulle'nin 14 yılında fethinden sonra adam başına 2 dirhem peşin para düştüğü merkezinde olan Medâinî rivayetini (Taberî, 2385,1) mukayese etmek lâzımdır. Seyf'e göre Hîre şehrine 190.000 dirhem vergi vazedilmişti (Tab. 2044,18); İbn İshâk'a göre (Taberî 2018,1) yalnız 90.000, Belâzurî'ye nazaran ise (243,20) yalnız 84.000 dirhem[4]. İbn Salûba Bânikiya ve Bârusma için, Seyf'e nazaran, Haraza[5]'dan hariç olarak 10.000 dinar veya Felâlîc ile Hürmüzgerd arasındaki arazi için 2.000.000 (1.000.000 ağır mukabili) dirhem ödemişti; bu rakamlar İbn İshâk (Taberî, 2017,7) ve İbn Kelbî (Taberî, 2019,18)'ye göre yalnız 1000 dirhem ve bir paltodan ibarettir. Şu halde Seyf'in

[1] Seyf'in hatırı için Yâkut biri Taglib'e diğeri Behrâ'ya aid iki Musayyah'ı birbirinden tefrik ediyor. Fakat bu motif, meselâ içki içen ve şarkı söyleyen Hurkûs hikâyesinde olduğu gibi tekerrür ettiği cihetle haksızdır.

[2] Firad «sığ olan nehir geçit yerleri» demektir. Bu kelime aslında bu cemi halile yalnız apellatif manada istimal edilmektedir (Taberî, 2500,8. 2506,4). Yâkut 3, 864,10 daki mısrada da her halde böyledir. Bu mısraın Seyf tarafından verilen rivayetin menşei olduğunu ve Firâd kelimesinin bir yanılma neticesinde has isim olarak verildiğini — Kanalların birleştiği yerde olduğu gibi — zannediyorum.

[3] Taberî, 2035, 18. 2089, 15. 2115, 3. Buna mukabil 2109, 2. 3. Belâzurî, 110.

[4] Adam başına 14 dirhem; şu halde Hîre'nin vergi ile mükellef 6000 nüfusu vardı.

[5] Bu acaba (Kranz) parası mıdır? Krş. 1 Macc. 10, 29—31. 11, 34. 35. Gothofredus, *Cod. Theodos.*, 12, 11. Bu vergi hellenistik devirden Şark'ta yaşamağa devam etmiş olabilir.

rakamları ile daha eski rivayetin mikdarları arasındaki fark muazzamdır; kendisinin sihhati hakkında verilecek hükümler bununla ölçülmelidir.

Seyf'de «isbat şehadetlerinin», yani mısraların ve vesikaların verdiği malûmat pek bol olup o, tasvirini bunlarla takviye etmektedir. Bu hususa verdiği ehemmiyetle Seyf muahhar Yahudi müverihlerini, meselâ Esdrae ve Nehemiae kitaplarının ve *Kronik*'in müellifini andırmaktadır. Bunlardan evvel emirde onun kaydettiği şarkılara gelince, eski ananeye muhteva itibarile meçhul ve onunla tezad halinde bulundukları müddetçe bunlara da ancak Seyf'in şahsına olduğu kadar kıymet verilebilir. Meselâ Ulleys ve Emgîşîye'de 70.000 kişinin maktul düştüğüne dair olan haber, bu mikdarın Esved b. Kutbe adında birisine izafe edilen (Yâkut, 1,363) mısralarda da geçmiş olması ile inanılması caiz bir mahiyet almaz. Mamafi Seyf'in de, ilk nazarda kabul edilmesi lâzım geleceği gibi, hadîsini bizzat uydurmadığı da tezahür etmektedir. Bu hadîsler, bilhassa poetik şekilde onun önünde bulunmakta idi. Büyük Arab kavimler muhacereti hakkında, bizzat kahramanlarının ağızlarından nakledilen Agânî halinde bir nevi destan her halde mevcut olmuş olmalıdır[1]. Yâkut bu destandan mühim bir kısmını, Seyf'den daha fazlasını kaydetmiştir. Bu destanın ön plândaki şairleri Temîm'in iki kahramanı Ka'ka' ve Âsım b. Amr'dırlar[2]; şu halde bu destanın tercihan Temîmî olduğu görülüyor. Bilhassa Ka'ka' her yerde hadisata iştirak ediyor, Arabistan'da, Fırat boyunda, Suriye'de, Dicle kenarında, Medya'da v.s.; o her halde yaşlandığı ve işten el ve eteğini çektiği bir zamanda bütün hadisatı kucaklayan maceralarını mısralar haline ifrağ etmiş olmalıdır. O kendisini daha 11 yılında Buzâha'da Esed ve Gatafân'a karşı mücadele etmiş olarak göstermekte (Yâkut, 1,602) ve Hîre'nin alınışına Halid'in aşağı Fırat'da Kevâzım ve Medâr önünde yaptığı savaşları tekaddüm ettirmek suretile belirmektedir (Taberî, 2046 vd.). Bununla beraber şairane bir tarih temel kitabının bu kopuk parçalarını tamamile kıymetsiz addetmeğe de lüzum yoktur. Bunlar halka mal olmuş görünmekte olup umumiyetle unutulmuş bir çok tafsilâtı ihtiva etmeleri mümkündür. Buna mukabil İbn Bukayla'nın mısraları tamamile sun'îdirler (Taberî, 2042).

[1] Krş. Taberî, 2073, 11.

[2] Her iki ismi krş.: Wüstenfeld, *Register zu Jaqut*. Âsım'dan 12 yılı hakkında: Yâkut, 2, 375 (Hîre). 852 (Dûma). 4, 605 (Makr). 633 (Hîre); Ka'ka'dan: 1, 937 (Hîre'ye kadar). 2, 231 (Husayd). 3, 854 (Firâd). 4, 557 (Musayyah Behrâ). 939 (Velece). 1016 (Halid'in Suriye'ye yürüyüşü).

Vesaik arasında mektupları ayrıca mütalâa etmek lâzımdır. Bunların da aslına mutâbik oluşuna nutuklardaki kadar az itina edilmiştir; muahhar Yahudiler hadisata iştirak edenlerin muhabereleri halinde tarih eserleri telif etmişlerdi. Bu manada Seyf'de kayıtlı Halid'in ve Ebû Bekr'in mektupları da (Taberî, 2053 vd. 2076) ciddiye alınmamalıdır. Fakat Seyf'in hakikî manası ile vesikaları da aynı şekilde ağır bir şüphe uyandırıyorlar. İbn İshâk'ın bildirdiği (Taberî, 2017) İbn Salûba ile yapılan teslim ahidnamesi hakikidir; bunda vergi 1000 dirhem olarak tesbit edilmiştir. Seyf'in buna muadil olarak verdiği ahidname suretinde ise (Taberî 2050) vergi 10.000 dinara, yani takriben yüz misline iblâğ ediliyor! Diğer misaller de buna benzemektedir. Bundan başka Seyf'in vesikaları, mâlûm olduğu üzre ancak 16 yılında halife Ömer tarafından kabul edilen hicrî tarihle, daha 12. yıl vekayiinde tarihlenmişlerdir. Her ne kadar bu tarih meselâ Belâzurî, 123 de zikredilen, Vâkıdî'nin bilhassa belirttiği üzre hakikaten vâki olan Dimaşk misalinde olduğu gibi sonradan yeni tarihe tahvil edilmiş veya doğrudan doğruya sonradan ilâve edilmiş olabilirse de Seyf bu hususa dair bir şey söylememekte olup, böyle bir imkânın ses çıkarılmadan kabulü de ona lâyık olduğundan ziyade kıymet atfetmek manasını taşırdı. Onun yalnız 18 yılı içinde verdiği ve ancak çok daha sonra yapılmış olmaları icab eden çok mikdardaki teslim muahedelerini mukayese etmek kifayet eder. Bununla beraber Seyf bizzat sahtekâr değildir. Çünkü o Hirenin teslimini Bânikıye'nin teslimînden evvele vaz ediyor, halbuki vesikalarında Hire teslimi ise daha evvel olan Safer ayı ile tarihlenmiştir.

Seyf mükemmel bir hikâyecidir; onun devamlı bir itibar kazanmış olması bu hususla izah edilebilir. Verdiği ince tafsilâtla kandırmaktadır. Fakat haberlerinin kat'î ifadesi doğruluklarının da delili addedilemez. Medine'deki fil (Ubulle ganimetinden) (Taberî, 2025), Anbâr önünde doğrumların eğerlerde yük olarak taşınmaları (Taberî, 2059), Halid'in harikulâde bir surette kendisini zehire alıştırması (Taberî, 2044), onun Mekke'ye yaptığı romantik kaçamak (Taberî, 2075) ancak birer anekdotturlar. Bütün diğerleri ise ancak takip edilen prensibin tatbikine misaldirler ve bizzat bu prensipten neş'et etmektedirler. Seyf'e göre halife seferleri Medine'de tasarlayıp sevk ve idare eder. Savaşın başlamasından evvel düşmanlar her seferinde, muayyen bir mühlet zarfında İslâm'ı kabule davet edilirler. Başka zamanlarda müstakillen hareket eden iki reisin müşterek icraatta bulunmaları icab ederse bunların birbiri muvacehesindeki durumu muayyen bir kaideye göre tesbit edilmiştir. Halid ne zaman sefere

çıkarsa yerine kimi vekil bıraktığını söylemeği hiç unutmaz — İbn İshâk'ın sükût etmesine rağmen İbn Hişâm'ın Muhammedin Medine'deki vekillerini daima kaydetmesi gibi. Seyf umumiyetle eşhası diğer ravilere nazaran çok daha tam olarak verir. O diğerlerinden pek ziyade ad saymakla beraber bu hususta pek lâubalî davranmaktadır. Meselâ (Busfûra) b. Salûba yerine Salûba b. Nastûna b. Buspuhra, Abd Mesîh b. Amr yerine Amr b. Abd Mesîh, Hilâl b. Akka yerine Akka b. Ebî Akka demektedir. Bilhassa o çok mikdardaki İranlı adlarına — o en küçük bir İran garnizonunun bütün kumandanlarını bilir — hiç itimad caiz değildir. Seyf İran işlerine vukufu ile tefahür etmektedir. Pers takvimi hakkında malûmatı olup ayların günlerinin muayyen bir patrona (hâmiye) izafeten adlandırıldıklarını (râfid 2032), yüksekten emir almadıkça merzübanların birbirine yardım selâhiyetleri olmadığını (Taberî, 2037) bilir. O, İran imparatorluğunun karışık iç vaziyeti hakkında daima doğruluğuna inandığı haberler vermekle beraber hakikatte İran'ın durumuna hiç de agâh değildir. Bu meseleye onuncu babın sonunda avdet edeceğim.

9. Halid Suriye'de.

13 yılı (ki 7 Mart 634 de başlar) bizi Suriye harb sahnesine sevkediyor. İslâm'ın tesiri ile vuku bulan büyük dahilî kargaşalıklardan sonra Arabların hudutları haricine taşmaları bir manada İnkılâb'ı müteakip Fransız istilâsı ile mukayese edilebilir. Muharrik sebebin biri maddî, toprak ve ganimet hırsı, diğeri fikrî idi. Tabiatile fikir felsefî cinsten değil bilâkis heyecan verici ve kitle hareketinin bir manivelâsı mahiyetinde idi: Fransızlarda hürriyet, müsavat, uhuvvet, Arablarda ise Allah'ın hâkimiyeti fikri. İster demokrasi, ister teokrasi nef'ine olsun beşerî hükümdarların zulümleri kırılmalı idi. Mahir rüesa, kitlenin sevki tabiîsini istedikleri gibi sevk ve idare ederek onu nihayet kendi gayelerine âlet ettiler, öyleki büyük hareketin neticesi başlangıcı ile tam bir tezad haline düştü.

Suriye, Arzı Mukaddes, daha Muhammed tarafından göz önüne alınmış ve bu istikamette onun tarafından harekete geçilmişti. İslâm'ı kabulünü talep etmekle vazifelendirilmiş bulunduğu bir Gassânlı tarafından öldürülen havarisinin intikamını almak için Muhammed, Zeyd b. Hârise kumandasındaki bir birliği Şarkî Ürdün ülkesine yollamıştı; bu seferin Mute'deki hazin âkıbetinden sonra Muhammed ertesi sene bizzat büyük bir ordu ile şimale doğru, Tebûk'te birden bire devamından vaz geçtiği, romantik bir sefere teşebbüs etti. Ölümünden kısa

bir müddet evvel de o, Mûte'nin intikamını almak üzere yeni bir sefer hazırlıyarak kumandasını Mûte'de şehid olmuş bulunan kumandanın oğluna, Üsâme b. Zeyd b. Hârise'ye tevdi etti. Ebû Bekr, Medine'nin büyük bir tehlikeye maruz bulunmasına rağmen Peygamber'in son arzusunu yerine getirdi; Üsâme idaresindeki ordu hareket ederek Mûte civarında bir az ganimet alıp etrafı yakıp yıktıktan sonra, sanki bununla gaye elde edilmiş gibi, Medine'ye döndü. Suriye'nin fethi düşünülmüyordu. Bu fikir daha ziyade evvelâ Babilonya'nın fethi şaşılacak bir şekilde müyesser olunca peyda oldu. İştiha yemekte gelir. İslâm şimdi bütün Arabların, kurmuş olduğu büyük devlete iltihakını talebe başlıyordu. Medineliler Bekrlilerden geri kalmamak istiyorlardı. Bu sonuncular İran idaresindeki Arab Hîre eyaletini devlete kazandırınca Medineliler de Bizans idaresindeki Dimaşk Arab eyaletini hedef ittihaz ettiler. Burası zaten kapılarının önünde ve Peygamber tarafından kendilerine hedef olarak gösterilmiş bulunuyordu. Hassaten cenup Kudâ'alıları nezdinde İslâm memuru olarak bulunmakta olan Amr b. Âs'ın, kendi bölgesinde Halid'in muvaffakıyetlerine nazire yapmak için büyük bir istek duyduğu ve halifeyi Suriye'ye taarruza ikna ettiği tahmin edilebilir. Fakat Irak'da her şey kendiliğinden olup dururken Suriye seferi Medine'de hazırlandı ve büyük hazırlıklarda bulunuldu.

Seyf Suriye seferinin başlangıç ve cereyanı hakkında ana hatları ile birbirine uygun, biri uzun (Taberî, 2080-2107) ve diğeri kısa (Taberî, 2110-2116) iki rivayet zikretmektedir. 12 yılı başında[1] Ebû Bekr, Yemen'den tanıdığımız (Halid) b. Sa'îd'i, o civar Arablarını Ridde'ye iştirak edenlerin istisnası ile etrafında toplamak vazifesile Teymâ'ya gönderdi. İbn Sa'îd kısa bir zamanda büyük bir ordu vücuda getirdi. Buna karşı Bizanslılar kendilerine tabi Behrâ', Kelb, Salîh, Tenûh, Lahm, Cüzâm ve Gassân Arablarını topladılar. Bunlar Ziza (Petrâa'da)'dan üç günlük mesafede bir mahalde toplandılar. Fakat İbn Sa'îd üzerlerine yürüyünce bunlar dağıldılar ve müteakiben büyük ekseriyetlerile İslâm'a iltihak ettiler. İbn Sa'îd bundan sonra, kendisine tenbih edilmiş olduğu gibi (Taberî, 2081,12) şimale doğru yürüyüşe devam ederek Abil, Ziza ve Kastal arasında karargâh kurup

[1] Tarih ancak s. 2110, 16 dadır: Halid b. Velîd'i Irak'a gönderdiği aynı tarihte. Medâinî'ye göre (Taberî, 2079) İbn Sa'îd ancak 13 başında gönderilmiştir; fakat bu tarih aşağıdaki Seyf rivayeti için muteber değildir (Taberî, 2080 vdd). Çünkü Seyf'e nazaran 13 başında Amr b. Âs ve diğerleri kumandasında artık Medineliler Yermûk'da Bizanslılar karşısında bulunmaktaydılar. Halbuki sonunda muvaffakiyetsizlikle biten İbn Sa'îd seferi bu hadiseden evvel vuku bulmuştur.

karşısına çıkan bu civar patriçisi Bâhân'ı mağlûb etti. İbn Sa'îd Zü'l-Kelâ' kumandasındaki Yemenliler ve İkrime'nin ordusu ile takviye edildi. Fakat bunlar Ridde'nin söndürülmesine iştirak eden eski muharipler olmayıp, halifenin emri üzerine bunların yerine ikame olunan ihtiyatlardan ibaret idiler[1]. Ebû Bekr bu suretle Suriye harbine sokulmuş oldu (Taberî, 2082,7). Ebû Bekr bunun üzerine Kudâ'alılar nezdindeki vergi memurluğunu iade etmiş olduğu Amr b. Âs'a ve Kudâ'alıların diğer bir kolu üzerinde vergileri tarheden Velîd b. Ukbe'ye harbe katılmalarını emretti. Velîd b. Ukbe İbn Sa'îd ile birleşti. Ebû Bekr bundan mada Yezîd b. Ebî Süfyân'ı kuvvetli bir ordu ile Medine'den yolladıktan başka Ebû Ubeyde'yi de gönderdi. Ebû Bekr Amr'e Filistin'i, Velîd'e Ürdün'ü, Yezîd'e Dimaşk'ı ve Ebû Ubeyde'ye Hims'ı vilâyet olarak tevcih etti.

İbn Sa'îd, Zü'l-Kelâ', İkrime ve ayrıca Velîd tarafından takviye edilip daha başka orduların da yola çıkarıldığını duyunca ihtiyatı elden bırakarak, Dimaşk üzerine ricat eden Bâhân'ı takip edip bu şehrin yakınında Merc Suffar'da karargâh kurdu. Fakat burada kötü bir mağlûbiyete uğrayarak kaçtı ve ancak Medine'den pek uzak bir yer olmayan Zü'l-Merve'de tevakkuf etti. Yalnız İkrime Suriye hududunda mukavemete devam etti. Bu suretle İbn Sa'îd ve Velîd b. Ukbe Suriye'de kumandanlık şanslarını kaybetmiş oluyorlardı. Ordularının bakiyeleri bu vak'a üzerine Medine'den gönderilen Şurahbîl b. Hasene ve Muâviye[2] ile birleştiler. Şurahbîl'e Velîd'in yerine Ürdün tevcih edildi; Muâviye ağabeyisi Yezîd'in maiyyetine verildi. Müslümanlar, hepsi, İkrime kumandasındaki 6000 kişilik ihtiyat kuvveti hariç olmak üzere 21.000 muharipten mürekkep orduları ile[3] dört koldan Suriye'ye girdiler. Heraklius Kudüs'den gelerek tevakkuf ettiği Hims'dan (Taberî, 2102 vd.) kardeşi Theodor'u 90.000 kişi ile Amr'e, Caraca'yı Yezîd'e, Durâkis'i Şurahbîl'e, Bikariyus b. Nastâs'ı 60.000 kişi ile Ebû Ubeyde'ye karşı sevketti. Fakat Ebû Bekr'in de tasvib ettiği Amr'in tavsiyesi üzerine bütün müslüman birlikleri Yermûk'da birleştiler. Bunun üzerine Bizanslılar da birleşerek Vakusâ'da, (Yermûk suyunun) derin bir uçurumu ile korunan bir mahalde, ordugâhlarını kurdular. Bunlar korku içinde idiler[4]. Mamafi cesaretleri Bâhân'ın

[1] Taberî, 2082, 5 vd. 2084, 16 vd. Bundan dolayı bunlara Ceyş el-ebdâl denildi.

[2] Krş. Taberî, 2099,7.

[3] Bu hususdaki malûmat değişiktir. Taberî, 2087,4 vd. 2090,13 vd.

[4] Seyf'in Taberî'deki kısa rivayeti (2110 vd.) bundan bir az ayrılıyor. Fakat aradaki ayrılıklar hadiselerden ziyade bunların hudûsunda rol oynayan kombinezonlardadır. İbn Sa'îd halifenin emrine rağmen taarruza geçer, Rumlar onu kasdî ricatlerile Merc

gelişi ile arttı. Fakat aynı zamanda müslümanlar da yanında 10.000 Iraklı getiren Halid ile takviye edildiler. Ordular üç ay müddetle karşı karşıya durduktan sonra 13 yılı cemaziyelevvelinde[1] Halid'in başkumandanlık ettiği kat'î savaş cereyan etti. Her iki taraf da şecâne harbediyordu. Harbe iştirak eden İbn Sa'îd yaralandı ve sonra kayboldu. İkrime aldığı yaralar yüzünden Halid'in kolları arasında vefat etti. Akşama doğru Rumlar ricate başladılar. Bunlar kısmen birbirlerine zincirlerle bağlı oldukları halde uçuruma, nehir yatağına düştüler. Caraca İslâm'ı kabul ile kendi vatandaşlarına karşı harbederken şehîd oldu. Bikarius ölümü aradı ve buldu. Heraklius'un kardeşi de maktul düştü ve Tedârik[2] esir edildi. Mücadelenin şiddetle devam ettiği bir sırada Medine'den gelen bir haberci Halid'e gizlice Ebû Bekr'in ölümünü haber vererek kendisine Ömer'in bir yazısını tevdi etti. Halid bu mektubu ok torbasına yerleştirdi. Bu yazı Ebû Ubeyde'nin onun yerine başkumandanlığa tayinini ihtiva ediyordu[3]. Rumlar Fihl'e çekildiler. Ebû Ubeyde İslâm ordugâhını Dimaşk yanındaki Merc Suffar'a nakil ve Medine'ye haber göndererek talimat rica etti. Bundan sonra tamamile Ömer'in emrine uygun olarak harekâta başlandı. Evvelâ Dimaşk'a taarruz edildi; şehri muhasaradan kurtarmak üzere Hims'dan yapılan bir teşebbüs Hims ile Dimaşk arasında mevzi almış bulunan Zü'l-Kelâ' tarafından tardedildi. Muhasırların gayreti başlayan kış tarafından da gevşetilmediği için kuşatılanların cesareti kırıldı. Kuşatmanın başlamasından yetmiş gün sonra, Halid diğer tarafdan zorla şehre dahil olduğu bir sırada bunlar Ebû Ubeyde ile bir sulhen teslim muahedesi yaptılar. Bundan sonra müslüman ordusunda bulunan Iraklılar kendilerine Suriye'den daha ziyade ihtiyaç hasıl olan asıl yurtlarına döndüler[4]. Yezîd kendisine tevcih olunan eyaletin baş şehri olan Dimaşk'da kaldı. Diğer müslümanlar Hims'da bulunan Heraklius'a değil, evvel emirde, hâlâ arkalarında

---

Suffar'a kadar çekerek onu orada büyük bir bozguna uğratırlar. Rumlar bunun üzerine bizzat Ebû Bekr'e hücum için Yermûk'de büyük bir ordu toplarlar. Fakat Halife daha evvel harekete geçer, birbiri arkasından Amr, Ebû Ubeyde, Yezîd ve Şurahbîl'i Suriye'ye yollar; bunlar Yermûk yanında birleşirler. Bunun üzerine Rumlar artık yalnız müdafaayı düşünerek Vakusâ yanında kuvvetli bir mevzi alırlar.

[1] Bu ay 3 Temmuz 634 de başlar. Taberî, 2176,15 de başka.

[2] Taberî, 2104,5. Burada Tedârik, 2087,1 de Theodor tesmiye edilen İmparatorun kardeşinden tefrik ediliyor. Buna mukabil krş. İbn İshâk, 2107,11. 2127,7. Mamafi Yermûk'da imparatorun kardeşi Theodor'un değil Sacellarius'un kumanda ettiği doğrudur.

[3] Ebû Bekr Seyf'e göre büyük zaferden on gün evvel cemaziyelevvelde ölmüştü (Taberî, 2089,17).

[4] Dimaşk Kadisîye harbinden bir ay evvel teslim olmuştu, 2305.

bulunan Fihl'deki 80.000 Ruma karşı harekete geçtiler. Bunlar Fihl'den Baysân'a çekildiler, burada su bendlerini delerek bütün civarı su altında bıraktılar, fakat buradan Fihl'de ordugâh kurmuş olan müslümanlar üzerine bir baskın yaptılar. Bu onlara pahalıya mal oldu. Reisleri Sacellarius maktul düştü, kendileri terkedilerek kaçarken hepsi birden bizzat kendi yaptıkları bataklıklar içinde feci bir surette yok oldular. Bu suretle Ürdün eyaleti Şurahbîl hesabına zaptedilmiş bulunuyordu. Şurahbîl orada kaldı ve Filistin'de kalan Amr'ın yardımı ile şehirleri itaat altına aldı. Bunun üzerine Ebû Ubeyde Halid ile birlikte kendisine tevcih olunan eyalet üzerine yürüyerek Hims'ı muhasara etti; Heraklius Hims'dan Edessa'ya kaçmıştı[1].

İbn İshâk ve Vâkıdî, Taberî ve Belâzurî'de, hadisatın cereyanını tamamiyle başka türlü tasvir ediyorlar. Ben bize daha tam olarak intikal ettiği için İbn İshâk'ın rivayetini buraya alıyorum[2]. 12 yılının sonunda veya 13 başında, Hacdan döndükten sonra Ebû Bekr Amr b. Âs'ı Ayla üzerinden Filistin'e, ayrıca Yezîd, Ebû Ubeyde ve Şurahbîl'i birbiri arkasından Tebûk üzerinden Belka'ya gönderdi. Amr aşağı Filistin'de Gamr el-Arabat'da mevzi aldı (2107,10. 2125,6); imparatorun kardeşi Tedârik kumandasındaki Rumlar yukarı Filistin'de Cillik mevkiinde (2107,11) 80.000 kişilik kuvvetleri ile bulunuyorlardı[3]. Amr halifeden takviye recasında bulundu; bunun üzerine Halid'e Irak'tan Suriye'ye geçmesi emrolundu. Halid Hîre'den çıkarak Ayn Temr üzerinden çölü geçti, Merc Râhit'de Gassanlıları baskına uğrattı ve Kanât'da üç şarkî Ürdün kumandanı ile birleşti. Bunlarla beraber, Bostra ilk Suriye şehri olarak teslim olduktan sonra, Amr'a yardıma geldi. Bu haberi alınca Rumlar da Cillik'den cenuba, Ecnadeyn'e doğru yürüdüler[4]. Bunlara karşı Halid Amr ile birleşti. Bunu 13 yılı cemaziyelevvel veya âhirindeki Ecnadeyn zaferi takip eder. Kaçan Rumlar yukarı Ürdün'ün öbür tarafında Fihl'de toplandılar.

[1] Krş. Taberî, 2147 vd. 2150 vdd. 2156 vdd. 2390 vdd.

[2] Taberî, 2078 vd. 2107. 2121 vd. 2145 vd. 2148 vd. 2155. 2347 — 2360.

[3] Cillik Dimaşk yanındadır. Fakat İbn İshâk'ın bunu yukarı Filistine yerleştirmesi anlaşılır bir keyfiyettir. Çünkü hakiki yer buraya uymamaktadır. Rumların şarkî Ürdün'deki diğer kumandanları değil, Filistin'deki Amr'ı tehdit etmesi lâzımdır. Başka şekilde Amr'ın yardım talebinde bulunup bunu şarkî Ürdün'den alması anlaşılmaz bir keyfiyet olurdu.

[4] Rumların ancak şarkî Ürdün İslâm ordusu kendisine iltihak etmek üzere yola çıktıktan sonra ve bu yüzden Amr'a karşı harekete geçmiş olmaları hadiselerin bağlanışına göre imkânsızdır. Şarkî Ürdün İslâm ordusunun yürüyüşü yalnız ve yalnız Amr'a Rum ordusunun üstünlüğüne karşı yardım gayesi ile yapılmıştır. Şu halde Rum ordusu bu hareketten evvel Amr'ın karşısında bulunmakta idi.

Geçidi bataklık haline sokmak için Baysân bendlerini deldiler. Fakat bununla müslümanların geçmesine mani olamadılar, Fihl yanında 13 Zülka'desinde ikinci bir bozguna uğrayarak Dimaşk'a ric'at ettiler. Müslümanlar onları takip etti. Rumlar Bâhân kumandasında Dimaşk yanında bir kere daha yenildiler, şehir bunun üzerine muhasara edildi ve 14 yılı Receb ayında, Bâhân bu arada Heraklius'un yanına gittikten sonra, Halid'e teslim oldu. Ancak bu zamanda Ebû Ubeyde başkumandanlığı Halid'den aldı. Bu memuriyete o daha evvel Ömer tarafından tayin edilmişti. Ebû Ubeyde kış boyunca Dimaşk'da kaldı. 15 yılı yazında Heraklius bulunduğu Antakya'dan 100.000 kişilik bir orduyu cenuba gönderdi. Bu ordu Sacellarius'un emrindeki Rumlardan Cebele b. Eyhem kumandasındaki Arablardan ve Caraca idaresindeki Ermenilerden mürekkep olup başkumandanlığı Sacellarius yapmakta idi. 15 Receb'inde Yermûk'de 24.000 mikdarında olan Müslümanlarla karşılaşma vâki oldu. Rumlar mağlûp edildiler, Sacellarius ve Bâhân maktul düştüler. Bunun üzerine Yermûk harbine iştirak eden Kays b. Mekşûh 700 muharip ile Irak'a gönderildi; sonrandan onu 1.000 kişi ile İyâd b. Ganm takip etti ise de ancak Kadisîye harbinden sonra oraya vasıl oldu.

Burada üç yıla taksim edilen vukuat (13 — 15) Seyf tarafından yalnız bir sene (13 yılı) içine sıkıştırılıyor; burada son olan, yani Yermûk felâketi, onda başlangıçtır; hadisatın teakubu Seyf'de tersine alınmıştır. İlk defa De Goeje haklı olarak Seyf'in rivayetini reddetmiştir[1]. Onun hükmü, hadisata çok yakın bir Süryanî rahibinin, W. Wright tarafından keşfolunup okunan ve Nöldeke tarafından daha ziyade açıklanıp tarihî bakımdan değerlendirilen fakat bize maalesef ancak küçük parçalar halinde intikal etmiş notları tarafından tasdik ediliyor[2]. Buna nazaran Arabların Rumlarla olan büyük kat'î savaşı 636 Ağustos'unda cereyan etmiş, Dimaşk'ın Arablar tarafından alınması ise bir yıl evvel vâki olmuştur. Bu tarihler İbn İshâk ve Vâkıdî'ninkilerle en uygun bir şekilde tevafuk ve Seyf'in tarihleriyle en büyük tezat halinde bulunmaktadırlar. De Goeje belki Seyf'de mevcut kronolojik keşmekeşin sebebini de doğru olarak keşfetmiştir. Yermûk savaşı onda Ecnadeyn harbi ile yer değiştirmiştir; o aksini yapacağı yerde Yermûk'u 13 (Cemaziyelevvel veya âhir) senesine Ecnadeyn'i ise 15 yılına vazediyor (Taberî, 2400). Bunun suçu Ecnadeyn'in de Yermûk tesmiye edilmesinde olabilir. Daha milâdî 4.

[1] *Mémoires d'hist. et de géogr. orientale*, No. 3, Leiden 1864.
[2] *DMZ* 1875, s. 76 vdd, krş. yukarıda s. 3.

asırda Yarmuth adı yerine (Yoşua 10,4) bugün olduğu gibi Yermûk denilir gibi görünüyor. Bunu Eusebius'un *Onomastikon*'una göre tahmin etmek mümkündür. Mamafi yalnız Seyf değil, Medâ'inî de Yermûk savaşını 13 yılı ile tarihlemektedir; fakat o bunu doğru olarak Ecnadeyn savaşından sonraya vazetmekte ve ayları da doğru olarak vermektedir: Ecnadeyn Cemaziyelevvel veya âhirede, Yermûk Receb'de [1].

Daha eski Arab rivayetini Süryanî fragmanla bir arada mütalâa edecek olursak işin mahiyeti şu şekli alır. 13 yılı başında (7 Mart 634 de başlar) Medineliler Suriye'ye iki cepheden taarruza geçtiler; Amr Filistin'e, yani güney-batı Filistin'e, Yezîd, Şurahbîl ve Ebû Ubeyde Balka, yani eski Moab bölgesine girdiler. Amr kendi eyaletinde büyük muvaffakıyete nail oldu [2]; Rumlar bunun üzerine onun karşısına daha büyük bir ordu ile çıkmağa mecbur oldular. Amr bu orduya karşı koyamıyacağını hissetti. Başına, yanında Irak'dan bir kaç yüz kişi ile yetişmiş olan [3] Halid'in geçtiği şarkî Ürdün ordusundan yardım aldı. Bundan sonra Rumlar 13 Cemaziyelevvel veya âhirinde Ecnadeyn yanında bozguna uğratıldılar [4]. Bunlar ancak Fihl yanında, Ürdün'ün ötesinde tekrar toplandılar. Müslümanlar Halid'in kumandasında bunları takip ederek, sedlerin delinmesi ile geçilmez bir hale getirilmiş bulunan Baysân geçidini muvaffakıyetle aşarak Zülka'de ayında [5] düşmanlara Fihl'de taarruz ve onları ricatlerini Dimaşk'a kadar uzatmaya mecbur ettiler [6]. Aynı zamanda çok şimalde bulunan

[1] Taberî, 2127. 2145

[2] Belâzurî, 140,14 e göre o daha o zaman Cäsarea'ya kadar ilerlemiş olmalıdır.

[3] Seyf'e göre (Taberî, 2075 vd. 2089. 2116) Halid 13 yılı Muharrem'inde (Mart 634) yola çıkarak Rebî' aylarında Suriye'ye vasıl oldu. Medâ'inî'ye göre (2109,2) Halid ancak Rebiülâhir (Haziran)' da Hîre'den ayrılmıştır. Fakat buna göre ise o, Paskalya yortusu sırasında Gassânlıları Merc Râhit'de baskına uğratmış olamaz.

[4] Cemaziyelevvel (Temmuz 634) veya âhir (Ağustos 634) de mi olduğu hakkında ihtilâf vardır. Krş. Taberî, 2126. 2127; Belâzurî, 114.

[5] Belâzurî, 115'e göre 28 Zülka'de = 23 Ocak 635 de. Daha muahhar ravilerin İbn İshâk'a nazaran daha kat'î tarihler verdikleri hallerde ademi itimada sebep mevcuttur: gerek Muhammed tarihinde, gerekse muahhar tarih için.

[6] Burada Seyf'in hadisatın teakubunu kasden tersine çevirmiş olmasının vukuatın illî münasebetleri üzerine ne kadar tesir ettiği görülüyor. Ona göre, daha evvel zaptedilmiş olan Dimaşk'dan gelen Müslümanlar Fihl'de karargâh kurmuş ve orada, Baysân'a çekilmekte bulunan Rumlar tarafından baskına uğratılmışlardır. Buna nazaran Baysân sedlerinin tahribi her türlü manasını kaybediyor. Çünkü Rnmlar bu tahrip sayesinde tabiati ile kendilerini korumak istiyorlardı. Bu gaye yerine Seyf'e göre suların istilâ ettiği saha Rumlar için, gerek bunların Fihl baskınında ve gerekse Baysân'a çekilişlerinde yalnız bir mania teşkil etmektedir: onlar bu suretle kendi düşecekleri kuyuyu kazmışlardır. Bu tabiî maksadı ilâhî idi — Belâzurî 118, 15 e göre daha Ebû Mihnaf Fihl savaşını Dimaşk'ın zaptından sonraya vazetmiş imiş.

Hims üzerine de büyük başarı ile bir baskın yapıldı[1]. Halid'in emri altındaki asıl ordu Dimaşk üzerine yürüyerek orada Rumlara karşı yeni bir muharebeye girişti. Rumlar bu savaş neticesinde şehre kapandılar ve orada muhasara edildiler[2]. 14 yılı Receb'inde (21 Ağustos 635 de başlar) Dimaşk Halid'e teslim oldu[3]; Rum kıtalarına gelince bunlar, hiç olmazsa kısmen, daha evvel firara kadem basmışlardı[4]. Bundan sonra başkumanda Halid'den Ebû Ubeyde'ye geçti[5]; fakat Halid askerî teşebbüslerin ruhu olarak kalmakta devam etti. Daha Dimaşk'ın muhasarası sırasında Rumlar (Antakya üzerinden), her halde şehri kuşatmadan kurtarmak için bir taarruz teşebbüsünde bulundular; bunlar hiç olmazsa Hims'ı yeniden ele geçirmeğe muvaffak oldular[6]. Bundan sonra silâhlar hemen hemen bir sene kadar susmuş

[1] Süryânî fragmanı satır 8,9 da şöyledir: Ocak 635 de, şu halde belki de daha Fihl savaşından evvel. Vâkıdî de, Belâzurî 130, 137 de, daha sonraki bir tarihe vazetmiş ve esasında yanlış bir münasebetle bahsetmiş olmasına rağmen Hims'ın muvakkat bir alınışından haberdardır: Dimaşk'ı muhasaradan kurtarmak için Rumların yaptıkları bir teşebbüs akamete uğratılmış ve bu arada Hims da Müslümanlar tarafından zaptedilmiş, sonra Rumların 15 yılındaki ilerleyişleri sırasında tekrar terkedilmiş imiş.

[2] Belâzurî, 118 e göre savaş mahalli Dimaşk yanındaki Merc as-Suffar, tarihi ise 1 Muharrem 14 = 25 Şubat 635 idi; Belâzurî, 120 ye göre kuşatma 16 Muharremde başlamış ve Vâkıdî'ye göre (Taberî, 2155. Belâzurî, 123) altı ay sonra 14 yılı Receb'inde bitmiştir. Vâkıdî ahidnamenin 15 yılı Rebiülâhir'i ile tarihlenmiş olmasına rağmen bu tarihin ve şâhidlerin imzalarının sonradan ilâve edildiğini, aslında vesikanın tarihsiz olduğunu ve (Halid'den başka ?) Ebû Ubeyde ve diğer emîrlerin imzalarını ihtiva etmediğini söyler.

[3] Muahhar râviler, İbn İshâk'a nazaran yalnız Halid'e ait olan şereften Ebû Ubeyde'ye de pay çıkartmağa uğraşmaktadırlar, Krş. n. 5.

[4] Süryanî fragman'a göre böyle. İbn İshâk, buna uygun olarak Bâhân'ın şehrin zaptından evvel Heraklius'un yanına gittiğini yazar.

[5] Şu halde Halid o zamana kadar başbuğ idi (Taberî, 2109,1). Mamafi İbn İshâk bu rivayeti ile tezat halinde olarak onu daha evvelden öncü kuvvetlerin kumandanı olarak göstermektedir ki, Halid bu vazifesinde sonradan Ebû Ubeyde emrinde de devam etmiştir. Seyf, Medâ'inî ve diğerleri tarafından yüksek kumandadaki bu değişiklik, 13 yılı Cemaziyelâhire'sinin sondan sekizinci pazartesi günü (Elias Nisibenus'da yanlış olarak: 8 Cemaziyelâhire) (22 Ağustos 634) vuku bulan, hilâfetin Ebû Bekr'den Ömer'e geçişi ile birleştirilmektedir. Medine elçisi, Mahmiye b. Zuneym veya b. Caz' (Taberî, 2097,3. 2145,11) Yermûk savaşı esnasında orduya vasıl olmuş imiş. Fakat bu savaş ancak 15 yılında cereyan etmiştir. Halid b. Velîd'in azli, belki de Ömer'in sebebiyet verdiği Halid b. Sa'îd'in azli ile karıştırılmış ve bu suretle vukuundan önceye alınmıştır. İbn İshâk (Taberî, 2146)'a göre Ebû Ubeyde başkumandanlığa tayinini Dimaşk'ın muhasarası sırasında haber almış, fakat bunu ancak şehrin zaptından sonra ilân etmiştir.

[6] Süryanî fragman böyle. Vâkıdî Dimaşk'ı kurtarmak teşebbüsünden bahsetmekte, fakat hatalı olarak o zaman Hims'ın Müslümanların değil Rumların elinden çıkmış olduğunu iddia etmektedir; Krş. s. 54, n. 2. Bu ve bunu takip eden hadisatın bulanık bir aksi Taberî'de bulunmaktadır (2398 vd. isnâdsız.); Theodorus (Sacellarius) yanında (Ş. n. s.) hiç şüphesiz yani son kaynak grekçedir.

gibi görünüyor. 15 yazında (636) Rumlar taarruzu muazzam bir ordu ile açtılar; Sacellarius (Theodor) ordunun başında olup Bâhân da mühim bir kumanda mevkiinde bulunuyordu. Müslümanlar Yermûk'de tecemmü ettiler ve orada 20 Ağustos 636 = 12 Receb 15 de Rumları kahkarî bir hizmete uğrattılar[1]. Bunun üzerine şimale doğru fetih harekâtına başlayıp Hims'ı da yeniden ele geçirdiler[2].

Hâdisatın bu cereyan şekli ile Seyf'ın tasvirini telife hiç imkân yoktu; bu tasviri doğrudan doğruya reddetmek lâzımdır. Onun yalnız İbn Sa'îd ve arkadaşları hakkında anlattıklarını bir kenara bırakmak hususunda belki bir az tereddüt edilebilir. Mamafi Velîd b. Ukbe ve İkrime daha eski râviler tarafından Suriye'deki ordu kumandanları arasında hiç zikredilmiyorlar. İbn İshâk, İbn Sa'îd hakkında, onun başlangıçta dört Suriye ordusundan birincisinin kumandanlığına tayin edildiğini fakat Ömer'in ısrarı üzerine, taşıdığı Umeyye gururu yüzünden avâmî menşeli Ebû Bekr'in hâkimiyetini tanımakta tereddüt ettiği cihetle, yerine Yezîd'in ikame edildiğini rivayet etmektedir. İbn İshâk'a göre o, sonradan Dimaşk yanındaki Merc as-Suffar'da yağmur duası esnasında ve Amr'ın halifeden yardım reca ettiği sırada[3] baskına uğratılarak öldürülmüştür. Medâ'inî, onun başlangıçta Ebû Bekr'den bir kumandanlık elde ettiğini, fakat birliklerin hareketinden evvel mevkiini Yezîd'e terketmek mecburiyetinde kaldığını ve sonradan Merc as-Suffar'da, Halid'in Suriye'ye gelmesinden pek az evvel[4] Drungarius'a karşı yapılan savaşta şehid düştüğünü söylemektedir. Belâzurî'de, kumandanlık alâmeti olan bayrağın, tehlikeli siyasî fikirleri yüzünden Ömer'in tesiriyle Zü'l-Merve'de İbn Sa'îd'den alınıp Yezîd'e verildiği, fakat İbn Sa'îd'in buna rağmen Şurahbîl'in kumandasında sefere iştirak ederek Merc as-Suffar'da 14 yılı başlangıcında[5] şehid düştüğü hikâye edilmektedir. İbn Sa'îd

[1] İbn İshâk ve Vâkıdî (Taberî, 2155; Belâzurî, 137) ye uygun olarak Süryanî fragmanı böyle.

[2] Müslümanların gûya Hims'dan başka Dimaşk'ı da ilerleyen Rumlar'a terkedip Yermûk savaşından sonra tekrar zaptetmiş oldukları hakkındaki rivayeti sahih addetmiyorum. Mamafi bu mümkündür de; fakat bu hususta teslim ahidnamesinin 15 yılı Rebîülâhiri ile tarihlenmiş olmasını mesned almak (Belâzurî, 123) doğru değildir, zira Yermûk zaferi ancak 15 Receb'inde kazanılmıştı.

[3] Taberî, 2079. 2107,13 vd. Burada İbn Sa'îd'in kumanda mevkiini kaybettikten sonra da sefere iştirake devam etmiş olduğu kabul edilmektedir.

[4] Taberî, 2079, 2103.

[5] Belâzurî, 108. 118 vd. İbn Sa'îd'in şehit düştüğü Merc as-Suffar vak'ası burada yanlış olarak, Dimaşk'ın muhasarasından evvel bu şehir yakınında 14 yılı başında cereyan eden çarpışma ile idantifiye ediliyor. Diğerleri, onun ölümünü müttefikan Suriye seferi başına, 13 yılı ibtidasına vazederler.

hakkındaki bu daha eski rivayetin unsurları Seyf'de de, fakat yerleri bir az değişik olarak tekerrür ediyor. Ona göre Merc as-Suffar'da İbn Sa'îd değil, fakat onun oğlu yağmur duası esnasında şehid olmuştur: Bu suretle İbn İshâk rivayeti adapte edilmiş oluyor[1]. Zü'l-Merve'de İbn Sa'îd, Seyf'e göre de, fakat ancak Merc as-Suffar'daki mağlûbiyeti ve rezilâne firarı ile bu muameleye istihkak kesbettikten sonra azledilmiş, daha doğrusu hakaret ve istihfaf ile ordudan atılmıştır: İbn Sa'îd'in bu firarı Dimaşk'tan Medine'nin hemen yakınındaki Zül'l-Merve'ye kadar, yalnız ve yalnız, bu mevkiin eski rivayete göre onun ordusunun tecemmü mahalli bulunması ve onun kumandadan burada ıskat edilmesi sebebi ile uzatılmaktadır. İbn Sa'îd elbette ki seferin başlamasından evvel azledilmiştir. Seyf'in, İbn Sa'îd'in Yermûk'de yaralanıp sonradan kaybolduğu hakkındaki rivayeti için tabiatiyle daha eski râvilerde bir dayanak noktası mevcut değildir. Seyf'in bu rivayeti, Yermûk kenarındaki savaşın Suriye seferinin başında cereyan ettiğini yanlış olarak kabul etmesinden münbaistir[2]. Fakat Seyf'in kendisinden daha eski râvilerle en büyük farkı, bu eski râvilere nazaran İbn Sa'îd'in bir kumandanlık mevkiine geçmesi bahis mevzuu olmasına rağmen bu kumandanlığı fiilen elde edip icra etmemiş olmasına mukabil, Seyf'in ona kumandan olarak büyük bir rol oynatmış bulunmasındadır. Seyf'e göre o, daha Medine tarafından resmen organize edilmesinden önce, mühim bir bedevî ordusunun başkumandanı sıfatiyle Suriye seferine asıl başlayan zattır. Daha evvelki râviler, Medinelilerden evvel imparatorluk ordusu ile çarpışmaya başlayan bir bedevî ordusundan hiç haberdar değillerdir; onların 13 yılında başlayan Suriye'nin hakikî fethine, mes'ud bir şekilde başlayıp fena neticelenen bir peşrev (ön sefer) in tekaddüm ettiği hakkında malûmatları yoktur. İbn Sa'îd diğer Medinelilerle birlikte, evvelce kumandasını deruhte etmesi derpiş edilmiş olan birliği yeğeni Yezîd'e bırakmaya mecbur olduktan sonra, basit bir asker olarak 13 yılında sefere çıkmıştır. Seyf'in İbn Sa'îd'in adına bağlayıp Merc as-Suffar'da kötü bir surette neticelendirdiği muazzam aksiyonda, şarkî Ürdün seferinin, Halid'in müdahalesinden evvelki bir refleksini müşahede etmek mümkündür[3].

[1] Taberî, 2085,4. 2111,3.

[2] 2147,9 a göre İbn Sa'îd Ebû Bekr'in ölümünden sonra ancak Ömer'den sefere iştirak müsaadesi almıştır. Bu rivayet, onun subay sıfatı ile Yermûk savaşına iştirak etmiş olması ile kabili telif değildir; çünkü Seyf'e göre Ebû Bekr'in ölümü haberi ancak bu savaşın devamı sırasında orduya vasıl olmuştur.

[3] Yezîd, Şurahbîl ve Ebû Ubeyde'nin, bir kaç muvaffakiyetten sonra Dimaşk yakınındaki Merc as-Suffar'da bir başarısızlığa uğradıkları, bu arada İbn Sa'îd'in şehid

Bundan başka, burada, Seyf'i öteden beri karakterize eden hatlar da tekerrür etmektedir. O her şeyi sistemleştirmek temayülündedir; ona göre her şey plânlı ve muntazam bir şekilde cereyan etmeli, tesadüfe hiç bir şey bırakılmamalıdır. İbn Sa'îd Ebû Bekr'in direktiflerine bağlı kaldığı müddetçe başarı elde etmiş, kendi başına harekete başlar başlamaz sukut etmiştir. Buna mukabil Ebû Ubeyde doğru hareket etmiştir. O Yermûk'deki büyük zaferi müteakip kumandayı ele alınca her ne kadar orduyu Dimaşk önüne sevketmişse de Ömer'in emrini almadan muhasaraya başlamamıştır. Ömer ona sefer plânını teferruatı ile yazmıştır: Ebû Ubeyde evvelâ Dimaşk'ı alacak, sonra Rumları Fihl'den kaçıracak, müteakiben Hims'a taarruz edecektir. Ve Ebû Ubeyde bu emirleri sadakatle yerine getirmiştir [1]. Suriye'ye giren emîrlerden her birisinin cebinde, evvelâ zaptetmekle mükellef oldukları eyaletlerin, valilik beratları bulunmakta idi. Bunlar in partibus infidelium valiler olarak sefere çıkarmışlardı [2]. Amr Filistin'i kendi kuvveti ile elde etti. Yezîd ve Şurahbîl için Halid ve Ebû Ubeyde gayret ettiler. Dimaşk'ın sukutundan sonra Yezîd orada kalarak yerleşti. Şurahbîl de Ürdün'de Fihl savaşından sonra aynı şekilde hareket etti; bundan sonra Ebû Ubeyde kendisine tevcih edilmiş bulunan Hims'a teveccüh edebilirdi. Her Emîr kendi eyaletinde bütün ordunun başkumandanı idi [3]; yalnız zaman zaman ve kendi istekleri ile Halid'in kumandasına giriyorlardı: Hakikatte ise Halid halife tarafından onların üzerine âmir olarak tayin edilmişti. Burada muahhar bir devrenin ayrı bir istikamet almış durumlarından tahassul etmiş prensip ve müesseselerin, bu başlangıç devresine de teşmil ve izafe edilmiş olması tahmin edilebilir. Bunun başka misalleri de vardır. Seyf'e göre daha ilk halifeler devrinde muntazam bir askere alma ve tebdil etme işi vukubulmuştu; vergi memurları askere alma komiserleri idiler [4]. Fihl'de ordu her birinin

---

olduğu ve İmparator ordusunun Cillîk'deki ordugâhlarından (Krş: s. 5) n. 5) Amr'a karşı Filistin'e teveccüh ettikleri sırada, bunların Bostra civarına çekildikleri tasavvur olunabilir. Bundan sonra Halid gelerek Şarkî Ürdün emîrleri ile birleşmiş ve Amr'a yardım için Rumların üzerine yürümüştür. İbn Sa'îd'in mühim bir şahsiyet olduğu anlaşılıyor, fakat o iktidarda bulunan parti ve bilhassa Ömer için tehlikeli idi (Taberî, 2079 vd.). İbn Sa'îd'in Halid b. Velîd ile karıştırılmış olabileceği hipotezi (meselâ A. Müller, 1, 248 de olduğu gibi) Seyf'in acaipliklerini izah edemez.

[1] Taberî, 2105. 2150.

[2] Bu şekilde bir görüş yalnız Halid hakkında istimal edilmemiştir.

[3] 2151,10. 2156, 13.

[4] 2082,5 vd. 2084, 16 Daha s. 1988 de bir askere alma (*Ba's*) dan bahsediliyor ki bunda Mekke vilâyeti 500, Tâ'if'in her mahallesi 20 mücehhez asker çıkarmakla mükellef tutulmuştu.

maiyyetinde beş Kuvâd bulunan on Kuvâd'a taksim edilmişti. Kâid Abbasîlerin Horasanlı subaylarının memuriyet unvanıdır.

Yermûk savaşındaki harb nizamı (Ordre de bataille) Seyf tarafından tafsilâtı ile verilmektedir. Seyf mevcut beş fırka ve otuz altı alay (Kurdus) ın kumandanlarını zikreder. Kimin kadı ve kimin Karî' olduğunu bilir[1]. Onun bir araya getirdiği adlar umumiyetle çok meşhurların adlarıdır. Bunlar arasında İbn Sa'îd ve (acaba daha evvel Merc as-Suffar'da şehid düşen mi ?) oğlu da vardır. Heraklius ve generalleri hakkında da o selefl rinden daha fazla ve ayrı malûmata sahiptir[2]. Ermenilerin reisi olan Caraca müslümanlığı kabul ederek onların tarafında şehid olmuştur. Alâka çekici teferruat, hikâye unsuru kuvvetle tebarüz ediyor. Süvari muharebesinin tam coştuğu anda Medine elçisi Halid'e gizlice Ebû Bekr'in vefat haberini ve aynı zamanda kendi azlini bildiren yazıyı getirir; Halid bunu kuburluğuna saklayarak, orduyu heyecana getirmemek için, hiç bir şey olmamış gibi hareket eder. — çok dokunaklı fakat imkânsız bir hal !. Müslümanların alay kumandanları arasında Kabâs b. Aşyam adlı dikkate şayan bir zat da bulunmaktaydı : çok ihtiyar olup Mekke'de Ebrehe'nin filinin pisliğini görmüştü; gençliğinde meşhur bir şakî yanında yamaklık etmiş olup şimdi onu aramış ve sağ olarak bulmuştu[3]. Dimaşk şehrinin bir taraftan hücumla zaptedilirken diğer taraftan sulhen teslim olduğu hakkındaki hikâye de romantik ve gayrı tarihîdir. Mamafî bu rivayet ilk defa Seyf'de değil, daha evvel ve bir az ayrı bir şekilde mevcut bulunmaktadır[4]. Umumiyetle Seyf'in şahsında, klâsik mümessili halini Taberî delâletiyle aldığı rivayetin mucidini görmemelidir. Diğer râvilerde de meselâ 13 yılı başlangıcında Medine'den gönderilen emîrlerin, daha yola çıkışlarından itibaren, sonradan yerleştikleri eyaletlerin itibarî valileri oldukları ve bunlardan her birinin kendilerine tevcih edilen eyalet hududları içinde başkumandan bulundukları tasavvuru veya böyle bir tasavvurun izleri mevcut bulunmaktadır.

[1] Taberî, 2092. 2095.

[2] 2087, 2. 3. 2151,13. 2157, 16.

[3] 2095,2. 2105 vd.

[4] Taberî, 2152 vd. Belâzurî, 121 vd. Krş. Taberî, 2578 (Heliupolis). Kimin hücumla şehre dahil olduğu ve kimin teslimi kabul ettiği hakkında rivayetler birbirine uymamaktadır. İbn İshâk ve Süryanî fragmanından, o zaman Halid'in henüz başkumandanlığı elinde bulundurduğu ve şehrin, imparator birliklerinin tahliyesinden sonra ona teslim edildiği tebarüz ediyor. Bununla, peskoposun müzakerelerini Halid ile yaptığı rivayeti pek âlâ tevafuk ediyor; filhakika geride kalan yegâne selâhiyet sahibi şahıs peskopos idi. Umumiyetle dünyevî iktidarın âciz kaldığı veya çöktüğü anlarda, şarkta, yabancı hakimiyeti karşısına ruhanî kuvvet çıkar.

Seyf'in Iraklıları tercihi hatta burada da kuvvetle tebarüz ediyor: Suriye harb sahnesindeki hadisat onu umumiyetle ancak Iraklıların kendilerini gösterdikleri nisbette alâkadar etmektedir. Iraklılar olmasaydı Rumlarla başa çıkılamıyacaktı. Iraklılardan 10.000 kişi, bunlar arasında bilhassa Ka'ka', Halid'in kumandasında çölü geçmişler, en kritik anda vaziyete müdahale ederek Yermûk zaferinin kazanılmasına yardım etmişlerdir; bundan sonra Iraklılar süratle Fırat kenarına dönerek İranlılara karşı Kadisîye'de savaşın kat'î neticesini almak üzere tam zamanında yetişirler. Hakikatte ise Suriye ordusuna Iraklılardan hiç kimse yardıma gelmemiş, bilâkis yalnız Halid, bir kaç yüz Medineliden müteşekkil maiyyeti ile Suriye'ye gelmiştir[1]. Ebû Bekr Fırat'dan yalnız bir kumandan göndermişti, ordu değerinde bir kumandan. Buna mukabil Yermûk savaşından sonra Suriye ordusundan birlikler Irak'a yardıma gönderilmiştir, evvelâ 700 kişi ile Kays b. Mekşûh, müteakiben 1.000 kişi ile İyâd b. Ganm[2]. Suriye seferinin şerefi ancak Medinelilere ve garbî Arabistanlı yardımcı birliklerine aittir ve Halid de Seyf'in nisbetsizce şişirdiği 12 yılının Irak seferinde değil, bu Suriye seferinde şöhretini yapmıştır. Tabiî burada da, Iraklıların Suriye'de işin en büyüğünü gördükleri hakkında Seyf ile tevafuk eden Ka'ka 'a ait mısralar zikrolunabilir[3]. Bu efsaneyi Seyf bir kat daha genişletiyor: muahhar bir vak'ada, Ebû Ubeyde Hims yanında Rumlar tarafından sıkıştırıldığı bir sırada, yeniden, o hiç bir yerde eksik olmayan Ka'ka' 4.000 Kûfeli süvari ile ve fakat bu sefer bir az geç kalmış olarak görünmektedir[4]. Bu bahse ileride avdet edeceğim.

Zamanı bir az atlayarak burada Suriye harbinin müteakip cereyanını takip edeceğim. Seyf bu hususta aşağıdaki malûmatı veriyor: Ebû Ubeyde ve Halid Fihl'den şimale doğru harekete geçtikten sonra (2158) Heraklius Edessa (Urfa) ya giderek Hims'ı subaylarına bıraktı. Müslümanlar şehri bütün kış boyunca ilk bahara kadar muhasara ederek teslim olmağa icbar ettiler (2390-3). Ebû Ubeyde orada kalırken Halid Kınnesrîn üzerine hareket etti. Hâdir'de Mînâs kumandasında bir Rum ordusunu bozdu. Bu bölgedeki yerli Arablar onunla iyi münasebetlere giriştiler. Bunun üzerine Kınnesrîn teslim

[1] Taberî, 2109. Belâzurî, 110. Bunların Medineli olduklarını, İbn İshâk'ın, bunların karı ve çocuklarının, kendileri Suriye'ye giderken Medine'ye yollandıkları hakkındaki Taberî, 2121 de kayıtlı rivayetinden istidlâl ediyorum.

[2] İbn İshâk, Taberî, 2350.

[3] Yakut, I, 321. III, 853. IV, 893. 1016.

[4] Taberî, 2498 — 2505.

olarak Halid'in karargâhı oldu (2393 vd.). Bu arada Filistin'de kalmış olan emîrler de âtıl kalmadılar, bilâkis Ömer'in direktiflerine uymak suretiyle bu bölgenin itaat altına alınması işini tamamladılar (2397,2). Muaviye Cäsarea'yı zapt, Alkama b. Mucazziz ise Bikarius'u Gaza'da muhasara etti. Bilhassa Amr b. al-Âs bu hâdiselerde tebarüz etti. Amr Baysân ve Ürdün'ün zaptı hususunda Şurahbîl'e yardım ettikten sonra Artabun'un üzerine yürüyerek onu Ecnadeyn'de mağlûb etti. Artabun Kudüs'e kaçtı ve orada muhasara edildiği zaman şehri almakla Amr'ın değil (Allah tarafından) Ömer'in memur olduğunu söyledi[1]. Şu halde Ömer Suriye'ye gelerek Ca'biye'de, Artabun (ve Tedârik) fîrara kadem bastıkları cihetle, Kudüs (ve Remle) halkı ile teslim hususunu neticeye bağladı. Metni kelime kelime verilen ahidnâme 15 yılı ile tarihlenmişti. Ömer bundan sonra Ca'biye'den Kudüs'e hareketle şehre dahil oldu[2]. Ömer hepsi hepsi dört defa Suriye'ye gitti: iki defa 16, iki defa da 17 yılında. Mamafi o 17 yılında ilk seferinde hedefine vasıl olmamış ve Suriye'de vebanın ortalığı kasıp kavurduğunu duyunca geri dönmüştü. Bu, yılın başlangıcında, Muharrem ve Safer aylarında idi. Veba salgını Cemaziyelevvelde hafifleyince Ömer yeniden yola çıkarak seyahatini tamamlamıştır. Yolda Ömer seyahat elbisesini Ayla[3] peskoposuna yıkatmış ve yamatmış, kendisine teklif olunan yeni elbiseyi kabul etmemiştir. Aslında tercihan Irak'a, Kûfe'ye gitmek istermiş. Fakat Suriye'de daha ziyade yapılacak iş vardı; burada veba neticesinde zuhur eden vefeyat yüzünden pek çok miras meselesini halletmek mecburiyetinde bulunuyordu[4].

Görmüş olduğumuz gibi Ecnadeyn'de hakikatte 13 yılında savaşılmıştı; bu müslümanlarla Rumlar arasındaki ilk büyük muharebe idi. Seyf, hakiki yerini başka hadiseye tahsis ettiği için bunu yanlış bir yerde anlatmaktadır. Buna mukabil Kınnesrîn'in alınışı 16, Kudüs'ün

[1] Dört harfli Ömer değil, üç harfli Ömer. Kâhin ve Tribün'ün Arab ortografisinin hususiyetlerini bu kadar iyi bilişi ne mucize.

[2] 2396 — 2411. 2408,5 e göre Kudüs'ün fethi ancak 16 yılı Rebîülâhirinde vâki olmuştu. 2515,12 ye göre Ömer ancak bu senede Suriye'ye ilk defa gitmiştir. Fakat umumiyetle Seyf gerek Şimalî Suriye'nin fethini ve gerekse Filistin'in tamamiyle itaat altına alınmasını 15 yılına vazetmektedir. 2398,8 vd. de şaşılacak bir zaman karışıklığı (Anakronizm) mevcuttur. Muaviye Cäsarea'da aldığı esirleri İmparator Mihael'in müslüman esirlerine reva göreceği muameleye tabi tutmak fikriyle mevkuf tuttu. Krş. Belâzurî, 190.

[3] Aelia ile karıştırılmıştır; çünkü aslında bu hikâye, aynı şekilde olmamakla beraber Kudüs peskoposu hakkında anlatılmıştır.

[4] 2401. 2513 vdd. 2520 vdd. Burada, büyük halife tarafından ziyaret edilmek şerefine yalnızca sahip bulunan Suriye'nin bu tercihli muameleyi görüşüne karşı Iraklı Seyf'in kıskançlığı farkediliyor. Krş. 2212 vd.

fethi ve Ömer'in Ca'biye'ye muvasalatı ise belki de ancak 17 yılında vukubulmuştur[1]. Veba salgını 18 yılında idi[2]. Cäsarea'nın fethi Vâkıdî, Ebû Ma'şer ve Elias Nisibenus'a göre 19, İbn İshâk'a nazaran 20 yılına düşmektedir[3]. Şu halde Seyf'in kronolojisinin kıymetsizliği burada da meydana çıkıyor. O bütün bir seneyi yutmaktadır. Ebû Ubeyde (ona göre) 13 yılı sonunda Fihl'den Hims üzerine yürümüş ve 15 yılında şehri kuşatmıştır[4]. Ömer'in Suriye'ye yapmış olduğu dört seyahat evvel emirde üçe iniyor[5] ve bu üç seyahat de 15, 16 ve 17 yıllarına muhtelif surette vazedilen yalnız bir seyahatten neş'et etmiştir.

Müslümanların Şimalî Suriye'nin her tarafında, Kınnesrîn, Haleb, Menbic, Bâlis ve diğer yerlerde rasladıkları yerli Arablar hakkındaki rivayetler alâka çekicidir[6]. Kınnesrîn yakınında Tenûh, Salîh ve Tayy Arabları ikamet etmekte idiler. Bunlardan sonuncuları, yani Tayylar İslâmın zuhurundan pek az evvel parçalanmalarına sebebiyyet vermiş olan bir kardeş harbi neticesinde buraya muhaceret etmişlerdi[7]. Fakat daha Strabo, Mezopotamya'da olduğu gibi Parapotamya'da da Arab Scenit'lerini ve bunların filarh'larını bilmektedir[8].

---

[1] Belâzurî, 183 vd. Fakat İbn İshâk (Taberî, 2360) Ömer'in Kudüs'e girişini 17 yılına vazeden Elias Nisibenus'a benzer şekilde Kudüs'ün alınışı ile Ömer'in Ca'biye'ye seyahatini Kadisîye senesine, yani 16 yılına vazediyor; Muaviyenin 27 yılındaki Kınnesrîn seferî (Vâkıdî, 2819) şehrin ilk alınışı ile bir tutulmamalıdır. Antakya'nın düşüşünü Theophanes 6129 hilkat yani 18 hicret yılına vazetmektedir. Krş. aşağıda § 11.

[2] Belâzurî, 139. Taberî, 2516,10 (İbn İshâk). Elias Nisibenus.

[3] Taberî, 2579. Krş. Brooks, *Byzantinische Zeitschrift*, 1895, s. 440.

[4] Mamafi Seyf Dimaşk ve Hims'ın alınışları ve Fihl savaşı için kat'î tarihler verir görünmüyor; o, yalnızca, gerek Dimaşk ve gerekse Hims'ın kışın muhasara edildiklerini söylemektedir. Şu halde, onun bu hadiseler hakkındaki hikâyesinin Taberî'de haklı olarak mı bir sene fasılaya uğratıldığı (2158,7. 2396,15) hususunda kesin bir hükme varabilmek güçtür, mamafi Taberî, malzemenin annalistik tanziminde, bilhassa burada, Seyf kronolojisine uymak itiyadındadır.

[5] Çünkü 17 yılı başında girişilen seyahat veba yüzünden yarıda kalmıştı. Bu rivayet, vebayı doğru olarak 18 yılına vazeden İbn İshâk (Taberî, 2511 vdd.) dan alınmış gibi görünüyor.

[6] Taberî, 2393. 2501 — 3. Bel. 144 vdd. Bunlara (*Hâdir*) ve ikamet mahallerine (*Hiyâr*) (müfredi (*Hayr*) aramî (*Hadr* yerine) denilmekteydi, bk. Georg Hoffmann, *DMZ* 1878 s. 754 (*Hâre*) (Mahalle) kelimesi de aynı etimolojidendir; bu ancak (*Hîre*) nin ayrı bir yazılışı olup her ikisi de Hêra telâffuz olunuyordu. Taberî, 2736,12 de çok dikkati calib bir şekilde 2736,6 daki (*Hazîret üs-Sadaka*) için (*Hayr üs-Sadaka*) bulunmaktadır.

[7] Belâzurî, 145. Hatim, nşr. Schulthess No. 55.

[8] Strabo 753. 747 vd. Plinius, H. N. 6,28 e göre Tigranes bir çok Arab kabilesini Amanus civarına yerleştirmişti.

10 — Sevâd[1]'ın fethi. Yıl 13 — 16.

Seyf'e göre[2], Halid'in ayrılmasından beri (13 yılı başı) Bekrli Müsennâ Hîre'de kumandayı elinde tutmakta idi. Müsennâ Bâbil yanında Hürmüz Câdûye kumandasındaki bir İran ordusunu bozguna uğrattı. Bundan pek az sonra Şah Şehrbârâz vefat etti ve Medâ'in'de tac ve taht kavgaları başladı. Bu zaman zarfında Müsennâ, haberlerinin arkası kesilmiş bulunan Medine'ye gitti, Ebû Bekr'i ölüm halinde buldu (Cemaziyelevvel veya âhire 13). Ebû Bekr'in halefi olan Ömer hemen Irak'a gönüllüler göndermeğe teşebbüs etti; başlarına gönüllü olarak Irak'a gitmeğe ilk tâlib olanın, Ebû Ubeyd as-Sakafî'nin getirildiği bu muhariplerden bin kadarının toplanması için epeyce vakit geçti. Bu arada Müsennâ tekrar Hîre'ye avdet etmiş, fakat burada uzun müddet tutunamıyacağını anlamıştı. Zira Medâ'in'de Kisra'nın kızı Burân İran büyükleri ile anlaşarak Horasanlı Rüstem'i on sene müddetle niyabetle tavzif etmişti. Rüstem Sevâd dihkanlarını Arablara isyana teşvik ederek onlara yardımcı sıfatiyle askerî birlikler ve subaylar gönderdi. Müsennâ çöl kenarındaki eski karargâhı Haffân'a çekilerek dağınık karakollarını burada teksif etti. Ancak Ebû Ubeyd, Müsennâ'dan bir ay sonra (2165) gönüllü birliği ile Medine'den geldikten sonradır ki Müslümanlar onun kumandasında mücadeleye giriştiler. İran subayları, Câbân, Narsî ve Câlînûs birbiri arkasına mağlûp edildiler; Dihkanlar galiplere itaat arzında müsaraat gösterdiler. Bu sırada Behmen Câdûye yeni bir ordu ile Medâ'in'den gelerek Kuss al-Nâtif[3] yanında, Fırat kenarında tevakkuf etti. Ebû Ubeyd gemilerden kurduğu bir köprü üzerinden geçerek ona saldırdı, fakat mağlûp ve şehit düştü. Heyecana kapılan bir Müslüman köprüyü kısmen tahrip etmişti. Ric'at, ancak kendisini takip edenlerin üzerine atarak diğer sahille irtibat kuruluncaya kadar onları oyalayan Müsennâ'nın fedakârlığı sayesinde temin edilebildi. Müsennâ bu yüzden bir daha iyileşmiyen yaralar aldı. Behmen de bereket versin zaferinin istismarı cihetine gitmeyerek, yeni taht kavgaları çıktığına dair aldığı haberler üzerine derhal Medâ'in'e dönmeğe mecbur oldu.

---

[1] Irak, Fırat, Dicle ve kanallar bölgesindeki mezru arazinin adı.

[2] Taberî, 2116 — 21. 2159 — 80. 2183 — 200. 2202 — 8. 2208 — 11. 2212 — 36. 2238 — 2346.

[3] 12 yılından 16 senesine kadar yalnız asıl eski Babilonya harb sahnesi olmuştur. Müslümanlar yalnız Hîre bölgesini Iraklılara karşı müdafaa mecburiyetinde idiler; akın ve baskınlarını bazen daha da uzatmış olmalarına rağmen onlar başka fetihlerde bulunmamışlardı.

Bu felâketli «Köprü Savaşı» Yermûk muharebesinden 40 gün sonra (2176), 13 yılı Şa'ban'ında cereyan etti. Ebû Ubeyd ile gelmiş bulunan Medineliler Medine'ye kadar kaçıştılar; Müsennâ'nın yanında yalnız pek az kimse kaldı. Fakat Halife uğranılan zayiatı telâfi hususunda sür'atle hareket etti; Becîle'lileri Cerîr kumandasında Irak'a gönderdi. Umumiyetle bu Şa'ban ayında kendisine müracaat edenlerin hepsini Irak'a yolladı. Bunlar, bilhassa Muhammed'in ölümünden sonra irtidad hareketine iştirak edip bu hareketlerinden dolayı ceza olarak askerî hizmetten uzak bulundurulanlar idi. Şimdi bunlara orduya katılmak müsaadesi verilmişti. Bunlar büyük bir şevkle orduya katıldılar (2120. 2165. 2183). 13 yılı Ramazanında (2185. 2199) Müsennâ, Mihran kumandasında Hîre üzerine yürüyen bir İran ordusunu mağlûp ederek Fırat geçidi Buveyb[1]'de imha etti. Müsennâ bir taraftan Cerîr'i Meysân'a gönderir ve Bekrli Beşîr'i Hîre'de bırakırken diğer taraftan kendisi bizzat Anbâr yanındaki küçük Ulleys[2]'e giderek oradan Dicle kenarındaki Bağdad ve Tekrit ve hatta yukarı Fırat kenarındaki Siffîn'e kadar ve bilhassa bu bölgede ikamet eden Arab kabilelerine karşı baskınlar yapmağa başladı[3].

Medâ'in'de yeniden anlaşmazlıklar patlak vermişti; Rüstem'e karşı Feyrûzân'ın etrafında bir mukabil parti teşekkül etmişti. Fakat vaziyet İranlıları kızdırdı, bunlar tehdidâmiz bir şekilde, haricî tehlike müvacehesinde dahilî anlaşmazlığın hallini talep ettiler. Neticede kadınlar hâkimiyetine son verilerek tahta hakiki kral soyundan bir zat, yirmibir yaşında bulunan Yezdecerd çıkarıldı. Bu değişiklik derhal tesirini gösterdi; İranlılar boşalttıkları hudud kulelerini yeniden işgal ettiler, Fırat Sevâd'ı onlar lehine ayaklandı. Müsennâ çöl kenarındaki ZûKar'a çekilmeğe mecbur oldu. Vaziyetten haberdar ettiği Ömer ona, 13 Zülka'desinde, Hîre'den Basra'ya kadar hududu tutmasını emr ve 13 Zülhiccesinde bütün Arabistan'da seferlik ilân etti (2211). 1 Muharrem 14 de ordunun toplanma mahalli olan Medine yanındaki Sirâr mevkiine geldi (2212). Bizzat ordunun başına geçmek fikrini terk ederek ordunun başkumandanlığına Peygamber'in en eski sahabesinden Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı tayin etti. Ordunun mühim kısmı Yemenlilerden terekküb ediyordu. Bunların karı ve çocukları yanla-

[1] Buveyb'in yerini tayin hususunda 2187,12. 2199.16 da, Fırat'ın İran devrinde, taştığı zamanlarda Cevf'e döküldüğü kaydı var. Bu Cevf tabiatiyle Dûma'nın bulunduğu değil bir başkasıdır; krş: 2184,13. 2229,15. 2259,16.

[2] Nöldeke, *DMZ*, 1874, p. 93 vdd. ye göre Hîre yanındaki Ulleys'den tefrik edilmelidir.

[3] Bekrlilerin Tagliblilerden intikamı. 2208: (*Tagrîk bi-Tahrîk*)

rında olup aslında Suriye'ye gitmek istemekte idiler. Güçlükle ve ancak kısmen Ömer'in recalarına dayanamayarak İranlılara karşı sefere çıkmağa razı oldular (2218). Sa'd 4.000 kişi ile yola çıktı, sonradan arkasından Medine'den 4.000 kişi daha gönderildi. Kış başlangıcında[1] tevakkuf ettiği Zarud'da kendisine 4.000 Temîmli ve 3.000 Esedli iltihak ettiler. İkinci tevakkuf mahalli Müsennâ kumandasında Irak ordusunun karargâh kurduğu Şerâf mevkii idi; Irak ordusu 4.000 Bekrli, 2.000 Becîleli ve 2.000 Kudâ'a ve Tayylıdan mürekkepti. Müsennâ bu sırada eski yaralarının tesiri ile ölmüş bulunuyordu. Sa'd'e bıraktığı son tavsiyesi, onun İranlıları hududda beklemesi, fakat onlar gelince de sebat ve azimle mücadele etmesi idi. Sa'd'e Ömer de aynı emri vermişti. Şerâf'da 1.700 Kindeli Eş'as kumandasında orduya katıldılar. Sa'd bundan sonra Kadisîye[2]'ye giderek bütün birliklerini orada topladı. Müslümanlar orada uzun müddet kalmağa hazırlanmışlardı. Ömer'in itina ve ihtimamı sayesinde mükemmel techizatları vardı. Yiyeceklerini garet ve yağma akınları ile temin etmekte idiler. Fakat ordugâh için muntazam pazarlar da kurulmuştu (2257). Aldıkları emir mucibince, Yezdecerd'i İslâm'ı kabul veya vergi vermeğe davet, bunları kabul etmediği takdirde ona harb ilân etmek için Medâ'in'e 14 elçi gönderildi (2238 vdd.). İranlılar müslümanları bir ay müddetle Kadisîye yanındaki ordugâhlarında tamamiyle kendi hallerine terk ettiler (2233,16). İranlılar, Medâ'in karşısında, Dicle'nin öte sahilindeki Sabat'da muazzam bir ordu toplamışlardı; 120.000 muharip (aynı mikdarda hizmetkârlar hariç olmak üzere) ve 30 fil. Sevâd bölgesinden gelen müteaddid yardım feryadından müteessir olan Yezdecerd, Rüstem'i harekete geçmek hususunda sıkıştırıyordu. Fakat Rüstem bir takım fena alâmetlerden teşe'üm ettiği cihetle tereddüt ediyordu. O, en nihayet öncüleri Câlînûs kumandasında harekete geçirmek, kendisini ve asıl orduyu ise ne olur ne olmaz ihtiyatta tutmak istiyordu. Yiyecek maddeleri bittiği zaman Arabların kendiliklerinden çekilip gideceklerini ümid etmekte idi. Mamafi nihayet Yezdecerd'in isteğine boyun eğmek zorunda kaldı; sanki yularından çekiliyormuş gibi, mecburen mücadeleye atıldı (2253). Rüstem Medâ'in'den karargâha hareketinden dört ay sonra[3], muahhar Kûfe'nin yakınındaki Fırat kanalı Atîk'e vasıl

[1] 2221,7. — Krş. İbn İshâk, 2202,6.

[2] Burası Arabistan taşlık bölgesinin İran killi toprakları ile olan hududunda, hayvan yemi bol olan büyük yolun ana durak mevkilerinden biri idi (Taberî, 2228). Kadisîye'deki Arab karargâhı Kûfe'nin ilk basamağını teşkil eder.

[3] 2257,1. Krş. Belâzurî, 255,18.

oldu. Bu kanalın öbür tarafından Müslümanlar ordugâh kurmuşlardı. Atla yaptığı bir keşif gezintisinde Atîk köprüsü üzerinde düşman öncü kuvvetleri kumandanına rastlayarak ona, Müslümanların asıl isteklerinin ne olduğu hakkında aydınlatılmak arzusunda olduğunu söyledi. Bunun üzerine Mugîra b. Şu'be ve diğer bir kaç kişi ona gönderildiler. Bunun neticesi Rüstem'in artık taarruz için tereddütten vazgeçmesi oldu. Müslümanlar onun köprüden istifade etmesine müsaade etmediklerinden Atîk üzerine bir sed yaptırarak ertesi günü buradan geçti[1]. Mutad hazırlıklardan sonra savaş 14 yılı Muharreminin bir pazartesi günü (2289) başlayarak her biri kendisini temayüz ettiren muhtelif adlar taşıyan bir çok gün devam etti. Evvelâ tek tek süvariler ortaya çıkarak iki ordu arasındaki boş yerde mübareze ettiler, bunu her iki tarafın umumî ok muharebesi takip etti; nihayet iki küllî kuvvet göğüs göğüse muharebe için birbiri üzerine yürüdü; muharipleri gece birbirinden ayırdı. Ertesi günün ilk meşguliyeti yaralıların toplanması ve maktullerin defni oldu. İranlılar Atîk kenarında, Müslümanlarsa, duvarları üzerinden Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın emirlerini yazılı kâğıtlarla aşağı attığı Kudays kalesi[2] surlarına dayanmış bulunuyorlardı. Sa'd kan çıbanından muztarip bulunduğu cihetle muharebeyi ancak uzaktan takip edebiliyor ve bu yüzden bedevilerile, evlendiği Müsennâ'nın karısının alaylarına hedef oluyordu. Salı sabahı, savaş başlamak üzere iken hiç beklenmediği halde onar süvariden müteşekkil kuvvetler devamlı olarak Müslümanlara yardımcı olarak katılmağa başladılar. Bunlar Halid ile Suriye'ye gidip Dimaşk'ın zaptından sonra tekrar vatanlarına iade edilen Iraklılardan idiler. Temîmli Ka'ka' bunların başında bulunup hepsinden evvel gelip yetişmişti. Onun bu manevrası gayet iyi bir tesir bıraktığı cihetle ertesi sabah Ka'ka' ayni hareketi tekrarladı; kıt'asını geri çekerek küçük birlikler halinde birbiri arkasına mücadeleye attı; bu manevraya Hâşim b. Utbe kumandasında Suriye'den gelen Iraklıların anabirliği Kadisiye'ye vasıl oluncaya kadar devam edildi. Çarşamba günü akşamı savaş kesildiği sırada muharebe bir tesadüfle yeniden başlayarak bütün gece devam etti. Sabahleyin zafer Müslümanlara teveccüh etti. Ka'ka' kumandasındaki Temîmliler kat'î taarruzu icra ettiler. Yemen ve Rebî'a kabâili onları takip etti. Öğleye doğru İran ordusunun merkezi dağıldı; Rüstem Hilâl b. Ullafa'nın elinde maktul düştü; Direfş-i Kâviyânî Dirâr b. Hattâb tarafından iğtinam edildi. Birbirlerine zincirlenmiş olan otuz bin İranlı firar ederken maktul düştü, diğerleri Atîk sed-

[1] Taberî, 2286. 2265 de bir az farklı.
[2] Taberî, 2294; 2265 de başka.

dini aştılar, Câlînûs ricatı himaye ederken maktul düştü.

Büyük savaş Dimaşk'ın fethinden bir ay sonra (2305.2321) 14 Muharreminde (2289) cereyan etmişti. Sa'd iki ay daha Kadisîye'de kaldı, 15 Şevvalinde, öncülerini daha evvel yola çıkardıktan sonra, İran baş şehri üzerine hareket etti (2419 vd.). Mağlûp İran ordusunun bakiyeleri Babil yanında toplanmışlardı; bunlar ilk taarruzda darma dağın oldular. Bunun üzerine Dicle kenarındaki Bahurasir iki ay müddetle muhasara ve müdafileri nehir üzerinden Medâ'in'e çekildikten sonra Zülhiccede zaptedildi (2424 vd.). Sa'd bir ay Bahurasir'de kaldı; 16 Saferinde gemisiz ve köprüsüz Dicle'yi geçmeğe cesaret etti. Bu geçiş Allahın bir mucizesi sayesinde muvaffak oldu[1]. Sa'd hiç savaşsız Yezdecerd tarafından boşaltılmış olan payitahta girdi (2432 vdd.). İranlılar Nehrevân'a (Diyâle) çıkarak Celûlâ yanında hendek ve istihkâmlar arkasında toplanmışlardı. Müslümanlar onları takip ve müstahkem ordugâhı hücumla zaptederek dağlık bölgeye kadar ilerlediler. Yezdecerd Medâ'in'den çekildiği Hulvân'ı Rey'e kaçmak üzere terke mecburiyet hissetti. Celûlâ savaşı 16 Safer ayında cereyan etti. (2458. 2460).

Seyf'in rivayeti budur. Verdiği malzeme kronolojik çerçeve içine sığmamaktadır. Ona göre Sa'd'in Medâ'in üzerine yürüyüşü Kadisîye harbinden hemen sonra vâki olmasına rağmen, Kadisîye 14 başına, Medâ'in'e yürüyüş ise 15 yılı sonuna doğru vazedilmektedir. 14 Saferinden 15 Şevvaline kadar geçen zaman iki ay içine sıkıştırılmaktadır (2419 vd.). Buna mukabil 13 yılı, bilhassa sonlarına doğru tabii hududunun çok ötesine taşırılıyor. Buveyb savaşı Seyf'e göre 13 Ramazanına düşmüş olup Müsennâ bundan sonra hiç rahatsız edilmeden geniş akınlar yapmış ve ancak bundan sonra İranlılar büyük muharebe için hazırlanmağa başlamışlardır. — Birliklerin İmparatorluğun bütün bölgelerinden Sabat'da toplanmaları uzun sürmek lâzım geldiği gibi, pek uzun bir zaman da Rüstem'in tereddüdü yüzünden kaybedilmişdir, ve buna rağmen Seyf'e göre kat'î savaş 14 başında cereyan eder. Bu imkânsızdır. 14 Muharreminde Sa'd Medine yanındaki Sirâr ordugâhından hareket ediyor, yolda iki yerde diğer birliklerin iltihakı için uzunca durak yapıyor, bir ay müddetle Kadisîye'de İranlılar tarafından rahatsız edilmeden kalıyor ve sonra da yine aynı Muharrem ayında İranlılara karşı büyük savaşı veriyor. Bu da daha az imkânsız değildir.

Daha eski ravilere nazaran, Seyf'in bir yıl içine sıkıştırdığı (13

[1] Seyf'deki geçiş mucizesi hakkında krş. yukarıda s. 21. İranlıları takip için Atîk'i geçişi de o fevkalâde bir şekle sokmuştur (2338).

yılı) hadisat üç seneden fazla bir müddet doldurmaktadır. Köprü savaşı 13 Ramazanı sonunda vuku bulmuş, Buveyb veya Nuhayla ise bütün bir yıl sonra cereyan etmiştir: Müslümanların mağlûbiyeti uzunca süren bir maneviyat düşkünlüğü yaratmış ve kendisini hemen takip eden parlak bir zaferle giderilememiştir. Buveyb ve Kadisîye savaşları arasında ise 18 ay mevcuttu[1]. Şu halde bu hesaba göre kat'î savaş belki de 16 yılının ortasından bir az önce cereyan etmiştir[2]. Elias Nisibenus onu 16 yılı Cemaziyelevveli (yani Haziran 637) ile tarihlemektedir. Eski bir Recez'e[3] göre Cemaziyelevvel veya âhire ve Receb arasında Müslüman ordusuna Medâ'in üzerine yürümek emri verilmişti: Bu büyük zaferden bir müddet sonra idi. Kadisîye 16 yılı ilk bahar başlangıcına düşüyorsa, bunu tabiî bir teakup ile Medâ'in'in alınması ve Celûlâ savaşı takip eder; bütün ravilerin bir ağızdan 16 yılına vazettikleri hadiseler[4]. Buveyb ile Kadisîye arasında bulunan on sekiz ayla, bundan başka, Müsennâ'nın Bağdad ve Tekrit istikametindeki baskınları, Basra bölgesinin Utbe b. Gazvân tarafından zaptı[5] ve bilhassa İranlıların muazzam silâhlanmaları için zaman ve mekân kazanılmış oluyor. Şu hale nazaran daha eski kronoloji Seyf'in kronolojisine nazaran hiç şüphesiz rüchan kazanıyor. Seyf Yermûk savaşını zamanından evvel, 13 yılı Cumâdâ'sında başlatmakla Kadisîye savaşını da vukuundan evvelle tarihlemek mecburiyetinde kalmıştır[6]. Çünkü her iki savaş arasında büyük bir zaman

---

[1] Bu belâzurî (Vâkıdî)'nin hesabıdır, 252. 253. 255. Taberî, 2155. İbn İshâk'a göre (Taberî, 2155) Köprü savaşı 14 üncü yıla düşer.

[2] Bununla tearuz halinde Belâzurî, 256 da 16 yılı sonuna vazediliyor: bu ise daha ziyade Celûlâ'nın tarihidir (Bel., 265. Taberî, 2470). İbn İshâk'a göre (Taberî, 2349) bu daha 15 yılına düşmeliydi. Mamafi o diğer taraftan 2202. 2349 da, Sa'd'ın kış boyunca Şerâf'da kalıp ancak kış sonunda Kadisîye'de ordugâh kurduğunu ve bu andan savaşa kadar uzun bir zaman geçmiş olduğunu söyler: Fakat kış ancak 16 yılı başında (2 Şubat 637) sona ermişti.

[3] Taberî, 2419-vd.: «İcrası vazife olan, Cumâda ile Receb arasında verilen çok garîb bir emîr..» —yani muhariplere Kadisîye'den hareket, kadın ve çocukları ise oradaki ordugâhta bırakmak emri. Buradaki *İla'l- Kadisîye* ifadesi 2419,15 imkânsızdır; 2419,6 daki gibi *İla'l- Medâ'in* olmalı.

[4] Celûlâ bu yılın sonuna. Belâzurî, 265. Taberî, 2471.

[5] Taberî, 2378. Bel., 256. Mugîra Sa'd'e Belâzurî'ye göre Basra'dan, İbn İshâk'a göre (Taberî, 2350) ise Medine'den yardıma gönderilmiştir. Krş. Seyf, 2223, 13 ve Tab., 2 87,11.

[6] Medâ'inî de aynı vaziyettedir; fakat biz ancak onun Buveyb savaşını vukuundan hemen hemen bir yıl önceye, 14 Saferine vazettiğini biliyoruz (Taberî, 2378, Ebû Mihnef'e göre).

farkı mevcut değildi. Hakikatte ise ancak 15 yılı yaz sonunda Yermûk'de, Kadisîye'de ise takriben üç çeyrek yıl sonra savaşılmıştır.

Yanlış Kronoloji umumiyetle Seyf'in en mühim kriteryumudur. Fakat onu daha eski ravilerden ayıran diğer farklar da burada tekerrür etmektedir. Eski ravilerin kuru ve münferid rivayetleri muvacehesinde evvelâ onun tasviri, hususiyle büyük kavimler savaşını hikâyesi, benim kısa hulâsamın hiç şüphesiz bir fikir veremediği, heyecan verici tafsilâtı ile kendisini beğendirmektedir[1]. Onun tasvirinde daha uzaklarda iken fırtınanın teşekkülü görülür, karşılıklı bulutlar teşekkül eder, bunlar yavaş yavaş, nihayet çarpışıp şimşeklenmek üzere birbirine yaklaşırlar. Arablar gerek kendilerine, gerekse tanrılarına karşı duydukları mesut itimad hissi ile doludurlar; haklarından emin genç vârisler gibi kapıyı çalıp içeri girmek arzularını bildirirler. İranlılar her hususta onlara üstün kuvvete sahip olmakla beraber cesaretsizdirler; çölün harîs kurtlarını elleriyle püskürtmek isterler. Bütün İran'ın ümidini teşkil eden Rüstem'in ise ümidi yoktur. Bütün kuvvetleri ortaya atmağa bir türlü cesaret edemez, her türlü çareye baş vurarak sonuna kadar (2276 vd.) demir zarı atmakta tereddüt ve isteksizlik gösterir. Fakat mücadelenin kaçınılmaz bir hal aldığı son anda o tamamiyle değişmiştir. Tam teçhizatla özengisiz atının eğerine sıçrayan ihtiyar kumandan: «onları ezeceğim» diye haykırır ve birisinin: «eğer Allah isterse» demesi üzerine: «istemese de!» yi ilâve eder. Savaşın başı Arablar için hiç de müsait değildir; düşman filleri onları çok rahatsız eder. Bereket versin savaş esnasında Suriye'den yardım gelir: Bu yardımsız mahvolurlardı (2320). Fakat İranlılar mukavemet ederler ve hatta üçüncü günün akşamında terazinin kefeleri hemen hemen muvazenededir. İşte bu sırada o yaman Tulayha'nın maceralı bir oyunu neticesinde, bırakılmış olan savaş yeniden başlıyarak, emirsiz, kumandasız bütün gece devam eder. Kavimler birbiriyle savaşır, o korkunç heyecan yüksek sesle değil, birbiri içinde eriyerek hayvanî bir böğürtü, bir tıslamayı andıran kısık seslerde ifadesini bulur. Rüstem, süvarilerle irtibatını kaybetmiştir; hasta Sa'd de işi oluruna bırakmak mecburiyetinde kalmıştır, yalnız dua edebilmektedir. Bu korkunç böğürtü gecesinin sabahında Sa'd, emrinde bulunan yegâne haberci olan küçük torununu harp meydanına gönderir ve yalnız gösteriş düollolarını bilen çocuktan, müthiş vaziyetin vaha-

[1] Ebû Avâne'de (Taberî, 2236 vdd.) (meselâ) kısaca şöyle deniliyor: İranlılar köprüyü geçtiler ve mağlûb edildiler. İbn İshâk bir kaç giriş sözünden sonra «ve Allah Rüstem'i öldürerek karargâhını Müslümanlara ganimet olarak verdi» diyor. Belâzurî de yalnız mutadı olduğu üzre kuru notları birbiri ile irtibatı olmadan kaydetmiştir.

meti ile tam bir tezad teşkil eden «oynuyorlar» haberini alır. Arabların yüksek sesle söyledikleri öğünme şarkılarından, kanlı oyunun onlara müsait bir durum aldığını anlar. Öğle üzeri Rüstem'in maktul düşmesi ile İranlıların mağlûbiyeti kat'iyyet kesbetmiştir. Cinler bu haberi müthiş bir süratle, herkesin büyük bir heyecanla neticeyi beklediği bütün Arabistan'a mısralar halinde yayarlar (2364). İşte bunlar Seyf tarafından bestelenen tablonun kaba taslak çizgileridir. Bu tablo, muhaverelerin, mukayeselerin, kehanetlerin, macera ve kahramanlıkların zengin tafsilâtı ile doldurulmuştur. Bu meselenin aslından uzak unsurlar kısmen daha eski ravilerde de mevcut olup hadîsin en eski elemanlarından maduddurlar[1]. Fakat Seyf bunları daha çoğaltmış, zenginleştirmiş ve hasseten bütün'ün nef'ine heyecan veren ve canlandıran unsur olarak daha ziyade sanatkârane bir şekilde kullanmıştır[2].

Mamafi Seyf'in hikâyesinin cazibesine kapılarak onun mühim noktalarda daha eski rivayeti tekzib ettiğini unutmamalıdır. Ebû Avâne'ye

[1] Meselâ Mugîre'nin Rüstem'le muhaveresi, Sa'd ve Selme, Ebû Mihcen, Amr b. Ma'dîkerib'in ve Tulayha'nın at üstünde gösterdikleri maharetlerin hikâyesi bu nevidendir. Bir çoğu Nehâvend'de tekerrür eder, krş. Bab 14.

[2] Bilhassa bu sayede birbiriyle mücadele eden her iki milletin iç ve dış münasebetleri göze çarpar bir hale getirilmektedir. Bu husus, Arab nokta-i nazarından, Yezdecerd ve Rüstem'e gönderilen murahhasların nutuklarında (2238 vdd. 2267 — 85) beliriyor. Mugîre, Rüstem'in huzurunda, Müslümanların müttefikan Allah'ın hâkimiyetine cem'î inanışlarını İran İmparatorluğunda carî insanlara köle olmak ve aşılmaz sınıf farklarıyle karşılaştırır; bu arada dinleyicilerin bir kısmında onun fikirlerini benimseyen bir hal görülür, fakat dihkanlar endişeye düşerler ve saray memurları kendilerine hoş gelmeyen hatîbi hafif tertip hırpalarlar (2275. Krş. 2268 vd.); İran nokta-i nazarı ise mukayeselerle tezahür ediyor (2247 vd. 228) vd. 2285 vd.); bunlarda bedeviler, her halde hayvan efsanelerinden istifade edilmek suretiyle, kurtlar, yırtıcı kuşlar, tilkiler ve farelerle mukayese edilirler, motifleri evvelâ ihtiyaç, sonradan kabaran iştahadır. Bu motif bazı bazı hatta Arablar tarafından da itiraf edilir: Buğdayı bir kere tattıktan sonra artık buğdaysız edemezlerdi (2279). Savaşın başlamasından hemen biraz evvel Rüstem onların her birine bir yük hurma ve bir elbise vereceğini ve onların bundan sonra çekilip gitmelerini teklif eder (2276). Bu arada Seyf'in hadisatla alâkası olmayan anekdotlar kaydettiği de vâkidir; meselâ Yezdecerd'in önünde Rüstem'in, Câbân'ın, müneccim ve kâhinlerin müsabakası gibi (2252 vd.). Rüstem şöyle başlar: Sarayın üstüne bir kuş konarak buraya bir şey düşürür — Rüstem bu arada bir daire çizer. Hindli bunun üzerine şöyle der: Bu kuş bir ağaç kakandır. Dirhem evvelâ o mahalle düşmüş olmakla beraber yerinden sıçrar ve burada kalır — bu arada o da bir daire çizer. Müsabakayı Câbân kazanır. Bunun üzerine gebeliği ilerlemiş bir inek getirilir. Hindli: Bunun vavrusu siyah olup alnında beyaz bir nokta vardır, der. Câbân, hayır, der, yavrunun yalnız kuyruk ucu beyazdır. İnek kesilir, yavrunun yalnız kuyruk ucu beyaz olmakla beraber anasının rahminde bu beyaz uç alnının üstünde durmaktadır; bununla Hindlinin neden yanıldığı anlaşılır.

göre Kadisîye'de 30.000 İranlıya karşı 7.000 Arab, İbn İshâk'a nazaran 60.000 e karşı 6 — 7 bin, Belâzurî'ye göre 120.000 e karşı 9 — 10 bin, Seyf'e göre ise 120.000 İranlıya karşı 30.700 Arab çıkmıştır[1]. Seyf İran askerinin mikdarında Belâzurî ile birleşiyor. Onun Belâzurî ile bu tevafuku savaşın üç gün devam etmiş olması meselesinde de devam eder; o yalnız diğerlerine daha başka günler, perşembeden cumartesiye kadar değil pazartesinden çarşambaya kadarki günleri veriyor. Bu savaş günlerinin karakteristik adlarını yalnız Seyf bilmektedir. Böğürtü gecesi ise başkalarında Sıffîn'dedir (2327, 12). Yalnız Seyf'dir ki günleri muhteva bakımından da tefrike çalışmaktadır. Fakat Seyf bunda muvaffak olamıyor; aksiyon onun rivayetinde, yine aynı şemaya göre cereyan etmekte ve buna kahramanlık hikâyeleri arzuya göre serpiştirilmektedir. Hakikaten nazarı dikkati celbeden yegâne hadise, Suriye'den geri gönderilen Iraklıların beklenmiyen muvasalatları hadisesi hem ikinci hem de üçüncü güne vazediliyor; bunda aslında mevcut tezad Ka'ka'ın salı günkü manevrayı, çok muvaffak olması dolayısiyle, Çarşamba günü de yeni baştan tekrar etmiş olmasını kabul etmek suretiyle giderilebiliyor. Fakat işte asıl bu harikulâde dramatik hadise üzerinde daha eski raviler derin bir sükûta gömülmüşlerdir. İbn İshâk'a göre Suriyeli yardım birliğinin yarısından fazlasını teşkil eden kısmı, İyâd b. Ganm kumandasındaki 1.000 kişi ancak zaferden sonra gelmiş, daha az olan diğer yarısı ise mücadele esnasında değil, Kays b. Mekşûh'un kumandasında kendisiyle beraber Yemen'den Suriye'ye sefere gitmiş 700 kişilik kabilesi efradı halinde bilâkis savaştan daha evvel orduya vasıl olmuştu[2]. İbn İshâk Suriyeli birliklerin tam kritik anda savaşın neticesine müessir olacak kat'î bir müdahalede bulunduklarını bilmediği gibi bunların evvel emirde garb savaş sahnesinde yardımda bulunarak vazifelerini ikmalden sonra vatanlarına koşuşan Iraklılar olduklarından da bîhaberdir. Seyf'e nazaran bunların kumandasını elinde tutup parlak zaferin kazanılmasında her hangi bir diğerinden daha ziyade hissesi bulunan Ka'ka' b. Amr İbn İshâk için tamamiyle meçhuldür. Belâzurî için de vaziyet bunun gibidir. Seyf burada yine tamamiyle ırakî ve hassaten temîmî bir an'aneyi takip etmektedir. Seyf Ka'ka' ile birlikte onun kabiledaşları Temîmlileri kuvvetle tebarüz ettiriyor. Onun riva-

[1] 2250 ve 2294 de böyle. 2251. 2258 de başka türlü. Rakamların münasebeti düşündürüyor: 3 : 6 : 12 = 1 : 2 : 4.

[2] Taberî, 2350. Belâzurî'ye göre bazıları Kays'in de ancak *post festum* vasıl olduğunu kabul ederler.

yetinde açılan gedikl.re sıçrayan, düşmanları kat'î olarak geriye atan son taarruzu yapanlar hep Temîmlilerdir.

Temîm'in haricinde Seyf'in tercihi, Kûfe ve Basra sekenesinin mühim kismı kendilerinden neş'et ettiği cihetle, umumiyetle bedevilere şamildir. Seyf mürtedleri, yani Muhammed'in ölümünden sonra İslâm devletinden ayrılmış olan bedevileri e s h a b 'a, yani asıl Medinelilere veya Peygamber'in hayatında oraya mühaceret etmiş olanlara karşı tebarüz ettirmektedir. O her ne kadar bunların irtidadını müsamaha gözü ile görmemekte ise de, onların suçlarını muahhar hareketleri ile affettirdikleri kanaatindedir. ( )na göre) Ridde'ye iştirak edenler başlangıçta orduya alınmamışlardı. Müsennâ bunların kabulü ve Irak'ta kullanılmaları hususunda ilk teklifde bulunmuş, Ebû Bekr erken ölümü yüzünden bunu kabul imkânını bulamamış, Ömer de hemen razı olmayarak evvel emirde Müsennâ'nın yardımına sahabeleri memur etmişti. Fakat Ömer bunlardan faydadan ziyade zarar görmüş ve ilk fırsatta, Köprü savaşından sonra, mücadele hırsı ile titreyen sabık mürtedleri İranlılar üzerine saldırtmıştı. Ömer eskiden kazandıkları şan ve şeref üzerinde uyuklayan sahabeler hakkında memnuniyetsizliğini açıkça belirtmiş ve Irak'a başkumandan tayin ettiği sırada Sa'd'e, eshabdan biri olmakla öğünmemesini söylemişti. Bütün bunların doğru olması imkânsızdır. Evvelâ mürtedler hiç bir zaman, Ebû Bekr devrinde de orduya katılmaktan menedilmiş değillerdi[1]. Saniyen eshab, hatta umumiyetle şehirliler bedevilere her zaman ve bilhassa Ömer tarafından tercih edilmişlerdir. Ömer, Müsennâ'yı atlayarak kumandayı Ebû Ubeyd'e ve sonra da Sa'd'e vermişti; Utbe b. Gazvân'ı, bir bedeviyi yerine vekil bıraktığı için tekdir etmişti. Bedevilerin kabile asabiyeti bunların başka bir bedeviye itaatine mani idi. İbn İshâk'a göre Sa'd'e kumandanlık, Becîleli Cerîr'in Bekr'li Müsennâ'nın emrine girmek istememesinden dolayı verilmişti[2]. Salisen Medineliler cidalcûlukta hakikaten bedevilerden geri kalmamışlardır. Bunlar Suriye'de

[1] Krş. yukarıda s. 11. Bizzat Seyf, Yemen mürtedlerinin reisi olan Kays b. Mekşûh'u daha Ebû Bekr zamanında Suriye seferine iştirak ettirmektedir.

[2] Seyf de, prensip olarak hiç bir bedeviye 100 kişiden fazlasının kumandası verilmediğini bildiriyor. O bunda da tabiî mübalâğa etmektedir. Kendisinden bahsederken bu iddiasını ileri sürdüğü Kays b. Mekşûh İbn İshâk'a göre Kadisîye savaşında sol kanada kumanda etmekteydi. Onun kumandasında en aşağı 700 kişi, kendisiyle beraber Yemen'den gelen kabiledaşları, bulunmaktaydı. Bedeviler kabile reisi oldukları takdirde kabileleri bunların kumandasındaki birliği teşkil ediyorlardı. Böyle bir birliğe başka bir komutan tayin etmeğe hiç bir halife cesaret edemezdi. Böylece Müsennâ Bekrlilere, Cerîr Becîlelilere, Eş'as Kindelilere kumanda etmekteydiler.

hiç olmazsa Irak'daki bedeviler kadar yararlık göstermişlerdir[1]. Fakat onlar kahramanlıklarını pek o kadar belirtmiyorlar, yaptıkları ile övünmüyor ve bunlar üzerinde şarkılar tertib etmeyip fazla konuşmuyorlardı[2]. Medineliler gösterdikleri yararlıkları destanlaştırmadılar, çünkü onlar artık kâfi derecede putperestlik içinde pûyan değildiler. Böyle hareket etmek için çok «püriten» idiler. Bunun için «çok askerî» de denilebilir, çünkü askerî disiplin Allah korkusuna müstenid idi.

Seyf'in evvelce de müşahede ettiğimiz maniyeri, her şeyi halifeye tanzim ve tertib ettirmek hevesi bu rivayette daha ziyade beliriyor. Ona göre Ömer, selefinin ölüm döşeğinde bilhassa tenbih ettiği gibi Irak savaşının idaresi hususunda en büyük gayreti sarfetmektedir. Devleti eline alınca yaptığı ilk işlerden birisi Müsennâ için yardımcı birlikler teşkilidir. Bunların Köprü savaşında mağlûp olmalarını müteakip derhal yedek kuvvetler göndermiştir. Hemen bundan sonra da İran ana kuvvetleriyle karşılaşmanın arzettiği tehdid müvacehesinde gayretleri iki üç misline çıkarmıştır. Kûfe'den Basra'ya kadar hududu bir tarafdan müsennâ kuvvetleri ile işgal ettirirken, bütün Arabistan'da umumî seferberlik ilân etmiştir. Bizzat kendisinin kumandayı almayıp kuvvetlerin başına Sa'd'i geçirmiş olmasına rağmen her şeye karışmakta ve onun emri olmadan hiç bir şey cereyan etmemektedir. Bütün ihtiyaçları o düşünmektedir; pazarlar kurmuş, hekimler ve kadılar tayin etmiştir. Şahsı için yapılmış olan Kadisîye civarının bir haritası onun birliklerin durum ve hareketlerini gözlerinin önünde canlandırmasını temin ediyordu. Bu harekât hakkında hergün yola çıkarılan haberciler, onu daimî olarak her şeyden haberdar etmekte idiler. Ömer'in ordu içinde ayrıca kendisine bütün gizli cereyan edenlerden haber veren casusları da vardır (2208,7). Halife her yerde hazır ve her şeyin ruhudur. Rüstem, evvelce okadar zaptu rabıtsız olan Arab kitlesinin bu seferki dikkate şayan disiplininin farkına varınca, bu değişikliğin asıl müsebbibi olması dolayısı ile Ömer'e lânet eder. İkinci halifenin kıymet ve ehemmiyeti ne kadar büyük görülürse görülsün, onun faaliyetinin bu şekildeki tasviri elbette hakikate uymamaktadır. Ömer İranlılarla ciddî olarak ancak bunların tehdidâmiz bir şekilde taarruz hareketine başlamalarından ve Rumların yere serilmesinden sonra meşgul olmağa başlamıştır. Belâzurî, onun Köprü

[1] Bizzat kendisiyle hafif bir tezada düşerek Seyf, bazı bazı bedevilerin Irak'a gitmek arzularını az ve ehemmiyetsiz olarak tasvir etmektedir. Bunlar Irak'a değil, Medinelilerin yolunu açmış oldukları Suriye'ye sefer etmek istemekteydiler.

[2] Buveyb zaferinden sonra Müsennâ bir meclis tertib ederek burada kahramanlara, yaptıklarını hikâye ettirmişti (2194).

savaşından sonra bir yıl müddetle Irak hakkında hiç bir şey işitmek istemediğini ve oraya birlikler de göndermediğini kaydediyor. Seyf'in buna tezad teşkil eden rivayeti kısmen Köprü, Buveyb ve Kadisîye savaşlarını hemen birbiri arkasından cereyan ettiren kısaltılmış kronolojiden neş'et etmektedir. Buna, Medine'nin alâkasının uzun müddet yalnız Suriye'ye müteveccih olup Ömer'in de şahsen Suriye'ye ve yalnız Suriye'ye gidişinin teşkil ettiği, Irak için müessif vâkıayı hafifletme gayreti de katılıyor. Bunun içindir ki Ömer bütün kuvvetiyle, selefinin ölüm yatağında kendisine o kadar ısrarla tavsiye ettiği Irak meselesi ile uğraşmakta olup, arzusuna rağmen bizzat bu bölgeye gidememesine mukabil, yine de orada şahsının yerini tutacak çare ve yolları bilmekte ve temin etmektedir. Umumî seferberliğin daha halifeliğinin ilk devresinde ilân edilmiş olması bir anakronizm teşkil eder[1]; bununla tezad teşkil edecek şekilde bizzat Seyf, Arapların çoluk çocuklariyle ve kendi istekleriyle Medine'ye gelip, sefer etmeği arzu ettikleri istikametleri bizzat seçtiklerini, Ömer'in bunlara ikna ve reca suretiyle müessir olabildiğini, fakat meselâ bunlar Suriye'ye gitmek istedikleri zaman, onları Irak'a göndermek için yalnız emretmesinin kâfi gelmediğini rivayet etmektedir. Muntazam pazarların kuruluşu, hekim ve kadıların ve bilhassa bedevi karargâhında gizli polislerin mevcudiyeti — ki bedeviler bunlarsız pekâlâ olabilirlerdi ve diğer şeylere (meselâ eslihaya) karşı ihtiyaçları daha faza idi — de aynı şekilde anakroniktirler. Burada Abbasî devri müesseseleri, Ömer'e daha büyük şan ve şeref tanımak için, en eski İslâm devrinin iptidâî şartlarına devredilmiş görünüyor.

İlk bakışta Seyf diğer ravilere, İranlılar hakkında daha tafsilâtlı haber vermek ve askerî operasyonları daima Medâ'in'deki dahilî hadisatın mütekabil tesirlerini nazarı itibara alarak tasvir etmek cihetinden büyük bir üstünlük arzetmektedir. Halid Irak'a girdiği zaman Medâ'in'de Ardeşîr ve Şîrûye hüküm sürmekte idiler (2023); bunlar daha 12 yılında Hîre'nin alınmasından evvel öldüler (2038). Bunu Arapların çok işine yarayan sürekli tac ve taht mücadeleleri takip etti. Kral ailesinin erkek üyeleri tamamiyle imha edildiler; hanedanın kadınları Ferruhzâd b. Binduân'ı niyabetle tavzif ettiler (2056 vd.). Fetret bir yıl devam ettikten sonra 13 yılı başında Şehrbârâz kral oldu. Bu zat Arablar üzerine, Müsennâ tarafından Babil yanında mağlûp edilen bir ordu gönderdi (2116 vd.). Şehrbârâz'ın hükümdarlığı pek kısa sürdü. Ölümünü bir müddet yine kadın-

[1] Krş. 1988, 13.

lar saltanatı ve karışıklık takip etti. Hükûmete ilk getirilen Duhtzenân (Şâhizenân: 2165,10) cülûsunu hemen müteakip tahttan indirilerek yerine Şehrbârâz'ın Sâbûr adındaki bir oğlu getirildi. Hâlâ asıl nâib vazifesini görmekte bulunan Ferruhzâd b. Binduân ondan kral kızı Azermîdûht'u zevce olarak reca etti. Bir köle ile evlendirileceğine hiddet eden Azermîdûht Rey'de bulunan Siyâvehş'e müracaat etti; bu zat düğün gününde Medâ'in'e bir baskın yaparak Sâbûr ve Ferruhzâd'ı öldürdü. Bunun üzerine Azermîdûht tahta çıktı (2119). Mamafi onun da saltanatı uzun sürmedi, çünkü diğer bir kral kızı, arabulucu Burân Horasan'daki Rüstem'le —ki Ferruhzâd'ın oğlu idi— anlaştı ve Rüstem babasının katilini öldürerek Azermîdûht'un gözlerine mil çekti. Burân hakem olarak kaldı, Rüstem on sene müddetle hükümdar nâibi oldu (2163 vd.). Bu zat Şehrbârâz'dan beri durmuş olan Arablara karşı savaşı yeniden ele aldı (2165,7); başlangıçta vuku bulan bir hezimetten sonra İranlılar 13 yılı Şa'banında Köprü savaşında galip geldiler (2174 vdd.). Fakat bunu hemen müteakip Medâ'in'de Rüstem ve Feyrûzân arasında parti mücadelesi zuhur etti; Rüstem'in tarafında Fahlavaclar, diğer tarafta Parslar vardı[1]. Bu hale bir son vermek için hayatta kalmış yegâne hakiki Sâsânî, o zamanlar yirmi iki yaşında bulunan Yezdecerd[2] ortaya çıkarılarak taclandırıldı ve daha 13 yılının sonundan bir kaç ay evvel bütün imparatorlukta tanındı (2209 vd.). Bu suretle karışıklık sona ermiş olup Sâsânî tahtına yeniden meşru erkek bir vâris oturmuştu ki Arablar bunu pek kısa bir zamanda hissedeceklerdi.

Bu maalesef hakiki değil sun'î bir tarihtir, krş. Nöldeke, *Tabari*, s. 386-399. Arabların ilerleyişinin Medâ'in'deki taht kavgalarından istifade edip hakiki bir kralın tahta çıkışı ile derhal duraklamış olması ne kadar güzel görünsün tamamiyle gayrı hakikîdir. Müslümanlar taarruza başladıkları sırada Medâ'in'deki karışıklıklar çoktan bitmişti; Yezdecerd daha o zamanlar tahta çıkmış bulunuyordu (1869,21) ve Kâdisîye harbinden hemen bir az evvel iktidarı eline almış değildi. Kronoloji tamamiyle yanlıştır. Buna pek çok diğer yanlışlıklar da katılmaktadır. Ardeşîr ve Şîrûye müşterek hükümdar addolunmakta ve belki de baba, oğul yerine alındığı için[3] oğul daima babasından evvel zikrolunmaktadır. Burân aynı şahıs olmasına rağmen Duhtzenân'dan tefrik edilmektedir. Şehrbârâz'ın oğlu kral Sâbûr'dan

[1] Taberî, 2176,8. Fahlavaclar 2038,8 e göre Medler, hakikatte ise Parthlar (Pehlevî) dirler.

[2] Bu, zamanından evvel, daha 2163 de hikâye edilmektedir.

[3] Bilhassa 2038,17 de böyle; buna mukabil 2056,14 de doğru olarak.

kimse haberdar değildir. Azermîdûht Rüstem'in babası tarafından prenses olarak değil, hüküm süren kraliçe olduğu halde zevceliğe istenmiştir. Bu zatın adı ise Ferruhzâd b. Binduân değil[1] Ferruhhurmizd idi; kendisi Medâ'in'de nâib değil Horasan'da vali bulunuyordu; Siyâvehş tarafından öldürülmemiş, bilâkis bizzat Azermîdûht tarafından tuzağa düşürülerek ortadan kaldırılmıştır. Ferruhzâdi Azermicân[2]'ın katilinin adı Siyâvehş idi. Fakat o Firdevsi'ye göre bir köle olup, Seyf tarafından Rey şehrinin aynı addaki ve Behrâm Çûpîn'in oğlu olan vali ile aynı addedilmesi diğer bir hata, bir karıştırma gibi görünüyor. Bu hata, Rey valisi Siyâvehş'in, Rüstem tarafından öldürülmüş olmasına rağmen bir kaç yıl sonra Müslümanlara karşı kendini kurtarmağa çalışması rivayetiyle ravisinden intikam almaktadır (2653 vdd.). Yani ancak zorlukla çözülebilen karıştırmalardan mürekkep bir kör düğüm. Çoktan beri ölümle dünyadan ayrılan İran kumandan ve devlet erkânının sonradan birdenbire dirilmeleri Seyf'de pek alışılmamış bir hadise teşkil etmez; vekayie karışmış mümkün olduğu kadar çok eşhas zikretmek gayretiyle Seyf bazı bazı sıkışmakta ve bu hususta ölülere müracaata mecbur kalmaktadır. Andarzgar s. 2031.1 de susuzluktan ölür, fakat s. 2171,7 de hâlâ hayattadır[3]. Merdânşâh s. 2166,9 da idam edilmekte, fakat 2177,9 da faaliyette bulunmaktadır[4]. Bahmen Câdûye Kadisîye'de maktul düşer (2306,5) fakat Nihâvend'de kumanda eder (2618,12). Aynı şekilde Beyrûzân s. 2306,11. 2309,6 da Ka'ka' tarafından katledilmekle beraber 2336,4 de yeniden yaşamaktadır; o her halde Rüstem'in, ölümünden sonra mühim rol oynayan rakibi Feyrûzân ile aynı şahıstır (2420,16. 64,5. 72,13. 2608,11. 18,11). Burada muhtelif şahısların tesadüfî isim benzerliğini kabul etmek Seyf'e lâyık olduğundan fazla şeref vermek olurdu. Onun İran'a müteallik şeylerde nasıl yanılıp yalan söylediğini göstermek için daha bir çok misâl ileri sürülebilirdi. Fakat o bunları bizzat kendisi uydurmamaktadır. Bu haberlerin mühim bir kısmını o, çok erken bir devrede İslâm'ı kabul ederek Müslümanlar safında kendi milletlerine karşı savaşmış olan Basra'daki İranlı şövalyelerden, Ahâmire'den,

[1] Bu zat hakkında bk. Justi, *İranisches Namenbuch*, 97, not 7.

[2] Justi, *aynı eser*, aynı yer, 97, not 8 ve 301 ilk sütun yukarıda. Mamafi burada şahısların birbirinden ayrılmasında kat'iyyet ve vuzûh hiç yok gibi görünmektedir.

[3] Belâzurî, 251 de bu münasebetle Andarzgar'ın o ğ l u 'nu zikretmektedir.

[4] Belâzurî'ye nazan Merdânşâh Nihâvend'de İran kumandanlarının Zülhâcib'i idi. Bu unvan muhtelif şahıslara verilirdi.

almış görünüyor[1]. Ahâmire Tamîm kabilesine kabul olunmuştu; bu suretle Seyf'de onların rivayeti Temîm an'anesiyle birleşmiştir.

11. İyâd b. Ganm Mezopotamya'da.

Suriye ve Irak Müslümanların eline geçtikten sonra, Mezopotamya kendiliğinden onlara geçmek mecburiyetinde idi. Irada ancak pek az müstahkem mevkilerde hâlâ Rum kuvvetleri bulunuyordu. Arâmî sekene müdafaasız ve İmparatorun idaresine pek az tarafdardı. Arâmîler yanında, pek eski zamanlardan beri Arab bedevileri memleketin geniş meralarında mevcut idiler. Mezopotamya'nın büyük devletler arasında sahipsiz bir arazi teşkil ettiği uzun karışıklık devrelerinde bu bedevî Arablar bu bölgede de küçük devletler kurmuşlardı. Edessa'da bir Arab sülâlesi hükümdarlığa geçmişti. Daha sonraları Hatra'da bir Arab hanedanı daha eski ve gayrı Arab bir sülâleyi ihtilâf etmişti[2]. Bu devletler sonradan inkıraza düçar oldular, fakat Arab unsuru mevcudiyetini idame ederek daimi surette yeni muhaceretlerle beslenip çoğaldı. Kudâ'alara (Tenûh ve Behrâ') Rebî'alar katıldı. Evvelâ İyâd, sonraları, İslâm'dan pek az evvel, Bekr (ve Temîm) önünden, Necd'den ve Babilonya çölünden kaçarak gelmiş olan Ufeyle ve Nemr'lerle Taglib'ler[3]. Bu suretle Müslümanlar

[1] O, me'hazı olarak çok kere Hamrâ Siyâh'dan İbn Siyâh'ı (2023, 5.2251, 5.2552,1. Belâzurî, 372 vdd.), Süfyân al-Ahmerî ve Ziyâd b. Sircis al-Ahmerî'yi zikretmektedir ki bunlar da Mâhân'a istinad ederler; 2023, 5.25, 15.29, 15. 49,1). 5),12. 54,6. 55,13. 57,3. 61,14 vs. Kadisîye hakkında mühtedî İbn Rufeyl istihzamıza hedef olmağa zorlanmıştır; 2247. 57. 67 vdd. 234), krş. Belâzurî, 255,12.

[2] Satirun yerine Dayzan, krş. Nöldeke, *Tabari*, s. 35. 5)). Müslüman âlimleri Dayzan'ı Satirun ile bir tutarak onu da bir garamî addetmişlerdir. İbn Kelbî buna, Dayzan'ın Kudâ'a Arablarından olduğunu söyleyerek haklı bir şekilde itiraz eder, fakat kaydettiği nesebinde Abîd b. Acram'ı onun büyük babası olarak zikretmekle, farkında olmadan Dayzan'ı yine Garamî yapmaktadır. Zira Acram Garamîler olup hâkim olan Arab ve Perslere mukabil bunlara Abîd, yani köle denilmektedir. Şu halde Abîd b. Acram sun'îdir. Bu ad, *nisbenin umumiyetle* diğer saf Arab halkaları arasında pek yabancı kalmakta olup daha Nöldeke tarafından şüpheli olarak vasıflandırılmıştır. Krş. Taberî, 1, 827. *Agânî*, 2, 37 vd. Bekrî, 17. Diele şarkında, küçük Zab cenubundaki Arâmîlere Garamî denir.

[3] İyâdlılar Taberî, 25)7 vd. na göre (fakat krş. 2475 vd.) Mezopotamya'nın Müslümanlar tarafından fethi sırasında Rum arazisine geçmişlerdir. Bekrî, 45 ya göre ise bu geçiş daha İran hâkimiyeti zamanında vâki olmuştur ki, bu suretle bu rivayet coğrafî bakımdan da ayrı bir mana kazanmaktadır. Osman zamanında diğer yer değişmeleri vukua geldi; Muaviye Mudarlıları Diyarmudar'a, Rebî'alıları Diyarrebî'a'ya yerleştirdi

burada da pek eski zamanlardan beri oturan seleflere malik bulunuyorlardı; Mezopotamya onların tabiî hâkimiyet sahalarına dahildi.

Seyf'e nazaran Celûlâ savaşından sonra, 16 yılı Recebinde, Ömer b. Mâlik kumandasında Irak'tan Mezopotamya'ya karşı girişilen bir taarruz esnasında Edessa'da köpekleri havlatıp horozları öttüren ilk zat Temîmli Ziyâd b. Hanzala idi[1] (2395-2479). Heraklius, Suriye'den ayrılarak gittiği Edessa'dan bu münasebetle Samsat'a kaçmış ve oradan da Minas'ın[2] mağlubiyeti haberi üzerine Istanbul'a[3] firar etmiş gibi görünüyor. Seyf'in fikri, Ziyâd'ın o zamanlar kendisini Edessa yakınlarına kadar götüren yalnızca bir akın yapmış olduğu merkezindededir. Diğer raviler bu husus hakkında bir şey bilmiyorlar. Bunlar müttefikan, Heraklius'un Antakya'dan Istanbul'a gittiğini hikâye ederler. Onun Edessa'da ikamet etmiş olmasına dair yegâne telmih yalnız Theophanes'de 6125 hilkat yılı vekayiinde mevcut olmakla beraber bu telmih burada tamamiyle yersiz ve taaccübe şayandır[4].

Mezopotamya'nın müslümanlar tarafından asıl fethini Seyf 17 yılına vazederek bu hususta aşağıdaki malûmatı vermektedir (Taberî 2498-2511): Rumlar Hims'da bulunan Ebû Ubeyde'ye karşı bir fefa daha denizden[5] büyük bir taarruza teşebbüs ettiler; onlar bu taarruzlarında (Halid'in Ebû Ubeyde ile birleşmek için kendilerini terk etmiş olduğu) Kınnesrînliler ve bilhassa Mezopotamyalılar tarafından desteklendiler. Ebû Ubeyde Ömer'e bir mektup yazdı; Ömer bunun üzerine Câbiye'ye gelerek Iraklılara, Suriyelilere yardım emrini verdi. 4.000 kişi kuvvetindeki Kûfenin daimî süvari birliği bunun

(Belâzurî, 178). Taglib ve Kays arasındaki şiddetli mücadelelerden kısmen Ahtal'in şiirleri, tafsilâtlı olarak da İbn ül-Esîr, 4,254 vdd. ve *Kitab ül-Agânî*'nin bazı hikâyeleri yolu ile haberdar oluyoruz.

[1] Bu zat Seyf, ve yalnız Seyf tarafından oldukça sık ve daima ehemmiyetli rollerde zikredilmektedir, 1877. 1879. 2395. 2410 vd. 2563. 3092. 3096. Babası Hanzala b. Rebî' de aynı şekilde 2236. 3010 vd.

[2] Krş. yukarıda s. 50 n. 1, S. 58.

[3] Taberî, 2395. Heraklius Samsat yanındaki bir tepeden şöyle nida etmiştir: Bir daha hiç görüşmemek üzere Allah'a ısmarladık Suriye! Hiç doğmayası Deccal doğuncaya kadar, korku içinde olmadan hiç bir Rum senin topraklarına ayak basmıyacak. İmparator'un mukaddes topraklarla bu müessir vedalaşmasını yeni müverrihler Seyf'deki diğer güzel fables convenues'leri olduğu gibi tehalükle eserlerine almışlardır.

[4] Nöldeke'nin *(Edese)* kelimesinin *(Emese)* şeklinde tadil edilmesi hakkındaki teklifi, bunu takip eden *(Eis Emesan)* lâfzı dolayısı ile gayrı kabili tatbiktir. Krş. aynı zamanda Süryânî Mihael.

[5] «Denizden» kelimesi yalnız Prym'in haşiyede kaydettiği, İbn Hubeyş'in buna muvazi rivayetinde bulunuyor. Mamafi krş. Taberî, 2594, 1 — 4.

üzerine hemen Ka'ka' kumandasında Hims'a doğru yola çıktı, fakat bütün acelesine rağmen vaktinde yetişemedi; Ebû Ubeyde ve Halid üç gün evvel Rumları mağlûp etmişlerdi[1]. Bundan başka, evvel emirde Rum ordusunda bulunan Mezopotamyalıların yurdlarına dönmek üzere orduyu terk etmelerini temin edilmiş, sonra da bu bölgeyi feth etmek için diğer Irak birlikleri de Kûfe'den Mezopotamya'ya gönderilmişlerdi. Baş kumandayı, bu eyaletin valiliğine çoktan tayin edilmiş bulunan İyâd b. Ganm elinde tutuyordu. Hims zaferinden sonra Ömer onu Habîb b. Mesleme kumandasında bir Suriye birliği ile destekledi. Rakka ve Nisibis teslim oldular; Tagliblîler İslâm'a inkıyad, İyâdlılar Rum diyarına hicret ettiler. Bundan sonra Harran ve Edessa teslim oldu. Mezopotamya'nın fethi çok kolay olup 17 yılı Zülhiccesinde vuku buldu.

Muhtemelen Rumların Hims üzerine 17 yılındaki büyük taarruzları (Taberî, 2498 vdd.) 15 yılındaki taarruzla (Taberî, 2389 vdd.) aynı ve bunların her ikisi de Baanes ve Theodoros'un hakikatte 14 yılında vuku bulan[2] taarruzunun zorlama bir hatırasından ibarettir. Hikâyenin tarafgîrliği bedihidir. Iraklılar ve en başta o kabına sığmayan kumandan Ka'ka', bir defa daha kurtarıcı melekler olarak Suriyelileri müşkil durumdan kurtarmak için, fakat bu sefer maalesef bir az geç olarak, görünürler. Onların derhal istenildiği yerde bulunmalarını temin için, daha o zamanlarda Kûfe'de, her zaman harbe hazır vaziyette büyük bir daimî süvari birliğinin mevcudiyeti kabul ettirilmeğe çalışılır; bu, hatta, Seyf'in üslûbuna tam uygun bir şekilde, aynı enstitüsyonun yedi Emsâr[3]'da da bulunduğu şeklinde teşmil ediliyor. Bu büyük bir anakronizm teşkil eder; ordudan ayrı olarak daimî bir birlik bu zamanda mevcut olmayıp bu müessese ancak Emevî halife ve valilerinin muhafız kuvvetlerinden (Şurta) zamanla teessüs etmişlir. Yedi Emsâr da o zamanlarda henüz mevcut değildi.

Hims vak'ası ile bir de Mezopotamya'nın itaate alınması birbirine bağlanıyor: Iraklılar, Mezopotamya birliklerini Rum ordusundan ayırmak için bu memlekete girmişler ve bu güzel fırsatta bütün bölgeyi de feth edivermişler. Şu halde Mezopotamya Irak tarafından

---

[1] İbn Hubeyş'e göre Ka'ka' birliğinden 100 kişi ile önden giderek savaşa ve Hims yanındaki zafere iştirak edebilmişti.

[2] Krş. yukarıda s. 53 n. 6. Taberî, 2594,1 de Heraklius'un deniz seferi 16 yılı Zülka'desiyle tarihlenmiştir.

[3] Fethedilmiş eyaletlerde, Arab ordularının temerküz ettikleri şehirler bu şekilde tesmiye edilirler. E c n â d da aynı manadadır.

zaptedilmiştir. İyâd b. Ganm Suriye'den harekete geçmemiştir. O 12 yılında Halid ile birlikte Fırat bölgesine gönderilmiş ve o zamandan beri de bu *mıntakada* kalmıştır[1]. Ancak Mezopotamya'nın fethinden sonradır ki o Halid'in yerine Suriye'deki Ebû Ubeyde'nin emrine verilmiştir[2]. Yalnızca, Ömer tarafından İyâd'a yardıma gönderilmiş olan Habîb b. Mesleme, Suriyelilere, Mezopotamya eyaleti üzerinde, pek de büyük olmayan bir hak iddiası sağlamaktadır.

Buna mukabil, diğerleri arasında Vâkıdî'ye istinad eden (krş. Taberî, 2578) Belâzurî'ye göre (172 vdd.) Mezopotamya'ya taarruz Suriye cephesinden vâki olmuştur. Ebû Ubeyde'nin 18 yılında vefatından sonra İyâd b. Ganm Ömer tarafından Hims, Kınnesrîn ve Mezopotamya üzerine tayin edilmiştir. Bu sonuncu eyaleti o evvelâ feth etmekle mükellefti. Bu maksatla 18 yılının ikinci yarısında[3] 5.000 kişi ile hareket ederek 20 yılı başına kadar hemen bütün şehirleri teslime icbar etmiş, yalnız Resülayn kendisini müdafaa ederek ancak sonraları şiddetli bir mücadeleyi müteakip zaptedilmiştir. 20 yılı başında İyâd Bâzabda'da Dicle'yi geçerek Ermînîye'ye girmiş, sonra eyaletinin merkezine dönerek aynı yıl, Vâkıdî'ye göre ise bunu takip eden sene içinde orada vefat etmiştir.

Theophanes'e göre İyâd 6127 hilkat yılında, bu sene *içinde* Filistin'de bulunan Ömer'in emri ile Suriye'nin itaat altına alınması işini tamamlamıştır. 6128 hilkat yılında Osrhoëne (Edessa) Procurator'u olan Yohannes Katanas, İyâd'ın yanına Chalkis (Haleb) e giderek ona Fırat'ı geçmemesi şartıyle senevî bir haraç teklif ve vad etmiştir. Bu sebeble Yohannes memuriyetinden azledilerek yerine Ptolemäus getirilmiştir. 6129 hilkat yılı Antakya'nın düştüğü ve Muaviye'nin vali olduğu senedir. 6130 hilkat yılında İyâd Fırat'ı geçmiş, Edessa teslim olmuş, Konstantia[4] ve Dârâ harben alınmıştır.

Theophanes kronolojide Seyf'e karşı Belâzurî ile tevafuk ediyor;

[1] İyâd daha 16 yılında Mezopotamya valisi olarak zikredilir (2481); tabiatiyle o zaman için ancak in partibus infidelium olarak.

[2] Taberî, 2508, krş. ayrıca 2855 — 67. Burada İyâd Ebû Ubeyde'nin yakın akrabasından olarak zikredilmektedir.

[3] Vâkıdî'ye göre 15 Şa'ban 18 Perşembe = 21 Ağustos 639 Perşembe günü. Buna Belâzurî'nin (173,9) Edesssa'nın mahsulün idraki sırasında hücuma uğradığı şeklindeki rivayeti uymamaktadır. Bu 19 yazında olmalıydı, fakat Edessa, hemen Rakka'dan sonra ilk teslim olan şehirlerden olup askerî hareketlerin başlangıç ve dönüş noktalarını teşkil eden karargâh haline gelmiştir.

[4] Constantia Amida'nın 700 stad cenubundaki Antoninupolis olup (Theophanes A. M. 5832. Ammianus 18,9), *Chron. Edess.* da 661 yılında zikredilen Tel Mavzelât veya Tella'dır. Buradaki Antipolis Antoninupolis olarak düzeltilmelidir.

zira 6130 hilkat yılı islâm tarihinin 19 uncu (= milâdî 640) yılı ile aynı zamana düşebildiği halde 17. hicret yılına tekabül edemez. Theophanes bundan başka Mezopotamya'nın Irak tarafından değil Suriye tarafından taarruza uğradığını teyid etmektedir. Buna mukabil Seyf, bunun tamamiyle aksi rivayetleriyle inanılmağa hak kazanmamaktadır. Mamafi o mükemmel bir selefi istişhad edebilir. Çünkü İbn İshâk da (Taberî 2505 vd.) Mezopotamya'nın, 16 yılında Sa'd b. Ebî Vakkas'ın emrine verilen ve şimdi bunun tarafından bir Kûfe ordusu ile Mezopotamya'ya gönderilen İyâd kumandasında Irak cihetinden fethedildiği fikrindedir. Fakat İbn İshâk bizzat kendisi ile tezad haline düşüyor. Çünkü o başka yerde (2349) İyâd'ın Yermûk savaşından sonra şimalî Suriye'ye teveccüh ederek Melitene'ye kadar ilerlediğini söylemekte ve (Taberî, 2646) da ise Mezopotamya'yı Hims ve Kınnesrîn ile Suriye eyaleti olarak birleştirmektedir. Kat'î ehemmiyeti haiz olan cihet, onun da Belâzurî gibi bu bölgenin fethini 19 yılı ile tarihlemesidir: İyâd bu yıl içinde, bütün ravilerin müttefik şehadetlerine göre, çoktan beri Hims'da Suriye âmili olarak bulunmakta olup hiç bir suretle Kûfe'deki Sa'd'in emrinde değildi. Seyf 19 yılı yerine 17 yılını zikredecek kadar akıllıdır.

Bir bölgenin kimin tarafından fethedilmiş olduğu meselesi yalnız tarihî bakımdan ehemmiyetli değildi. Kûfe, Basra veya Hims'dan zaptedildiğine göre o bölge eyalet olarak Kûfe, Basra veya Hims'a ait olur ve orası tarafından idare ve istismar olunurdu. Kûfeliler valileri Ammâr b. Yâsir'in ihmalciliği yüzünden haklarını kaybederken Basralılar Medya ve Susiyana'nın bazı kısımları üzerinde hak iddia etmişler ve yalancı şahidlerle tevsik ettikleri, bu bölgeleri kendilerinin fethetmiş oldukları iddiasını Ömer yanında kazanmışlardı (Taberî, 2672 vd.). Mezopotamya'nın Suriye veya Irak fethi oluşu üzerindeki münazaa şu halde pratik bir sebebe de mâliktir. Bundan başka Seyf bizzat, Mezopotamya'nın Emevî devrinde eyalet olarak Suriye'ye ait olduğunu itiraf etmek mecburiyetinde kalmıştır; o, Muaviye'nin Mezopotamya'yı Kûfe'den ayırarak, dahilî harb sırasında bu şehirden kendisine iltihak ederek Kınnesrîn'de iskân edilen çok mikdardaki muhacirler lehine Kınnesrîn'e ilhak ettiğini iddia eder[1]. Seyf, aynı şeyi, belki de bir az daha haklı olarak, Musul ve Ermînîye hakkında da iddia ediyor. Musul Seyf'e nazaran daha 16 yılında Medâ'in'den zaptedilmiştir (2484 vdd. krş. 2456 vd. 2497); hakikatte ise bu ancak

[1] 2673 vd. krş. 1927,7 vdd. Belâzurî, 117.148. Mezopotamya eyaleti önce Hims'a bağlı idi, sonradan Osman tarafından Dimaşk'daki Muaviye'ye devredilmiştir (Belâzurî, 183 vd.).

20 yılında (Belâzurî, 331) vuku bulmuş fakat hiç bir suretle Suriye cihetinden vâki olmamıştır. Rûm Ermînîye'sinin itaat altına alınmasında Hâbîb b. Mesleme kumandasındaki Suriyeliler bir Kûfe birliği ile desteklenmişlerdi. Bunların bu fetihde iştirakleri sonradan Kûfe rivayeti tarafından haddinden fazla büyültülmüş gibi görünüyor, fakat Irak ile Suriye arasında bulunan bölgelerin fethinde Iraklılarla Suriyelilerin işbirliği yapmış olmaları da muhtemel ve kısmen de rivayetlerle meşhurdur.

12 - Amr b. Âs Mısır'da.

Mezopotamya ile aynı zamanda Mısır da Suriye tarafından taarruza hedef alındı. Arabların Mısır'da ilerleyişleri hakkında şimdi Nikiu'nun Kıftî peskoposu Yohannes'in milâdî yedinci asrın sonlarına doğru telif edilmiş *Kronik*'inde bazı emîn haberlere mâlik bulunuyoruz. Zotenberg bu *Kronik*'i neşir, tercüme ve tarih bakımından kıymetlendirilmesi için bir temel vazetmiş olmak şerefini kazanmıştır[1]. *Kronik*'in güç kronolojisi ise ancak Brooks tarafından doğru bir şekilde halledilmiştir[2].

Brooks aşağıdaki neticelere varıyor: Rumlar, uğramış oldukları bir mağlûbiyetten sonra, Arablara (Ağustosda başlayan) feyezandan evvel taarruz etmek üzere Augustalis Theodorus kumandasında Babylon yanında toplandılar[3]. Fakat bunlar, Zübeyr kumandasında 4000 kişi ile takviye edilen Amr tarafından 640 yazında Heliupolis yanında mağlûp edildiler. Arablar bunun üzerine Babylon'un Nil kenarındaki bir cenup fobürgünü işgal ettiler[4]. 9 Nisan 641 de yortuyu müteakip pazartesi günü Babylon kalesi düştü[5]. Ekim ayı

[1] *Chronique de Jean, évêque de Nikiou* Paris 1883.

[2] *On the Chronology of the conquest of Egypt by the Saracens, Byzant. Zeitschr.* 1895, s. 435 — 444. Leopold Ranke ve August Müller, Zotenberg tarafından hesap edilen tarihleri kritiğe tabi tutmadan olduğu gibi almışlardır.

[3] Nikiu'lu Yohannes, bab 111, Zotenberg neşri, 436. Müslümanların işgali hakkındaki haberin başı eksiktir.

[4] Ve bu da Fayyum bab 112, Zotenberg neşri, 439. 114 ve 115. bablar bu mahalle ait olmasa gerek, çünkü bunlarda Arablar, sonra ancak 117. babda girdikleri Babylon kalesinin sahibi olarak görünüyorlar ve biz Heraklius'un ölümü 16. babda anlatılırken 642 yazında bulunmaktayız. Heraklius 641 Şubatında ölmüş, onu Constantin ve Herakleonas takip etmiştir. Costantin 641 Mayısında öldü; Herakleonas 641 Kasımında taht-tan indi. Bundan sonra Constantin'in oğlu Constans hüküm sürdü.

[5] Ve 18 Genbot pazar, yani 13 Mayıs 641 de Nikiu sukut etti (bab 117. 118, Zotenberg, 449). Fakat İndiction'un 15 inci değil 14 üncü yılında (1 Eylûl 64) dan 1 Eylûl 641 e kadar). Çünkü bu Constantin zamanında zamanında vuku bulmuş olup milâdî yalnız 641 yılında 13 Mayıs tarihi pazar gününe tesadüf etmektedir.

içinde İskenderiye patriği Cyrus, Babylon[1]'a gelerek, İskenderiye'nin onbir ay içinde Romalılar tarafından tahliye edilmesi hususunda bir ahidname imzalamıştı[2]. Eğer muahedenin yapılması ile tatbiki arasında hakikaten onbir ay geçmiş ise bu 17 Ekim 641 de vâki olmuştur. Aradaki zamanı Amr, Pentapolis'i işgal etmekle geçirdi. Cyrus 25 Magabit, yani 21 Mart 642 de paskalyadan evvelki perşembe günü öldü[3]. 20 Hamle, yani 14 Temmuz 642, Martyr Theodorus gününde Petrus patrik oldu. 20 Maskaram, yani 17 Eylûl 642 de İskenderiye Rumlar tarafından tahliye edildi[4].

Şu halde ana tarihler şunlardır: Heliupolis savaşı milâdî 640 = hicrî 19; Babylon'un sukutu m. 641 = h. 20; İskenderiye'nin teslimi m. 642=h. 21.

İmdi, islâmî hadisi bununla karşılaştıralım! Vâkıdî, Taberî 2580e göre Mısır[5]'ın ve İskenderiye'nin zaptını 20 yılına vazeder. Buna mukabil Ebû Ma'şer İskenderiye'nin ancak 25 yılında zaptedildiğini söyler: O, Rumların Manuel kumandasında şehri tekrar ele geçirmesini müteakip ikinci zaptını göz önüne almıştır (Taberî, 2809). Taberî (2580—84) İbn İshâk rivayetini daha mufassal olarak naklediyor. Ömer Suriye işini bitirince[6], Amr b. Âs'a Mısır'a sefer emretti. Babylon 20, İskenderiye 21 (veya 22) de fethedildi. Bu tarihler Nikiulu Yohannes'inkilerle tevafuk ediyorlar. İbn İshâk, Kıft peskoposu ile, İskenderiye'nin ahidname ile teslim edildiği hususunda da muta-

[1] Babylon (Fustât)'u Arabların hareket üssü olarak kabul etmek iktiza eder. Burası evvelâ karargâh, sonradan başşehir olmuştur. Krş. Diodor 1, 56.

[2] O, muahedenin şartlarını Augustalis Theodorus vasıtası ile Herakleonas'a bildirdi, Zotenberg, 456. Theodorus 14 Eylûl 641 de İskenderiye'ye geri dönmüş bulunuyordu (s. 454). Cyrus daha evvel avdet etmişti, çünkü o 641 paskalyasını orada tes'îd etmişti (s. 454). İskenderiye evvelce bir kere daha Müslüman birlikleri tarafından taarruza uğramıştı (s. 451).

[3] Zotenberg, 458. Yalnız 642 yılında Yeşil Perşembe (Hristiyanların büyük matem gününün arifesinde, yani İsa'nın hüküm giydiği gün, paskalya haftasının Perşembe günü mezkûr ay gününe düşer. Bu, kronolojinin en mühim temeli olup, hareket noktası olarak alınmalıdır.

[4] Zotenberg, 463. *Après la fête de la Croix* kelimeleri, evvelinde bulundukları tarihe, *le 20 du mois de hamle*'ye değil, yalnız, ondan sonraki cümledeki tarihe, *le 20 du mois maskaram*'a uymaktadır. Çünkü 20 Maskaram 17 Eylûldür ve Haç bayramı 14 Eylûle düşer.

[5] Yani Babylon, Belâzurî, 213,15. 214,1.

[6] Veba yılından sonra 18 senesinde. Krş. İbn İshâk (Taberî, 2159): Ebû Ubeyde'nin yerine Mu'âz b. Cebel geçti, o da vebadan öldü; onun yerine, ahaliyi, mutaassıb Ebû Vesîle'nin itirazlarına rağmen vebalı bölgeden çıkıp dağlık mıntakaya çekilmeğe sevkeden Amr b. Âs geçti.

bıktır; bu ahidname ona göre her ne kadar bizzat patrik tarafından ve Babylon'da imzalanmamış ise de, yine de Müslüman ordusunun şehrin surları önünde görünmesinden evvel tanzim edilmiştir. O, bu sefere iştirak eden Ziyâd b. Caz' az - Zubeydî adında bir zatın hikâyesini istişhad etmektedir. «Babylon'un zaptından sonra yavaş yavaş şimale doğru ilerledik ve Delta şehirlerini itaat altına aldık; Balhîb'e vardığımız sırada İskenderiye hâkimi Amr'a, Arablara vergi vermek istediğini, çünkü onlardan, Rumlardan daha az nefret ettiğini bildirdi; esir kadın ve çocukların iadesini şart koştu[1]. Amr bu teklifi halifeye arz ve halife de kabul etti: Devamlı vergi bir defalık ve çabucak eriyip giden ganimetten daha iyidir. Şu halde İskenderiye'nin harben alındığını sana kim söylerse yalan söylemiş olur». Bu bütün Mısır'ın harben itaat altına alındığı hakkındaki Emevî iddiasına karşı bir protestodur. Mamafi Emevîler haklı olarak, İskenderiye'nin 25 yılında hakikaten Müslümanlar tarafından harben alındığını söyleyebilirlerdi. Burada mesele, vergi mikdarının hükûmetin arzusuna mı tabi olduğu veya ebediyen ahidname ile tesbit edilen ve yükseltilmesine mesağ olmayan bir mikdarda mı olacağı pratik suali etrafında dönmektedir.

Belâzurî'ye göre (212 vdd.) Amr, 19 yılında Yezîd b. Ebî Süfyân'ın kendisine tercih edilmiş olmasına kızarak eyaleti Filistin'i ve Cäsarea muhasarasına devamı oğluna bırakarak 3.500 kişi ile Mısır'a saldırmıştır. Halife buna kızmış olmasına rağmen onu artık geri çağıramazdı; bilâkis o Babylon'u muhasara ettiği sırada Zübeyr'in kumandasında ona 10.000 kişi gönderdi ve Zübeyr kalenin hücumla zaptında temayüz etti. Babylon'un harben alınmış olmasına rağmen Kralla bir ahidname yapıldı ve bu sonradan bütün Mısır'a teşmil edildi. Bu, Vâkıdî'ye nazaran (218,14) 20 inci yılda vâki oldu. 21 yılında Amr İskenderiye üzerine yürüyerek Kiriaun yanında bir Mısır ordusunu mağlûb etti. İskenderiye'de bulunan Mukavkis ile yapılan müzakereler akîm kaldı. Bu yüzden şehir üç aylık bir muhasaradan sonra hücumla zaptedildi, fakat yine de Babylon muahedesi şartlarına tabi tutuldu. Amr bundan sonra garba teveccüh etti. Antâbulus[2] teslim oldu. 25

[1] Şu halde o bütün Mısır namına müzakereye girişmiştir. Mısır şehirleri ayrı ayrı kendi başlarının çaresine bakmamış, baş şehrin âkıbetini paylaşmışlardır. Bu, Arab müverrihlerinin müşterek görüşüdür. Yohannes'in rivayetinde ise, Cyrus'un yalnız İskenderiye için değil bütün Mısır için ahidname imzaladığı hususu vâzıh olarak tebellür etmiyor, krş. Zotenberg, 455.

[2] Bu Pentapolis'tir. Baştaki P harfi, muhtemelen Mısır dilinin harfi tarifi zannedildiği için atılmıştır. Krş. Taberî, 2645.

yılında Rumlar Manuel kumandasında bir defa daha İskenderiye'yi ele geçirdiler. Fakat Amr şehri onlardan geri alarak surlarını yıktırdı[1].

Belâzurî'nin kronolojisi muvafıktır; Zübeyr'in gönderilişi Nikiulu Yohannes tarafından da te'yid ediliyor. Fakat İskenderiye'nin 21 yılında harben zaptedildiği hususu doğru değildir. Bundan başka, Babylon'un Mısır'ın hakikî baş şehri ve Kralın payitahtı olduğu, büyük teslimin burada kararlaştırılıp Mukavkis'in ve Rumların şehri olan İskenderiye'ye teşmil edildiği hususu da doğru değildir. Amr'ın seferini sırf kendiliğinden yapmış olması hususunu da muhtemel addetmiyorum. İbn İshâk bilâkis onun Ömer'in emri ile hareket ettiğini söylemektedir. Öyle olmasa idi Ömer ona, Teokrasi içinde nüfuz itibariyle yalnız kendisinden sonra gelen bir şahsın (Zübeyr'in) kumandasında 10.000 kişilik yardımı nasıl gönderirdi! Mısır Medine'ye, Mezopotamya'ya nazaran çok yakın ve mukayese edilemiyecek kadar ehemmiyetli bulunuyordu[2]. Filistin ve Suriye emniyet altına alınmak isteniyorsa burasının Rumların elinde bulunmaması lâzımdı. Ve halifenin arzusu hilâfına harekat etmiş olsa idi, hiç bir Müslüman, hele hiç bir Medineli o sıralarda Amr'ı takip etmezdi.

Seyf'e gelince, o mutadı üzre eski rivayetten tamamiyle ayrılmaktadır (Taberî, 2584—93). O Mısır'ın zaptını 16 yılı Rebîülevveli = Nisan 637 ile tarihlendiriyor (Taberî, 2592). Seyf bu fethi Filistin'in işgali ile sıkı sıkıya bağlamaktadır. Amr Filistin'de Artabun ile meşgul olmuş, onu Ecnâdeyn'de mağlup ve Kudüs'de muhasara etmişti. İmdi, Artabun Kudüs'den Mısır'a kaçtı[3]. Amr, Ömer'in emri üzerine, Kudüs'ün tesliminden hemen sonra onu takip etti. Babylon önünde ordugâh kurduğu sırada Zübeyr ona yetişti. Oraya Mukavkis'in elçileri, bir Katolikos ve bir peskopos da gelerek Amr ile bütün Mısır üzerinde müzakerelerde bulundular. Mukavkis Amr'ın şartlarını kabul etmek tarafdarı idi, fakat Artabun razı olmadı, Arablara

[1] Belâzurî, 220 vd. ye göre böyle. S. 215 ve 218 e göre ise Mukavkis Babylon'un fethinden hemen sonra teslim olarak Rumların İskenderiye'den çıkıp gitmeleri hakkında anlaştı, fakat Heraklius buna kızdığı ve yeni birlikler gönderdiği için şehrin yine de harben alınması lâzım geldi. Kıft'ların reisi Mukavkis Belâzurî'de, Yohannes'e göre Patrik'in, İbn İshâk'a göre İskenderiye hâkiminin oynadığı rolü oynuyor. İsim henüz izah edilememiştir. Krş. İbn Hişâm, 5, 121. Taberî, 1591. İbn Sa'd, *Vifâdât* § 4.

[2] Daha 26 yılında ilk buğday sevkiyatı oradan Medine'nin limanına doğru yola çıkarılmış imiş (Belâzurî, 216,8).

[3] Taberî, 2398 — 2401. 2404. 2410; krş. yukarıda s. 59. Gaza'da muhasara olunan Bikarius Tedârik de Mısır'a kaçtı. Acaba bu Augustalis Theodorus mudur?

bir gece baskını yaptı, fakat mağlûp ve maktul düştü[1]. Bunun üzerine Amr ve Zübeyr, Mısırlıların ana kuvvetlerinin bulunduğu Heliupolis üzerine yürüdüler. İş savaşa döndü. Zübeyr surlar üzerine çıktığı sırada, evvelce krallarını teslime icbar etmiş olan şehir sâkinleri Amr'a kapıları açarak sulhen teslim şartlarını elde ettiler. Bu şartlar bütün Mısır'a teşmil edildi.

Mısır harbinin bu zikredilen şekilde Filistin harbinden çıkmış olması tarihî bakımdan doğru gibi görünürse de kronoloji tarafından reddedilmektedir. Seyf devamlı pragmatizmi sevmekte ve bunu bulmadığı zamanda sun'î olarak icad etmektedir. Rivayetin boşluklarını da çamurla sıvamaktadır. Heliupolis yanındaki savaş elbette ki cereyan etmiştir, fakat şarkının sonunu değil başlangıcını, Babylon için yapılan mücadelenin peşrev veya aranağmesini teşkil etmektedir. Seyf'e göre Heliupolis, Menfis'i başşehirlikten uzaklaştıran o zamanki Mısır pâyitahtıdır (2596,2); Kral ve Mukavkis orada hüküm sürmektedirler[2]. Her ne kadar evvelâ Babylon'a hücum edildi ise de, bunun vâki olan sukutu haber verilmeden, harb sahnesi birdenbire Heliupolis'e nakledilmektedir; burası Zübeyr tarafından hücumla zaptedilmiş ve bununla Mısır'ın itaat altına alınması sağlanmıştır. Seyf'de İskenderiye'den artık bahis bile yoktur. Onun tasviri lejanderdir, hikâyesini figürler, ve anekdotlarla canlandırmağa çalışmaktadır. Fakat burada, kendisinden evvel zeminin iyice hazırlandığı yerlerde olduğu kadar muvaffak olamamaktadır. Heliupolis'in hem harben hem de sulhen alınmış olması motifi Şam muhasarasına ait motifin tekrarından ibarettir. Krş. yukarıda s. 57. 2590 - 92 arasındaki uzun hikâye, nüansı ayrı şekilde kullanılmış olmasına rağmen Herodot, 1, 126 yı andırmaktadır.

13 - İran'ın fethi.

Bazı kayıtları nazarı itibara alınmazsa hiç bir tarihî kıymeti olmadığı bedîhî bulunan Seyf'in İran'ın fethi hakkındaki rivayetini mufassalan bahis mevzuu etmek lüzumsuz görünebilirdi; fakat bu, onu bütün tafsilâtı ile dercederek bütün diğer rivayetleri ikinci plâna alan Taberî'nin ehemmiyet ve itibarı bakımından zarurî olduğu gibi

[1] Taberî, 2410,9 da onun âkıbeti zikrediliyor. Artabun'un Babylon, buna mukabil Mukavkis'in Heliupolis'de oldukları kabul edilmiş görünüyor (2592,8).

[2] Kral ile Mukavkis arasındaki münasebet gayrı vâzıhtır. Mukavkis Müslümanlarla Heliupolis önünde çarpışmıştı (2592).

Seyf'in burada bilhassa bütün açıklığı ile tebarüz eden tarzından, reddi hakkında tarihçilerin hiç bir suretle ittifak edemedikleri diğer bablara da aydınlatıcı bir ışık düşmesi sebebiyle faydalıdır da. Evvel emirde Seyf'in hikâye ettiklerinin muhtevasını veriyorum.

Kadisîye savaşını müteakip Sevâd'ın zaptından sonra, evvelâ, o zamana kadar İran pâyitahtı olan Medâ'in Sa'd b. Ebî Vakkas'ın eyalet merkezi ve Müslümanların umumî karargâhı oldu. Buradan, daha 16 yılında Celûlâ ve Hulvân, Tekrit ve Musul, Karkîsîya ve Mâsebezân fethedildiler[1]. 17 senesi Muharreminde Sa'd, halifenin emri üzerine umumî karargâhı Kadisîye yakınındaki Kûfe'ye nakletti[2]. O zamana kadar Medâ'in'e ait olan eyaletler Kûfe'nin sugûr'u (bölgenin müstahkem giriş kapıları) oldular ve oralarda hüküm süren kumandanlar yerlerine vekil tayin ettikten sonra Kûfe'ye gelip yerleştiler (2485. 2497.).

Ehvâz'ın fethi. Ömer gerek Basra ile Fars ve gerekse Kûfe ile Mâh arasında ateşden bir dağ bulunmasını arzu ediyordu. Fakat İranlılar statükonun muhafazası ile iktifa ediyorlardı. Bilhassa Basra, Ehvâz Vali veya Melik'i Hürmüzân'ın şahsında tehlikeli bir komşuya sahip bulunmakta idi. Bu zat Kadisîye'den sonra vilâyetine dönmüş olup (2421) Menâzir ve Nehr Tîra'dan, Şatt ile Düceyl arasında bulunan ve Basra'ya ait olan Meysân ve Destmeysân bölgesine baskınlar yapmakta idi. Basralılar ve aynı zamanda Kûfeliler onu Sûk ul-Ehvâz'a kadar geri sürerek ancak Düceyl önünde tevakkuf ettiler; bir zamanlar İranlılar tarafından bu bölgeye iskân edilip kendilerini Temîm'den sayan ve Temîm'e mensup Usayya ile müttefik bulunan Benû'l-'Amm Müslümanlarla işbirliği yapmakta idi. Hürmüzân sulhe talip oldu, Ehvâz ve Mihricânkazak'ı muhafaza etmekle beraber Nehr Tîra ve Menâzir'i terk etmeğe mecbur kaldı ki, bunların idaresi ile Basra ordusundan iki Temîmli reis ile Benû'l-'Amm tavzif edildiler[3] (2534 — 2540).

Hürmüzân, Benû'l-'Ammlilerle kendi aleyhinde sonuçlanan bir hudud kavgası neticesinde isyan etti. Ona karşı gönderilen Sa'd

[1] Taberî, 2470. 2474 — 7. 2478. 2479.

[2] 2486: Ömer'in hilâfete geçişinden 3 yıl 8 ay, Medâ'in'in alınışından 14 ay sonra. Medâ'in'in 16 Saferinde sukut ettiği haberi bu zikre uymuyor.

[3] Benû'l-'Amm (Körün oğulları?) İranlılara, Artaban ve Nabatîlere karşı yardım etmişlerdi. Bunların asıl adı Murra b. Mâlik (2535 vd.) idi. Bunlar hakkında diğer haberler 2, 1179. 1293. 1325. 3, 235 vd. Agânî, 3, 76 dadır. Usayya'lılar Hîre yanında veya içinde sâkin olup Adî b. Zeyd (Agânî, 2,18) bunlardandır. Ömer Basralılara Deile ve Hacer arasındaki araziyi de tevcih etmişti (2539).

Temîmli Hurkûs b. Züheyr bunun üzerine Sûk ul-Ehvâz'ı, bunun zabitlerinden Caz' b. Muaviye ise Surrak bölgesindeki Davrak şehrini işgal ettiler. Bunun üzerine Râmhürmüz'e kaçmış bulunan Hürmüzân sulhe talip oldu ve elde etti. Hürmüzân Sûk ul-Ehvâz ve Surrak'ı Müslümanlara terk edecek ve Müslümanların onu Kürdlere karşı müdafaa vaidleri mukabilinde elinde kalan bölgeler için —Râmhürmüz, Sûs, Bunyân, Cundîşâpûr, Mihricânkazak —vergi ödeyecekti. Hurkûs Sûk ul-Ehvâz'da, sonradan kendisiyle konuşmak isteyen ziyaretçiler için çok dik ve sapa olduğu için terk etmeğe mecbur kaldığı bir kaleye yerleşti (2540-2545. 2550.).

Çok geçmeden Ehvâz'da, Benû'l-'Amm'ın Müslüman memurlarına haberini verdikleri, Yezdecerd tarafından tahrik edilen İranlıların umumî isyanı ile bağlı yeni karışıklıklar zuhur etti. Kûfe ve Basra'dan külliyetli mikdarda yeni askerî birliklerin oraya sevkı lûzumlu görüldü. Evvelâ Nu'mân b. Mukarrin Kûfelilerle harb meydanına atılarak Hürmüzân'ı Arbuk yanında mağlûp ve Râmhürmüz'ü işgal edip İzec'i Tiruye ile birlikte sulhen aldı; Hürmüzân Tuster'e kaçtı, orada etrafına büyük bir ordu toplandı. Ona karşı Müslüman birlikleri, Ehvâzlılar Hurkûs'un, Kûfeliler Nu'mân'ın, Basralılar Ebû Mûsâ'nın emri altında birleştiler. Başkumandanlık Ebû Sebre b. Ebî Ruhm'da idi. Uzun bir muhasaradan sonra şehir nihayet ihanet sayesinde zaptedildi. Kaleye kapanan Hürmüzân, hakkında Ömer'in karar vermesi şartı ile teslim oldu. Hürmüzân Medine'ye getirilerek malûm şekilde hayatını kurtardı (2551-2560).

Müslümanlar bundan sonra beraberce Sûs üzerine yürüyerek burasını, rahip ve keşişlerin, Daniel'in bakıyei izâmına güvenerek, yalnız Deccal'ın şehri almağa muvaffak olacağını öğünerek söylemelerine rağmen harben zaptettiler. Ebû Mûsâ Sûs'da kaldı, Nu'mân'ın kumandasındaki Kûfeliler Nihâvend, Ebû Sebre emrindeki Basralılar Cundîşâpûr istikametinde hareket ettiler. Her iki şehir iki ay içinde teslim oldu. Bütün bunlar 17 yılında cereyan etti (2564—2568).

Nihâvend savaşı. Tehdit eden tehlikeyi karşılamak üzere Yezdecerd Merv'den umumî seferberlik ilân ve Mâh bölgesindeki Nihâvend'i içtima yeri olarak tayin etti. Bütün İranlılar, Fars ve Fahlavac, her taraftan akın akın oraya gelmeye başladılar. Ömer onlardan evvel harekete geçmeye karar verdi; bizzat sefere çıkmak fikrinden vaz geçtikten sonra Nu'mân b. Mukarrin'e onlara taarruz etmesini emretti. Nu'mân o sırada, Râmhürmüz ve İzec'i almış ve Basralılara Tuster, Cundîşâpûr ve Sûs'un fethinde yardım etmiş olan

Kûfelilerin başında bulunmakta idi. O, Huzeyfe'nin kumandasında bulunup Tezer'de kendisine iltihak eden diğer Kûfelilerle de takviye edildi. Bunların arasında Tulayha, Amr b. Ma'dîkerib ve tabiatiyle Ka'ka' b. Amr gibi câhiliyye devrinin kahramanları da bulunmakta idiler. Medine'den de yardımcılar geldi, meselâ, İbn Ömer, ve Mugîre. Nu'mân Tezer'den Nihâvend'e doğru hareket etti. İranlılar Feyrûzân'ın kumandasında idiler. Diğer kumandanlar Zarduk, Behmen Câdûye ve Anûşek idiler. Müslümanlar sahte ricatle düşmanları karargâhlarından çıkarak taarruz etmeğe kandırıp öğleye kadar hiç bir harekete geçmeden onların ok yağmuruna tahammül ettiler. Bundan sonra başlayan ve akşama kadar devam eden vahşiyane kılıç kılıca savaş, yerine Huzeyfe'nin geçtiği kumandanları Nu'mân'ın şehadetine rağmen, müslümanlar lehine neticelendi. Gece cereyan eden firarları esnasında mağlûplar yollarını şaşırarak kitleler halinde Veyyâhurd uçurumlarına yuvarlandılar. Baş kumandan Feyrûzân, hemen Hemedân önünde, bal yüklü bir kervanın yolunu kestiği yerde Ka'ka' tarafından yakalanarak öldürüldü; Hemedân bunun üzerine teslim oldu. Nihâvend şehri savaştan bir gün sonra kapılarını Müslümanlara açtı. Buradaki Ateş mabedinin Herbed'i, Nehircân'ın ona emanet ettiği, Kisrâ'nın hazinesini Müslümanlara teslim etti. Her iki Mâh arazisi de aynı şekilde teslim oldular. Yapılan teslim ahidnameleri 19 yılı Muharremi tarihini muhtevidirler. Nihâvend savaşı 19 yılı başında veya 18 yılı sonunda, fakat her halde ancak Sa'd'in Kûfe valiliğinden azlinden sonra cereyan etmişti. Bu harb Kûfeliler tarafından yapılmış ve Revâdif bu savaşta temayüz ederek bu sayede Kadisîye mücahitleriyle aynı dereceyi ihraz etmişlerdir (2608 — 2633).

İmdi, bu ezelî karışıklıklara bir son vermek için Ömer bütün İran'ı itaat altına almağa karar verdi. Kûfe ve Basra'da iki ordu topladı, bir çok kumandan tayin etti ve bunların her birine zaptetmekle mükellef oldukları bir eyalet tevcih etti. Bunlar 18 yılında İbn İtbân ve Ziyâd b. Hanzala'nın, Sa'd ile Ammâr b. Yâsir arasında Kûfe valisi bulundukları kısa zaman içinde harekete geçtiler (2568 vd. 2634 vd.).

Kûfelilerin fetihleri. İbn İtbân Medâ'in üzerinden İsfahân bölgesine yürüdü. Medâ'in'de kendisine Abdallâh b. Verkâ' el-Huzâ'î değil Abdullâh b. Verkâ' er-Riyâhî ve Abdallâh b. Verkâ' el-Esedî iltihak ettiler. Pîri fânî Şehrbârâz Câdûye'nin düelloda maktul düşmesini müteakip, ordunun kumandanı Ustandâr, Rustâk uş-Şeyh tesmiye edilen bölge namına teslim oldu. İbn İtbân bundan sonra

İsfahan'ın merkezi olan Ceyy üzerine yürüdü. Orada hüküm süren Pâduspân, İtbân oğlu ile yaptığı bir düelloda o kadar korktu ki, o da teslim oldu. Ancak işin sonunda Basralılar geldiler. İbn İtbân onlarla Kirmân'a girmek için birleşti. İsfahân'ın teslim ahidnamesi tarihsizdir (2638 — 2641).

Nu'aym b. Mukarrin, Nihâvend'de şehid olan Nu'mân'ın kardeşi, Hemedân'a karşı gönderildi. Şehir yeniden isyan etmiş olup ikinci defa teslime mecbur edildi. Deylem'e karşı hududu teşkil eden Desteba'nın müstahkem mevkileri Kûfe birlikleri tarafından işgal edildi. Bunlardan, o taraflarda bir fırtınanın yaklaştığı haberi geldi. Muta kumandasında Deylemliler Vâc Rûz'da karargâh kurmuşlardı. Bunlarla Ferruhân'ın babası Zinabi kumandasında bir Rey ve Rüstem'in kardeşi İsfendiyâd emrinde bir Azerbaycan ordusu birleşmişti. Nu'yam düşmanlara taarruz ederek Vâc Rûd yanındaki büyük bir zaferle bunları darmadağın etti. Bundan sonra Rey üzerine yürüyerek Kral Siyâvehş'i mağlûp ve şehri Zinabi'nin ihaneti sayesinde ele geçirerek bu zatı bu hizmetine mükâfaten Merzubân tayin etti[1]. Ömer'in emri ile, eski tahrip edilmiş şehrin pek uzağında olmayan bir mahalde inşa ettiği yeni Rey'i karargâh ittihaz ederek o zamana kadar Hemedân'a ait bulunan Desteba'yı buraya bağladı. Dunbâvend, Kûmis, Curcân, Dehistân, Taberistân ve Cil Cîlân ile muahedeler akdolundu. Bunlar 18 yılı ile tarihlidirler. Dehistân Türkleri hududu korudukları cihetle cizye vermekle mükellef değildiler (2647 — 2656).

Azerbaycan'a Bukeyr b. Abdallâh el-Leysî gitti. Bu zat, Vâc Rûd yanındaki mağlûbiyetten sonra memleketine dönmüş olan İsfendiyâd'ı Carmidân yanında yenerek esir etti. Bukeyr bundan sonra Bâb'a gönderildi. Azerbaycan ise Musul'dan ilerleyerek yolda İsfendiyâd'ın bir kardeşini yenilgiye uğratan Utbe b. Ferkad'ın emrine verildi. İsfendiyâd'ın kardeşi Utbe'nin yanında kaldı. Onun tavassutu ile bütün bölgenin sulhen itaat altına alınması temin edildi. Bu hususdaki ahidname 18 tarihlidir (2660 — 2662).

Bâb'a karşı, o vakte kadar Basra valisi bulunan İbn Sürâka Kûfeli birliklerle harekete geçti. Bu zat Elcezire üzerinden Habîb b. Mesleme tarafından takviye ediliyordu[2]. Şehrbârâz idaresinde Türk hududunu koruyan İranlı sınır muhafızları İslâm hizmetine girdiler. İbn

[1] Belâzurî, 317 — 319 da adamın adı Zînbadi imiş gibi görünüyor. Krş. Justi, *Namenbuch*, 385.

[2] Taberî, 2889 vdd. Seyf bu hikâyeyi 32 yılına vazetmektedir.

Sürâka ölünce başkumandayı Abdurrahmân b. Rebî'a aldı. Müdafaa ile iktifa etmiş bulunan Şehrbârâz'ın hayretine rağmen Abdurrahmân Türklere, Belencer'lere hücuma geçerek İskender seddine kadar ilerledi. Fakat Kûfelilerin halife Osmân'a karşı isyanı ile İslâm'da büyük fetret devri başlayınca işin rengi değişti. Abdurrahmân Türklere karşı yapılan mücadelede şehid oldu; Selmân b. Rebî'a ve Ebû Hureyre mağlûp orduyu geri getirdiler. — Bukeyr Mukân'ı itaat altına aldı; ahidname 21 yılı ile tarihlidir (2663 — 2671).

Kûfeliler kendi fetihlerinden bir kaçını terk etmek zorunda kaldılar. Bu arada hemen başlangıçta Mâh'ın bir kısmını Basralılara kaptırdılar, fakat Isfahan buna dahil değildi. Sonraları, Muaviye devrinde Suriyeliler, Bâb, Azerbaycan ve Elcezire'den pay aldılar. Habîb b. Mesleme Muaviye zamanında Kafkasya'da bir isyanı bastırarak Tiflis'in Hristiyan sekenesi ile bir muahede yaptı (2672 — 80).

Basralıların fetihleri. Daha evvelce temayüz edip bir çok kere zafer müjdecisi olarak Ömer'e gönderilmek şerefine mazhar olmuş bulunan Basra ve civarı Sa'd Temîmlerinin reisi Ahnef, bizzat Yezdecerd'e karşı mücadele emrini aldı. Yezdecerd Ceclâ savaşı neticesinde Rey'e kaçmış, fakat oradan derhal Isfahan ve Kirmân'a doğru firarına devamla nihayet Merv'e vararak buradan Hürmüzân'ın Fars'da (Ehvâz?) ve Feyrûzân'ın Mâh'da (Nihâvend) ayaklanmalarına sebeb olmuş ve bu suretle Müslümanları, İrân-Şâh'ın hâkimiyetine son vermeğe tahrik etmişti. Ahnef Tabasân[1] yolu ile Horasan'a girerek Herât'ı bizzat, Nîsâbûr ve Serahs'ı kumandanları vasıtasiyle zaptetti ve bundan sonra Merv üzerine yürüdü. Yezdecerd buradan Merv Rûd'a, oradan Belh'e ve nihayet Ceyhun ötesine kaçtı. Basralıları takviyeye gelen Kûfeli birlikler Belh'i aldılar. Bir kaç kalesi müstesna, Nîsâbûr'dan Toharistan'a kadar bütün Horasan inkıyad etti. Ahnef Merv Rûd'da karargâhını kurdu, Ömer onu Ceyhun'u geçmekten menetti. Yezdecerd, Hâkan ve Gavzak vadettikleri yardımı ifaya muktedir olamadan memleketinden çıkarılmış bulunuyordu. Fakat Krallar krallara yardım edecekleri için, Hâkan, Türkler ve Fergâne ve Soğdlularla beraber nihayet firarî Şah'ı memleketine iade için harekete geçti. Dinsizler Kûfelileri Belh'den çıkardılar. Merv Rûd'a kadar ilerlediler ve Ahnef'i tehlikeli bir duruma soktular. Fakat bunlar mutaden ordunun önünden gönderdikleri davullu üç süvarilerinin bir sabah ölmüş bulunmalarından ürkerek birdenbire geri

[1] Krş. Medâ'inî, 2734 vd.

döndüler. Ahnef yalnız başına giriştiği bir gece macerasında bunların üçünü de öldürmüştü. Yezdecerd Merv Rûd'da Türklerden ayrılarak, hazinelerini kaçırmak için Merv'e gitmişti. Buna muvaffak da oldu, fakat bizzat Horasanlılar, onun hazineleri ile Belh'e veya daha da öteye çekilmesini istedikleri cihetle, onun hizmetkârları ile yaptıkları bir mücadele sonunda hazineleri Yezdecerd'den aldılar. Yezdecerd eşyasını bırakarak kaçmağa mecbur oldu ve bütün Ömer zamanında, mütemadiyen, aleyhlerine hatta Çin hükümdarını da harekete geçirmeğe gayret ettiği Müslümanlara karşı plânlar yapmakla uğraşarak Fergane'de kaldı. Horasanlılar ise Ahnef ile sulh yaparak Yezdecerd'in hazidelerini ona teslim ettiler ve pek kısa zamanda kendilerini yeni rejim altında eskisinden çok daha bahtiyar ve aynı derecede hür hissettiler (2680 — 2690).

Fars daha evvelce bir kere Bahreyn cihetinden taarruza hedef teşkil etmişti. Vali Alâ ul-Hadramî emir almadan körfezi geçmiş ve her ne kadar Istahr Herbed'ini Tâus yanında mağlûp etmiş ise de birden gemileri ile irtibatının kesildiğini görmüş, kara yolu ile avdet tecrübesinde Şahrek tarafından Tavec yanında savaşa icbar edilerek, Basralıların, Utbe b. Gazvân'ın maiyyet erkânından Ebû Sebre kumandasında yetişerek kendisini kurtarmalarını büyük bir şans olarak kabul etmek mecburiyetinde kalmıştı. Halife onu, bu kendi başına iş görmesinden dolayı şiddetle cezalandırarak Bahreyn'i Yemâme ile birleştirmişti. 18 yılında o bu bölgeye (yani Fârs'a) üç Basra birliği gönderdi. Mücâşi b. Mes'ûd as-Sulemî Sâbûr ve Ardeşîrhurre'ye girerek Tavec yanında galip geldi (ikinci Tavec savaşı). Osman b. Ebi'l-Âs as-Sakafî Istahr üzerine yürüyerek Cur yanında kazandığı bir galibiyetten sonra Herbed'i teslime icbar etti. Ömer'in hilâfetinin sonlarına doğru bu zat içinde Şahrek ve oğlunun maktul düştükleri bir isyanı daha bastırmağa mecbur kaldı. Sâriye b. Zuneym al-Kinânî Fasa ve Dârâbgird'i itaat altına aldı (2546 — 2550. 2694 — 2703).

Kamman ve Kuf'lar Suheyl b. Adî ve İsfahan'ın alınışından sonra onunla birleşmiş bulunan İbn İtbân tarafından itaat altına alındılar. Bu iki zat Cîraft'a kadar ilerleyerek daha sonra Mükrân üzerine yürüdüler ve oraya gönderilen Hakem b. Amr al-Taglibî'ye, Kral Râsek'e karşı yaptığı mücadelede yardım ettiler. Bu sonuncusu İndus'a uzak bulunmayan bir yerde mağlûp edildi. Sürâka zaferi Ömer'e müsecca satırlarla müjdeledi, halife İndus'un geçilmemesini emretti. Sicistan, Asım b. Amr al-Temîmî ve Abdallâh b. Umeyr tarafından

itaat altına alındı, bölgenin baş şehri Zerenc, dinlerince mukaddes korulukların (Fadâfid) taarruzdan masun kalmaları şartıyle teslim oldu. — Müslümanların sadakatle tatbik ettikleri bir şart. Sicistan o zamanlar Horasan'dan daha büyük olup İndus'dan Ceyhun'a kadar imtidad etmekte ve bir taraftan Cundahâr diğer taraftan Türk devletine hemhudud bulunmakta idi (2704 — 08).

Bu ordular şarkta ilerlerken Kürdler Ehvâz bölgelerinden biri olan Bayrûz'da toplandılar. Halife bu ihtimali evvelce derpiş ettiği cihetle Ebû Mûsâ'yı ordunun gerisini korumak üzere tavzif etmişti. Bu zat Kürdleri Nehr Tîra ve Menâzir arasında mağlûp ve bir kaleye kapanan düşmanların muhasarasını Rebî' b. Ziyâd'a bırakarak bizzat, Kûfeliler tarafından kuşatılmış bulunan İsfahan üzerinden Basra'ya adet etti (2708 — 12).

İran'ın fethini Seyf bu şekilde tasvir etmektedir. Bu tasvirin çürüklüğü bizzat kendisinden tezahür ediyor. Bu hikâye son derece sistematiktir : Halife İran devletlerini ilhaka karar verir; bu gaye ile Basra ve Kûfelileri tavzif ve onları şu veya bu kumandanın emri altında şu veya bu kadar birliğe ayırır; Basra kumandanlarından birisine Horasan livasını[1], bir diğerine Istahr veya Mükrân bayrağını, aynı şekilde bir Kûfeli kumandana Hemedân ve Rey, diğer birine Isfahân veya Azerbaycan sancağını tevdi eder: Seyf'e göre Ebû Bekr'in de evvelce yaptığının aynı. Oyun bundan sonra tamamiyle programa uygun olarak icra edilir. Herkes doğruca kendisine tayin edilen hedefe yönelir, ayrı ayrı harekete geçilir, ayrı ayrı savaşlar yapılır. Bu, kuvvetlerin birbirinden tamamiyle ayrılmasiyle aynı zamanda önden ve arkadan hücum stratejisi çok muvaffak olur; her şey yolunda gider. Eser başlandığı senede ikmâl olunur. Ömer işini tam yapmaktadır. Halefi Osman'a Asya'da hemen hemen yapılacak hiç bir iş bırakmaz. Seyf'in *Ahdi Atîk*'in *Hâkimler Kitabı*'nın ikinci kısmı ile tamamiyle tetabuk eden görüşüne uygun olarak Osman devrinde, vukuundan itibaren, baht ve taliin, hiç olmazsa Müslüman silâhlarının mağlûp edilemezliği devrinin son bulduğu, Teokrasi'nin *«günah hadisesi»* vâki olmamış mıdır ? Seyf'e güçlük çıkaran yalnızca Nihâvend savaşının sıraya vaz'ıdır. Bu savaş İran'a yapılan umumî taarruzdan evvel mi idi, yoksa bu umumî taarruzun başlangıcını mı teşkil etmekte idi ? Seyf bu sualin cevaplandırılmasında müteredditdir. O Medya'daki harbi bir taraftan Ömer'i Şâh'ın hâkimiyetine bir son vermek kararına tahrik eyliyen Ehvâz'daki mücadelelerin devamı ve sonu addetmekte

[1] Bunun verilişi kumandanlığa ve eyaletin idaresine tayin manasınadır.

ve bu kararın icrası için Kûfe ve Basra ordularının gönderilmelerinin ancak bu savaştan sonra vuku bulduğunu söyliyerek Nihâvend'de şehid olan Nu'mân b. Mukarrin'i Kûfe reisleri arasında zikretmeyip onun yerine kardeşi Nu'aym'ı saymaktadır (Taberî, 2634 vd.); diğer taraftan ise o Nihâvend'i ancak 18 sonuna veya 19 başına vazetmekte, fakat Basra birliklerinin gönderilişini daha evvel hikâye etmektedir (Taberî, 2568 vd.). İşin en tabiîsi, savaşı İran'a karşı yapılan büyük seferin açılışı olarak görmek olurdu; fakat Seyf bunu hiç bir şekilde yapmamaktadır. Bu vaziyet onca sisteme uymamakta ve sistemin aleyhinde olarak onun çerçevesini bozmaktadır.

Bunun yanında, burada da Seyf'in Kûfelilere karşı mutlak sempatisi de vâzıh olarak hissedilivor. Onlar nasıl Mezopotamya'yı zaptetmişler ve Hims yanında Suriyelilere yardıma koşmuşlarsa, Basralılara da her yerde yardım etmişlerdir. Buna mukabil Basralıların onlara hiç bir yerde faydası dokunmamıştır; Isfahân muhasarasında yalnız Ebû Mûsâ sonradan gelmiş fakat hiç bir şey yapmamıştır. Kûfeliler olmadan Ehvâz itaat altına alınamazdı; Kûfelilerin reisi Nu'mân b. Mukarrin Hürmüzân'a karşı en esaslı darbeyi indirmiş ve ancak ondan sonra Nihâvend'e gitmiştir[1]. Büyük Nihâvend zaferi yalnızca Kûfeliler sayesinde kazanılmıştır; bunun neticesinde Kûfeliler, daha evvelce Medâ'in'in mirasından kendilerine bir kısmı düşen — Mâh Sebezân — bütün Medya'yı fethetmişlerdir. Bundan dolayıdır ki, halife Ömer'in Medya bölgelerinden bazı kısımları, uydurma haklar iddia eden Basralılara vermesi haksızlıktır. Kûfeliler Horasan ve Kirmân'da da Basralılara yardım etmişlerdir; her yerde bunların yararlık ve hizmetleri lâyıkı veçhile tebarüz ettirilmektedir. Bu rivayetlerde belli olan temayülle, her halde yanlış olan, Basra'nın Kûfe'den daha eski olmadığı ve ilk Basra valisinin Kûfe valisinden emir aldığı rivayeti[2] de bir araya getirilebilir: Rakîbe ilk olmak hakkı bahşedilmemelidir.

Buna mukabil diğer tarafdan da Basra Bahreyn'e tercih olunmaktadır. Asıl Fârs'ın fethi hakikatte bunun karşısında bulunan Bahreyn'den başlamıştır. Seyf ise bu fethi yalnız Basralılara mal etmektedir. O yalnızca, Alâ'nın Bahreyn'den, Fârs'da defne dalları kazanmak gayesiyle, giriştiği gayrı muvaffak bir teşebbüsten bahsediyor: Fakat Basralılar olmasa idi hâli yaman olurdu. Hizmetini inkâr edemediği Osman b. Ebî'l-Âs'ı, kendisine göre 18 yılında Ömer tarafından gönderilen, Basra kumandanlarından yapmaktadır; halbuki bu zat başarılı

[1] 2552. 2614. 2616. 2672.
[2] 2377. 2380. 2498. 2550.

seferlerini Bahreyn ve Yemâme valisi sıfatiyle İran körfezi üzerinden yapmıştı. Sonraları filvaki Bahreyn ve Yemâme Basra'ya katılmıştır, fakat bu, sonradan, halife Osman zamanında İbn Âmir lehine yapılmıştı.

Bu hadiselerde rol oynayan şahıslar Seyf'de diğer ravilere nazaran yine daha çok miktarda ve daha başkadır. Zikrettiği İranlılar arasında evvelce gördüğümüz şüpheli isimler tekerrür etmektedir. Nihâvend'de Feyrûzân ve Behmen Câdûye'den yukarıda s. 74 de bahsetmiştim. Rüstem'in Azerbaycan'daki kardeşleri, İsfendiyâd ve Behrâm b. Ferruhzâd ve bunlara ilâve olarak Bâb'da Bindûân[1], Rüstem'in ailesi daha ziyade Sicistân'da bulundukları cihetle, şüpheli şahıslardır: Seyf (2235,6) de filvaki onu Ermeni yapmaktadır. Rey'de, Taberî'ye göre (2681), firarî Yezdecerd'in krallık mührünü elinden alan ve bu suretle bir çok sahte mülkiyet ünvanını, sonradan Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından kabul olunan kanuna muvafık şekle sokan Abân Câdûye iktidarı elinde tutmaktadır. Buna mukabil ise Nu'aym orada kral olarak Siyâvehş b. Behrâm Çûpîn'e ve onun yanında Müslümanlar tarafından Merzubân tayin edilen Zinabi'ye tesadüf eder. Neticesi bölgenin teslimine müncer olan İsfahân'daki Şehrbârâz düellosu, baş şehrin teslimi neticesini vermiş bulunan İsfahân Paduspân'ının düellosu ile rekabet etmektedir. İsfahân Ustandâr'ının İsfahân Paduspân'ı ile hakikatte ayni kişi olmalarının mümkün bulunuşu gibi, İsfahân'daki düelloda katledilen Şehrbârâz'ın hakikatte İstahr'daki düelloda öldürülen (2428,13) Şehrbârâz'dan ayrı bir şahıs olmaması da pek ziyade muhtemeldir. Seyf'in sahneye çıkardığı Arablar diğer müverrihlerde hiç bir rol oynamıyorlar. Kûfe'de Sa'd ile Ammâr b. Yâsir'in arasında Abdallâh b. İtbân ve Ziyâd b. Hanzala'nın vali olduklarından ondan başka kimse haberdar değildir (2634). Aynı şekilde Ebû Sebre b. Ebî Ruhm'un Utbe b. Gazvân'ın öldüğü senenin mütebaki kısmı için Basra valiliği ve Ehvâz'daki birleşmiş Kûfe Basra ordusunun baş kumandanlığı da o kadar az malûmdur (2498 — 2551 vd.). Basra valiliğinin mütemadiyen Ebû Mûsâ ve Ömer b. Sürâka arasında değiştiği ve o sıralarda bu valiliğin esasen teessüs etmiş bir memuriyet olmadığı hususunda da diğer müverrihlerde bir malûmat yoktur[2]. Malûm eşhas yerine Seyf, meçhul ve Mekke, Medine ve Tâ'if'e değil, kabilelere mensup şahıslar zikretmektedir. Seyf Ehvâz'ın fethinde Mugîre'nin gösterdiği yararlıklardan hiç bahsetmemektedir; Mekkeli Huzeyfe'yi Müzeyne'li Nu'aym'ın arkasına atmakta ve Bâb'in fethinde

[1] Taberî, 2251. 2316; krş. buna mukabil 2563: Şehrbârâz.
[2] Taberî, 2551. 2636. 2563. 2679. 2713.

daha ziyade Gifâr'lı bir Huzeyfe'den bahsetmektedir (2663). Seyf, diğerlerince hikâye edildiği üzere Mekkeli (Huzâ'î) Abdallâh b. Verka'ın Isfahân fethinde yararlık gösterdiği hususunu reddederek bu yararlığın daha ziyade iki — hem de iki! — aynı addaki bedevi tarafından gösterildiğini iddia eder (2636). 18 yılında Kûfe ve Basra'dan sefere çıkan hemen bütün kumandanlar ona göre bedevidir ve bunlar muhtelif kabilelere mensupturlar. Fakat burada da Seyf'in Temîmliler hakkındaki tercihi, Ka'ka'ın Nihâvend ve Hemedân'daki yararlıkları ve Sicistân'ın Asım b. Amr tarafından fethi hakkında verdiği malûmattan ziyade, onun Ahnef'in alnına sardığı defne çelenklerinde tezahür ve tebarüz etmektedir: Ahnef Yezdecerd'in Merv'den atılması, Horasân'ın itaat altına alınması ve Türklerin mağlûp edilmesi hususlarını Kureyş b. Âmir'e daha 18 yılında tekaddüm ederek başarmış olup Şâhlar devletinin hakikî galibi o olmuştur[1]. Bu zevatın bu hadiselere iştirak ve bu arada temayüz etmiş olmalarından şüphe etmiye lüzum yoktur; fakat mutaden bunlar harekâtı idare eden makamlarda bulunmamışlardır. Seyf muhtemelen Kûfe ve Basra mahfillerinde anlatılması mutaad olan kabile hikâyelerini tekrar etmektedir; o bunlara, aslında tamamiyle imkânsız plânlı bir umumî manzara ilâve ediyor. Hadisatın cereyanı hakkında hakikî kuşbakışı bilgiye yalnızca Medine'de mâlik bulunuluyordu; Medine rivayetinin üstünlüğü bundandır.

Seyf rivayetinin zaafları en ziyade kronolojisinde tevazzuh eder: Kûfe ve Basra aynı zamanda tesis olundular: 17 Muharreminde. Sa'd üç buçuk yıl, 20 yılı ortalarına kadar, Kûfe'de hüküm sürdü, fakat, daha en geç 19 yılı başına isabet eden Nihâvend savaşından evvel azlolundu. Utbe b. Gazvân aynı zamanda Basra'da valiliğe başladı ve Sa'd'in valiliği zamanında vefat etti, fakat o da üç buçuk yıl hüküm sürdü. 18 yılının (Seyf'e göre) haiz olduğu muhteva ölçülmez bir vüsattedir. Sevâd ve Ehvâz bertaraf, bütün İran bu yıl içinde zaptolundu: bir taraftan Medya, Azerbaycan ve Kafkasya, diğer taraftan Fars, Kirmân, Mükrân, Sicistân ve Horasân. Verilen vesikalar bu zaman mutasını teyid ediyorlar, fakat bu tabiatiyle yine de inanılmaz bir keyfiyettir ve hakikî hadîs ile tamamiyle reddedilen sistematik'in sakat bir mahsulüdür. Sahte rivayetin tenkidini bilhassa kronolojik bakımdan da sona erdirmek için bu hakikî rivayetin muhtevasının kısaca verilmesi zaruridir.

[1] İbn Âmir hakkında Seyf (Taberî, 2802) yalnızca onun 24 yılında Oşman tarafından Sicistân'a tayin edildiğini söylemektedir.

Basra hakikatte Kûfe'den çok evvel[1], Buveyb savaşından sonra tesis edilmiştir (Belâzurî, 256. Medâ'inî (Taberî, 2378). Medâ'inî bu savaşın 14 Saferinde vukubulduğunu kabul ederek Utbe b. Gazvân kumandasındaki askerî koloninin muahhar Basra civarına muvasalatını 14 Rebî' aylarına ve buna uygun olarak Basra'nın selefi olan Ubulle'nin zaptını 14 yılı Receb veya Şabanına vazetmektedir[2]. Fakat Belâzurî ve İbn İshâk'a göre Buveyb savaşı 14 sonundan evvel cereyan etmiş ve Utbe şu halde 15 başından evvel Basra'ya gelmiş olamaz. Ayrıca yine Medâ'inî'deki bir rivayete göre de o ancak 15 veya 16 da gelmiştir (Taberî. 2388). Utbe Medâ'inî'ye göre muvasalatından 6 ay sonra vefat etmiştir[3]. Ona, karısı kendilerinden olduğu için Utbe'ye iltihak eden ve Basra'da servet kazanan Sakafîlerden birisi olan Mugîre b. Şu'be halef oldu[4]. İranlıların Rüstem kumandasında umumî taarruzlarından evvel Mugîre Basra'yı boşaltmış ve Müslüman umumî karargâhına çekilmiş gibi görünüyor[5]. Mugîre iki yıl sonra azledildi (Medâ'inî, 2388), 17 Rebîülevvel (Vâkıdî, 2529). Onun yerine Mûsâ geçti. Bunun 16 mı yoksa 17 yılında mı olduğu hakkındaki Belâzurî'nin tereddüdü (345) Vâkıdî ve Medâ'inî'nin birbirine uygun rivayetleriyle 17 yılı lehine hallolunuyor. Bütün bunlara göre Sa'd Kûfe valisi olduğu sırada Utbe, Basra müessisi, çoktan beri hayatta bulunanlar arasında değildi. O daha Kadisîye harbinden evvel vefat etmişti.

---

[1] Bu Kûfe'ninki gibi resmî bir tesis olmayıp, başlangıçta bilhassa siyasî bakımdan az ehemmiyetli idi. Fakat şehir (Kûfe'ye nazaran) mevki itibariyle mukayese edilemeyecek derecede müsait bir yerde olup tabiî yardım vasıtaları ile inkişaf etti. Kûfe'nin başşehrin Bagdad'a nakli yüzünden gittikçe çöküp tamamiyle kaybolmasına mukabil rakîbesi hâlâ parlamaktadır.

[2] Taberî, 2378. 2383 vdd. Bu civar, Hindistan ve Çin ile olan deniz münasebetleri yüzünden Hind veya Çin hududu olarak zikrediliyor. Bekrli Suveyd b. Kutbe orada, Müsennâ'nın Hîre civarında Halid için yaptığı gibi, Utbe'ye zemin hazırlamıştı; Belâzurî, 340 vd. Bekrli Suveyd yerine Medâ'inî, Taberî, 2384 de Kutbe b. Katâde as-Sadusî ve Kasâme b. Züheyr al-Mâzinî'yi zikrediyor.

[3] Taberî, 2388. Ölüm şekli Taberî, 2386 ve Belâzurî 343 de birbirine uygun olarak hikâye edilmektedir. Buna mukabil Belâzurî 345 de ayrıdır, krş. 350; burada Seyf'de olduğu gibi yanlış olarak, Utbe'nin Basra'da, Sa'd'in Kûfe'de bulunduğu aynı zamanda idareyi elinde bulundurduğu ve Sa'd'in emrine girmek istemediği kabul olunmaktadır.

[4] Taberî, 2385. 2388. Scholion İbn Hişâm 874,17. Taberî, 2532,13. Mesleğine kâtip ve ganimet taksimcisi olarak başlayan genç Ziyâd b. Ebîhi de bu Sakafîlerden biri idi.

[5] Mugîre'nin Medine'den Kadisîye'ye geldiği hakkında İbn İshâk (Taberî, 2350) ve onun Ebû Mûsâ tarafından Basra'ya gönderildiği hakkındaki Belâzurî (256) rivayetleri yanlıştır. Krş. s. 66 n. 5

Buna göre Basra'nın fetihleri de, Kûfe Hîre'den ayrı mütalâa edilirse, Kûfe'nin fetihlerinden daha eskidir. Daha Utbe Ehvâz istikametine ilerlemiştir; onun halefi Mugîre Düceyl'i geçmiş ve Sûk al-Ehvâz Dihkan'ı, Beravân'ı, devamlı olarak olmasa da itaat altına almıştı (Belâzurî, 376). Ehvâz'ın hakikî fâtihi ise Seyf tarafından itina ile arka plâna atılan Ebû Mûsâ idi. Bu zat, Sa'd b. Ebî Vakkas Irak'ta hüküm sürerken bölgenin en büyük kısmını itaat altına almıştı. Bu zaman içinde Kûfeliler de Medya ve Mezopotamya'ya doğru genişlemeğe başladılar. Seyf'e nazaran Medâ'in'den Kûfe'ye geçen hudud eyaletleri hakikatte evvelâ Kûfe tarafından fetholundular : Hulvân 19, Musul 20 yılında. Karkîsîye ve Mâsebezân ancak 21 yılında ve Kûfeliler tarafından değil bunlardan birincisi Suriyeliler, ikincisi Basralılar tarafından itaat altına alınmış gibi görünüyorlar.

Hürmüzân'a karşı Kûfeliler Basralılarla Ehvâz'da birleştiler. Seyf Hürmüzân'ın üç isyanından bahsederek bütün Ehvâz fethini bu Merzübân'ın devamlı hücumlarına karşı zarurî bir müdafaa şeklinde görmektedir. Daha eski raviler ise onu yalnız bir defa, Seyf'de üçüncü ve sonuncu olarak gösterilen isyanın başı olarak sahneye çıkarmaktadırlar. Bu isyan Müslümanlar için çok tehlikeli olup büyük kuvvetlerin müdahalesini icab ettirmişti. İsyanın en mühim ve son safhasını Tuster şehrinin muhasara ve zaptı teşkil eder. Bu safha Ammâr b. Yâsir'in Kûfe'de vali olduğu zamana, yani 21 yılına isabet eder[1]. Ammâr Sa'd'in doğrudan doğruya halefi olmuştu. Bu memuriyette gayet kısa bir müddet kalmış onu Mugîre b. Şu'be takip etmiştir[2].

Nihâvend savaşı aynı şekilde Ammâr b. Yâsir zamanında, yani 21 yılında cereyan etmiştir[3]. Bundan dolayıdır ki Hürmüzân'ın Ehvâzdaki isyanının Yezdecerd tarafından tahrik edilen İranlıların Medya'daki büyük ayaklanması ile birbirine bağlı ve bu olayların bir peşrevi olması ihtimali akla yakın geliyor. Seyf ve Medâ'inî meseleyi bu

[1] Belâzurî, 301 vd. 380 vd. Medâ'inî (Taberî) 2551 vdd. Ammâr için 21 yılını Vâkıdî, Taberî, 2645 vdd. de veriyor. Belâzurî (301) de diğer rivayetlere zıt olarak 19 yılı. Seyf'e göre Sa'd Kûfe'de üç buçuk yıl hüküm sürmüştür. Taberî, 2594,15 e göre Sa'd 20 yılında azledilmiştir.

[2] Seyf Sa'd ile Ammâr arasında Abdallâh b. İtbân ve Ziyâd b. Hanzala'yı, Ammâr ile Mugîre arasına Ebû Mûsâ'yı vazetmekte, fakat daha eski rivayet bu hususta bir şey bilmemektedir.

[3] Nihâvend savaşı zamanında Ammâr'ın vali olduğu hakkındaki umumî olarak kabul olunan faraziyeye Seyf de iştirak etmektedir (2508). Bununla 21 yılı tesbit edilmiş olup bu yıl bu hadise için en büyük otoriteler tarafından da sarîh olarak verilmiştir (2596). İbn Kelbî (Belâzurî 305) daha evvelki bir tarihi veriyor; o Azerbaycan ve Ermînîye fethini de daha evvele almaktadır.

şekilde tasvir ediyorlar (2551. 2562). Fakat Yezdecerd bu arada Seyf'in zannettiği gibi Merv'de değil, henüz İran'ın garbında bulunmakta idi. O, Medâ'inî'ye göre Istahr'da bulunuyordu. Belâzurî'ye göre ise Yezdecerd 19 yılında Hulvân'dan Isfahân'a kaçmış ve ancak Nihâvend savaşından sonra oradan Istahr'a gitmiştir. Bu son rivayet daha muhtemeldir. Tarihî ve coğrafî sebebler, Nihâvend'de patlayan bombanın Isfahân'da hazırlandığını gösteriyorlar [1]. Kûfelilerin mes'eleye ilk olarak Nihâvend'de müdahale etmeyip, daha evvel Hürmüzân'ın Ehvâz'da tenkiline iştirak ettikleri müttefikan rivayet edilmektedir. Seyf'e göre Kûfe'liler bu zamanda Nu'mân b. Mukarrin'in kumandasında bulunuyorlardı. Belâzurî de (381) Nu'mân ve Huzeyfe'nin daha evvel Tuster'in muhasarasına iştirak ettiklerini bildirmektedir. Fakat İbn İshâk, Ebû Avâne ve Ziyâd b. Cubeyr aksi iddiada bulunuyorlar [2]. (Bunlara göre) Nu'mân ancak Tuster'in sukutundan sonra taze Kûfe birlikleri ile muvasalat ederek Ehvâz'daki bütün birliklerin baş kumandanlığını üzerine almıştır. Yalnız Kûfe'lilerin Nihâvend galibiyetini elde ettikleri hakkındaki iddiasında da Seyf haksızdır. Kûfeliler ana kuvveti teşkil etmelerine rağmen bu hadiseye Basralılar da iştirak etmişlerdir. Durum bunu icab ettirdiği gibi, Ziyâd b. Cubeyr de bunu bilhassa söylemekte ve bu husus aynı zamanda, bu zaferden sonra ve hiç şüphesiz bu galibiyet neticesinde Basralıların Mâsebezân'ı zaptettikleri haberinden de tebarüz etmektedir. Savaşın ve safhalarının tasviri hususunda muhtelif raviler arasında oldukça mutabakat mevcuttur. Bu savaş üzerinde de hemen hemen Kadisîye harbi kadar söz söylenmiş ve agânî tertib edilmiştir. Aynı anekdotlar şurada burada tekerrür etmekte olup kahramanlar da kısmen gerek Arab ve gerekse İran tarafında aynı şahıslardı.

Nu'man b. Mukarrin savaş esnasında şehid oldu. Kûfelilere kumandada halefi, Seyf'in bildirdiği gibi kardeşi Nu'aym olmayıp Huzeyfe olmuştur. Şimdi evvel emirde Medya'nın itaat altına alınması bekle-

[1] Nihâvend bu sebepten hemen hemen Isfahân'la bir tutulmaktadır. Ma'kil b. Yesâr (Taberî, 2641 vdd.), Nihâvend galibi ve savaş esnasında şehid olan Numân b. Mukarrin'in Isfahân'ı fethettiğini söyler. Esir edilen Hürmüzân halifeye, Fârs ve Azerbaycân'a, yani iki kanada değil, Isfahân'a, yani kalbe taarruzu tavsiye eder; buna uyularak Müslüman birlikleri Nihâvende sevkedildiler. Bu arada Isfahân bölge adı olarak kabul edilmelidir; aynı addaki şehir Nihâvend savaşından epeyce sonra zaptedilmiştir. Bu şehir Nihâvendden Hemedan'a nazaran çok daha uzaktır, fakat o zamanlar, her halde Medya, Ehvâz, Fârs ve Horasân arasındaki merkez vaziyeti dolayısiyle büyük bir ehemmiyete sahip bulunmuş olmalıdır. İbn Kelbî'ye göre Yezdecerd ancak savaşın neticesinde Nihâvendden Isfahâna kaçmış olmalıdır. Krş. Taberî, 2875 vdd.

[2] Taberî, 2596 — 8. 2600 vdd. 2615. Aynı zamanda krş. Belâzurî, 302 vd.

nirdi. Hakikatte Seyf bunu bildirmiş ve Medâ'inî ve Belâzurî de bunu kabul etmişlerdir[1]. Fakat diğer iyi haberlere nazaran Hemedân, Rey ve İsfahân ancak 23 yılında veya bir az daha sonra fetholunmuşlardır[2]. Mamafi, her şeye rağmen Medya'nın bir nevi itaat altına alınışı (Huzeyfe ve kumandanları tarafından) Azerbaycân'ın 22 yılında itaat altına alınmasına her hangi bir suretle tekaddüm etmiş olmalıdır. Fakat bu itaat altına alış keyfiyeti, ikmâline bilâhare mecburiyet olmayacak kadar tam ve esaslı bir şekilde vâki olmamıştı. Hatta Nihâvend şehrini bile 24 yılında bir kere daha zaptetmek mecburiyetinde kalındı (Belâzurî, 309).

Azerbaycân'ın ilk zaptı Vâkıdî, Ebû Ma'şer ve Elias Nisibenus tarafından 22 yılına vaz'[3] ve Mugîre b. Şu'be'ye izafe edilmektedir[4]. Fakat bununla beraber İbn Kelbî'ye göre (Tab. 2806) Azerbaycân ahalisinin ödemeğe mecbur olduğu vergi bunlara Huzeyfe tarafından tahmil edilmiş olup, Belâzurî de (s. 325. 327.) Mugîre'nin Kûfe valisi sıfatiyle Huzeyfe'yi Nihâvend'den Azerbaycân Merzubân'ının baş şehri olan Erdebîl'e gönderdiğini söyler. Şu halde Azerbaycân'ın işgali yalnız Mugîre'nin emrinde, fakat Huzeyfe tarafından vâki olmuştur. 26 yılında Azerbaycân bir defa daha Kûfe valisi Velîd b. Ukbe tarafından itaat altına alınmış ve Velîd b. Ukbe, bölgeyi teskin için Eş'as b. Kays'i orada bırakmıştır[5]. İlk ve zikre değer Hazar denizi güney-doğusundaki dağlık arazi istilâsını Kûfeliler ancak 30 yılında, bu sene içinde Velîd'in yerine geçen Sa'îd b. Âs kumandasında yapmışlardır[6]. 31 yılında Sa'îd, Osman'ın emri üzerine 6.000 Kûfeliyi Selmân b. Rebî'a kumandasında, Habîb b. Mesleme emrindeki Suriyelileri müttefik (Maurianus kumandasındaki) Rumlarla Türklere karşı takviye maksa-

---

[1] Taberî, 2836,16: Kumis ilk olarak Huzeyfe tarafından itaat altına alınmıştı. Belâzurî, 317,3. 319,6: Rey ve Dastebâ Nihâvend savaşından hemen sonra fetholundular.

[2] Taberî, 2650. 2694. Belâzurî, 309. 311 vd. Elias Nisibenus, 23. 24. yıl vekayii.

[3] İbn Kelbî (Taberî, 2806) de de böyle. Aynı raviden Belâzurî, 326 da yanlış olarak yıl 20.

[4] Bu zata Kitab ül-Egânî (*DMZ*, 1896, s. 147) ve Taberî, 2650 de, hakikatte onun emrinde, fakat Cerîr tarafından icra edilen (Belâzurî, 309. 321) Hemedân'ın fethi izafe edilmektedir. Krş. Elias Nisibenus, 23. 24 seneleri.

[5] Velîd 26 yılında (Taberî, 2811) Kûfe'de, Vâkıdî'ye göre (2802) 25 yılında tekrar eski memuriyetine (Mugîre'nin yerine) iade edilmiş bulunan Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı istihlâf etmiştir. Şu halde onun Azerbaycân seferi 25 (Belâzurî, 327) ve daha az muhtemel olan 24 (İbn Kelbî, Taberî 2804 vdd.) değil 26 yılına isabet edecektir.

[6] Taberî, 2835. Belâzurî, 334 vd. Elias, yıl 30.

diyle Ermînîye'ye gönderdi[1]. Selman evvelâ Kafkasya'da Türklere karşı başarı ile savaştı, fakat bundan sonra müthiş bir hezimete uğrayarak şehit oldu. Kûfe Ermînîyesi üzerinde onun kumanda halefi Huzeyfe oldu[2].

Medya'nın Ehvâz'la hemhudud olan cenubunun bir kısmı Basralıların hissesine düşmüştü. Bunlar Nihâvend savaşından sonra Dînever[3], Mâhsebezân ve Mihricânkazak'ı zaptederek Ehvâz'ın fethini tamamladılar[4] ve Kumm ve Kaşân'a yayıldılar. Isfahân'ın zaptında da bunların iştiraki olduğu mervidir[5]. Bunların baş kumandanları, belki de Ömer'in hilâfeti sonundaki kısa bir fasıla ile 17 den 29 yılına kadar Basra valisi kalan Ebû Mûsâ idi[6].

23 yılında Ebû Mûsâ Ehvâz işini ikmal etmiş görünüyor. İmdi, Bahreyn cihetinden kendisine çoktan beri zemin hazırlanmış olan[7] Fârs'a teveccüh etti. Seyf bir kenara bırakılırsa kendisine yegâne müteselsil rivayeti medyun bulunduğumuz Belâzurî'ye göre (386 vdd.), en azından 17 yılından beri Bahreyn ve Yemâme valisi olup 29 yılına kadar bu vazifede kalmış olan Osman b. Ebî'l-Âs Fârs'ın zaptında baş hisseye sahipti. Evvelâ kardeşi Hakem büyük Abar-Kavan (Yâkut, 2,79 vd.) adasını işgal ve müteakiben Merzubân Şahrek'i Tâvec'den pek uzak olmayan Râşehr yanında mağlûp ve katlettikten sonra (19 yılı) bizzat Osman denizi geçti, Tâvec'i karargâh yaparak buradan akınlar tertibine başladı. Ömer'in hilâfeti sonuna doğru, yani 23 yılında Ebû Mûsâ Basralılarla ona katıldı ki, Osman askerî operas-

[1] Vâkıdî, Taberî, 2808 vd. 2871. Belâzurî, 199,2. Elias, yıl 31. Theophanes, Hilkat yılı 6145. Bu sefer İbn Kelbî tarafından (Taberî, 2805 vdd.) Velîd'in 26 yılındaki seferi ile karıştırılmıştır.

[2] Belâzurî, 203 vd. Taberî, 2892 vdd.

[3] Burasını sonra Kûfelilerle Nihâvend mukabilinde değiştiler, bundan sonra Nihâvend'e Mâh ül-Basra ve Dînever'e Mâh ül-Kûfe denildi (Belâzurî, 306). Mâh ismi hassı Daire veya Eyalet mukabilinde, fakat yalnız eski Medya için (=Mâh) kullanılmaktadır.

[4] Belâzurî, 312, 2. 3. böyle anlaşılmaktadır.

[5] Belâzurî, 312 vd. Krş. s. 403.

[6] Belâzurî, 388,16 daki deyim şekli her halde yalnız Ebû Mûsâ'nın yeni halife Osman tarafından tasdikıne taallûk etmelidir; fakat krş. Taberî, 3043,9. Seyf (Taberî, 2710) Ebû Mûsâ'nın Ömer'e şikâyet edilmesinden bahsetmekte, fakat 2802 de Osman'ın Ebû Mûsâ'yı yerinde bıraktığını söylemektedir.

[7] Daha Alâ ül-Hadramî kumandasında bir İran adası zaptedilmiş (Belâzurî, 386) ve daha 15 yılında Osman b. Ebî'l-Âs Bahreyn valisi sıfatı ile Sind bölgesine bir sefer tahrik etmiş imiş (Belâzurî, 431 vd.). Fakat Osman o tarihte her halde henüz Bahreyn valisi bulunmuyordu. Taberî'nin her sene sonunda verdiği vali listelerinde her ne kadar Osman 15 yılı (ve şüpheli olarak hatta 14 yılı) için zikrediliyorsa da 16 yılı için Alâ kaydolunmakta ve ancak 17 den itibaren Osman devamlı bir surette verilmektedir.

yonlarını zaman zaman onunla müştereken icra etmiştir. Muhtelif İran bölge ve şehirleri itaat altına alındı. Bilhassa 23 veya 24 yılında Şahrek'in kardeşinin Sâbûr şehrini sulhen Osman'a teslimi tebarüz ettirilmektedir. Fakat sonradan Sâbûr isyan etmiş ve Osman ve Ebû Mûsâ tarafından bir kere daha zaptedilmiştir. Bu arada Osman, her halde yanlış olarak, Ebû Mûsâ'nın sözcüsü olarak zikredilmektedir. Istahr şehri 28 yılında teslim oldu, fakat derhal isyan etti. Fârs'ın itaat altına alınmasının ikmali ancak Ebû Mûsâ ve Osman'ın halefleri Abdallâh b. Âmir'e 29 yılında müyesser olmuştur. Bu zat Ardeşîrhurre'nin merkezi Cûr'u ve Istahr'ı zapt etti (315).

Belâzurî'nin bu rivayeti ile, görünüşe göre doğrudan doğruya veya bilvasıta Elias Nisibenus'un da görmüş olduğu, Taberî'deki Ebû Ma'şer ve Vâkıdî'ye ait muhtelif kısa annalistik notlar mukayese edilebilir. Taberî 2694 ve Elias'a göre Istahr daha 23 yılında Ebû Mûsâ ve Osman tarafından ilk defa olarak zaptedilmiştir. Belâzurî'nin tarihlemediği, Ebû Mûsâ ve Osman tarafından Sâbûr şehrinin fethi, Taberî 2810 ve Elias'a göre 26 yılına düşmektedir. Istahr'ın 28 yılındaki zaptı Vâkıdî (Taberî, 2827) ve Elias tarafından doğru olarak, Ebû Mûsâ'nın bir kumandanı olan Hişâm b. Âmir'e izafe edilmektedir. Belâzurî'nin bu zatın yerine zikrettiği Abdallâh b. Âmir ancak 29 yılında Basra'ya gelmişti[1]. Fârs'ın kat'î olarak itaat altına alınışı Vâkıdî, Ebû Ma'şer (2833) ve Elias tarafından da 29 yılına vaz' ve Abdallâh b. Âmir'e izafe edilmektedir. Fakat artık o Istahr'ı zorla almağa mecbur kalmamış, yalnız Cûr'a karşı zor kullanmıştı. Istahr'ın iki alınışı, Belâzurî'nin bildirdiği gibi 28 ve 29 değil 23 ve 28 yıllarına düşmektedir[2]. 21 yılında Isfâhan'dan Istahr'a kaçmış bulunan Yezdecerd'den hiç bir iz yoktur. O harb sahnesinden uzakta kalıyordu ve her halde daha 23 yılında Istahr'ı terketmişti.

Basralıların askerî harekâtı, halife Osman zamanında Abdallâh b. Âmir emir veya kumandasında şarkî İran'ın istilâsı ile parlak bir sonuca ulaştı. Bu istilâ, operasyonu idare edenlerin az veya çok istiklâl ile hareket ettikleri, muhtelif yerlerde aynı zamanda vuku bulan bir sıra

[1] Her halde kısaltılmış İbn Âmir adı Belâzurî tarafından yanlış bir tefsirle meçhul Hişâm b. Âmir yerine ma'ruf Abdullah b. Âmir addedilmiştir. Hişâm b. Âmir Ebû Mûsâ ile birlikte 17 de Basra'ya gelip iç karışıklıkta rol oynamıştır (Taberî, 3117).

[2] Krş. bilhassa Ebû Ma'şer (Taberî, 2698). Vâkıdî'ye irca olunan rivayet (Taberî, 2819, krş. s. 105 not 2) Taberî, 2827 deki Vâkıdî rivayeti ile tezad teşkil ediyor. Bu sonuncusu Ebû Ma'şer ve Elias tarafından teyid edilmektedir. Belâzurî'nin hatası, onun Abdallâh b. Âmir'i Istahr fâtihi görmesi ile izah olunabilir. Bu zat bu şehri ancak 29 yılında almış olabilirdi.

teşebbüsten ibarettir. Sonradan kendi fethettikleri yerlerde yerleşen, bu harekâta iştirak etmiş kabâil içinde Bekrliler ve bilhassa Temîm temayüz etmiştir. Bu sonuncuların en nüfuzlu reisi, mütevazı görünüşlü, kanbur, Merv fâtihi Ahnef idi : asker ve politikacı olarak aynı derecede mâhir, kılıç kullanmakta ve söz söylemekte üstâd, akıllı ve diğergâm, velhâsıl Temîm'in nüfuz ve kudretinin bu devirde yükselmesi için her halde ön plânda hizmet etmiş bir Arab kabile reisi örneği. İbn Âmir'in Horasan seferi, yani bu seferin açılışı, Belâzurî tarafından (292,21) 30 yılına vazedilmektedir. Kirmân ve Sicistân seferleri de aynı tarihe düşüyor. Taberî'de, Seyf bir kenara, bu meseleler hakkında söz, bilhassa Basra için alâka duyan Medâ'inî'dedir. Medâ'inî, Tab. 2836 da Horasân seferini aynı şekilde 30 yılına ve fakat Taberî 2884 vdd. de 31 senesine vazetmektedir. Mamafi o her iki rivayetinde de seferi Kûfe valisi Sa'îd b. Âs'ın Taberistan seferi ile aynı zamana idhal ediyor. Kûfe valisinin Taberistan seferi bütün mevcut haberlere göre 30 yılına düştüğü cihetle Horasan seferinin tarihi hakkında Belâzurî'nin rivayeti ile Medâ'inî'nin birinci rivayeti teyid olunuyor demektir. 31 yılına ait yanlış tarihleme, her halde Medâ'inî'nin Tab. 2863 de Fârs'ı 29 yerine 30 yılında İbn Âmir'e fethettirmesi ve ancak bu yıl içinde Yezdecerd'i Cûr'dan Kirmân ve müteakiben Horasan'a kaçırtması[1] ile birbirine bağlı olmalıdır. Medâ'inî Tab. 2897 vdd. de 32 yılı için, Vâkıdî'nin Tab. 2907 de 33 yılına vazettiği seferden farklı olmadığı muhtemel bulunan, Ahnef'in bir Toharistan ve Merv Rûd seferini rivayet etmektedir.

En aşağı bir on yıllık devre dolduran bütün bu dağınık ve uzun fâsılalarla birbirinden ayrılmış vukuâtı Seyf 18 yılı içine sığdırmağa uğraşmaktadır. Onun bu şekilde devletin büyümesini Ömer'in hilâfeti devresine sıkıştırmak istemesi, hatta Taberî'nin bile (2809) istiğrabını mucip olmuştur. Mamafi o, Osman'ın devrine de daha bir çok efsanevî fetihler düşürmüştür (2817. 2823.).

[1] Medâ'inî Şâh'ın Kirmân'dan firarını bu bölgenin Müslümanlar tarafından zaptına bağlamaktadır; onun takibi esnasında bir Müslüman ordusu kar fırtınası içinde mahvolmuştur (Taberî, 2836. Belâzurî, 315). Taberî, 2876 da İbn Kelbî başka malûmat veriyor: Yezdecerd (Nihâvend'den sonra ?) 4 yıl Fârs'da, 2 yıl Kirmân'da, 5 yıl Sicistân'da, sonra bir müddet de Merv'de bulunmuştur. Şâh, Medâ'inî'ye göre (Taberî, 2872) 31 yılı başında katledilmiştir.

14. — Osman'a karşı isyan.

23 yılı sonunda (644 Kasım ayı başı) Ömer bir İranlının intikamına kurban gitti. (Devlet) mirasını, aralarından birini halife seçmekle mükellef bulunan Peygamber'in en asîl ve eski sahabelerinden altısına bıraktı. Bunlar kendi şahsı için en lâkayd, en tehlikesiz bir zat olan, Ümeyye ailesinden Osman b. Affân'ı seçtiler. Fakat işte bilhassa bu za'fı yüzünden o tehlikeli oldu. Çünkü, mekanik, kendi kendine işleyen bir devlet nizamı daha henüz teessüs edememiş olup, işlerin bütününü bir arada tutabilmek için kuvvetli bir şahsiyete ihtiyaç mevcuttu. Teokrasinin kitle halindeki birliği, cemaat yüzünden inkıraz ederek Şiy'a'ya, siyasî - dinî fırkalara ayrıldı. Dahilî savaşların Janus kapısı [Eski Roma an'anesine göre harb açılır açılmaz Roma'da bulunan Janus ma'bedinin kapıları açılır ve ancak harbin bitmesini müteakip kapatılır. Wellhausen buna telmih ediyor] açıldı ve bir daha da kapatılamadı[1]. Bu, müminlerin müminlere karşı yapacağı bir harbi hiç bir suretle kabul etmeyen İslâm fikrine muhalifti. Hangi tarafa iltihak edilirse edilsin, Müslüman kanı dökmek suretiyle Teokrasinin temel prensipi ihlâl edilmiş ve bîtaraf kalındığı takdirde de, İslâm için o kadar mühim olan, hak için açıkça ve söz ve fiille ortaya atılmak şartına karşı gelinmiş oluyordu. Vukuata iştirak etmek için bütün mukaddesatı bir tarafa bırakmak icab etmekte idi. Bu bir çokları için kolay oldu ve bilhassa başlarında en yüksek teokratik otoriteler bulunduğu halde reisler bu hususta gayet beşerî hareket ettiler. Dindarlar için ise iç savaş içinden nasıl çıkacaklarını bilmedikleri hakiykî bir fitne, fecî bir kıyâsı mukassem teşkil etmekte idi. İslâm tarih yazarlığı için de bu fasıl dokunulması muhataralı ve hüzün verici bir mevzudur. Taberî, bazı pek ıztırab verici olaylar üzerinde sükûtu tercih ettiğini saklamamaktadır. O, mutadı veçhile, burada da tercihen, her şeyi en iyi tarafından göstermeğe ve umumî suçu, tehzîllerinden umumiyetin bir şey kaybetmiyeceği, ne idüğü belirsiz şahıslara, bir kaç şamar oğlanına yüklemeğe gayret eden Seyf'i takip etmektedir[2].

[1] Vâkıdî, 2938: Osman, ebediyen kapanmayacak olan anlaşmazlık, birbirinden ayrılık ve kan dökme kapısının açılmasına sebep olan kehânetin İmâm ül-Maktûl'üdür (Dan. 9, 26 ?).

[2] «Ebû Zerr hakkındaki haberler muhteliftir; ben (Taberî) Muaviye'yi tebriye edenlerin söylediklerini Seyf'e göre naklediyorum. Diğerleri Ebû Zerr hakkında, benim zikretmekten ebâ ettiğim bir çok çirkin şeyler rivayet ediyorlar (2852). Vâkıdî, Mısırlıların Medine seferinin sebebi hakkında naklinden utandığım bir çok yakışıksız malûmat vermektedir (2965). Osman hakkında yapılan bir çok ithamlar saydım, bir çoğunu da sükûtla geçirmeği tercih ettim (2980)».

Buhran, Osman'ın hilâfeti sonlarına doğru, haricî savaşların ruhları artık sarmamaya başlaması ile patlak verdi ve krizin başlangıcı da Irak'ın en mühim ordugâhı Kûfe'de kendini gösterdi. Kûfeliler daha Ömer zamanında şımartılmışlardı. Ömer umumiyetle her yerdeki valilerini mümkün olduğu kadar uzun müddet memuriyetlerinde bıraktığı halde, Kûfe valilerini, Kûfe sekenesinin isteklerine uyarak hilâfetinin son altı yılı içinde üç defa değiştirmişti. Osman evvelâ, ilk Kûfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkas'ı eski memuriyetine iade etti ise de 26 yılında onu azlederek yerine akrabalarından birini, Emevî Velîd b. Ukbe'yi nasbetti. Seyf'e göre bu zat, çok mültefit ve kapısı gece gündüz herkese açık bulunan, herkes tarafından sevilmiş bir kimse idi (2840.2845.). Fakat o sırada Kûfe'de, halifeyi putperestlik devri an'anelerinden Kasâme'yi umumî olarak kabule tahrik eden, acaib davranışlar zuhura başlamış, cinayetler çoğalmıştı[1]. Bu arada bir kaç genç serseri hırsızlık için evine girdikleri sâkin bir şehirliyi, kendisini müdafaa ettiği için öldürmüşlerdi. Velîd bunları pazar kurulan meydanda alenen idam ettirdi. İdam edilenlerin babaları intikam çareleri düşündüler (el-Mevtûrûn), fakat kin ateşlerini valinin şahsında söndürmek için İslâm'ı kalkan olarak istimal ettiler. Bu arada yaptığı göz boyacılıklarla Allah'ın işine karışır görünen bir sihirbaz türemişti. Kûfe patronu Abdallâh b. Mes'ûd ile müzakereden sonra Velîd bu sihirbazı öldürmeğe karar verdi. Fakat Mevtûrûn'dan Cundeb b. Ka'b el-Ezdî ondan evvel harekete geçti, dindarane bir cezbeye yakalanmış görünerek sihirbazı bizzat katletti. Valinin onu serbest bırakacağını zan ettiğine dair yemin ettikten sonra, yüksek makamın cezaî selâhiyeti müdahale ettiğinden dolayı meydan dayağı yemek suretiyle bu işten yakayı sıyırdı. Mevtûrûn yeni bir fırsat beklediler. Velîd bir defasında eskiden beri dostu olan Tayylı şâir Ebû Zubeyd tarafından ziyaret edildiği sırada bunlar Velîd'in zaten her zaman açık olan kapısından, onu içki içerken yakalamak ümidi ile kimseye görünmeden evine girdiler. Fakat yanılmışlardı, mahcuben çıkıp gittiler. Fakat Velîd maalesef uğradığı hakareti unutacak ve bundan halifeye bahsetmiyecek kadar tedbirsiz idi. Bu sebeple Mevtûrûn daha büyük bir küstahlığa cür'et ettiler. Şehir asılzadelerinin

[1] 2842. Krş. *Reste Arabischen Heidentums*, 1887, s. 187 vd. Seyf Kûfe kuruluşundan henüz ancak on yıllık bir müddet geçtiği halde, eskileri yeniler aleyhine suçtan ibra etmek gayesi ile Kûfe'nin eski *ahalisi* ile sonradan gelenleri arasında bir tefrik yapmaktadır (2852). 2803 e göre bozukluk lüksden ve ikinci nesilden Arabların yabancılarla karışmalarından neşet ediyordu; yani İsrâilîlerde olduğu gibi. Krş. Ebû Derdâ' (Vâkıdî), 2826 vd.

valinin yanında geçirdikleri bir gece toplantısında, diğerleri ile birlikte zamanında evlerine dönmeyip valinin uyumasını beklediler ve parmağından yüzüğünü çekip aldılar. Bu yüzükle Medine'ye gidip yüzüğü Velîd kendisini bilmiyecek derecede sarhoş olduğu için parmağından aldıklarını iddia ettiler. Velîd Medine'ye davet olundu ve yalancı şahidler yüzünden kanunî falakaya mahkûm edildi. Halife onu şöyle teselli etti: Eğer davacılar yalan söylemişlerse onları cehennem ateşi bekliyordu. Taberî, 2840 — 2849.

Taberî'nin tamamiyle meskût geçtiği diğer bir rivayete göre Velîd öyle tamamiyle suçsuz değildi; içki içerek geçirdiği bir geceyi müteakip sabah namazını camide tamamiyle sarhoş bir vaziyette eda etmiş ve bu yüzden umumî hiddete sebeb olmuştu[1]. Bu rivayet, halifenin bütün arzusuna rağmen onu cezadan kurtarmağa muvaffak olamaması[2] ve Velîd'in halefinin onun kirlettiği minberi yıkatması ile (Vâkıdî, 2915) teeyyüd ediyor. Buna göre hikâyenin evveliyatı da Seyf'in anlattığı şekilde olamaz. Eğer Velîd sihirbaza karşı bizzat vaziyet almış idi ise Cundeb'in ortaya atılışı tamamiyle motifsiz kalıyor. Diğer rivayetlere göre iş böyle olmamış olup Velîd aksine sihirbazın oyunlarından zevk duymakta idi ve Cundeb hasbeten lillâh harekete geçmek için haklı idi[3]. Onun dindarane hiddeti şu halde yalnız takındığı bir maskeden ibaret olmayıp vali aleyhine teşekkül eden hareket yalnız oğullarının uğradığı haklı cezanın intikamını almak isteyen bir azınlığın hususî kininden mütevellid değildi. Bilâkis Velîd daha nesebi yüzünden ahalinin nefretine muhatap bulunuyordu; çünkü babası Ukbe Peygamber'in en büyük can düşmanı olup Bedr'de esaretini müteakip onun tarafından idam ettirilmişti. O sarhoşluğu ile babasına lâyık bir oğul olduğunu ispat eylemiş ve nihayet camideki inanılmaz hareketiyle kendisini tam manası ile mahkûm etmişti. Mamafi Seyf'in tasvirinde, dindarane öfkeye şahsî kinin[4] ve kabilelerin

[1] Krş. Agânî, 4, 178 vd. Hutay'a'nın ve ona itiraz edenlerin mısraları. Ebû Ubeyde, İbn Kelbî ve Asma'î (*aynı yer*) 'ye göre Velîd yalnız dört rik'atın hitamından sonra, «daha devam edeyim mi?» diye sormakla kalmamış ve Kur'an ayetlerine bir de aşkî mısra ilâve etmiş ve şarap istiftah etmişti. Medâ'inî'ye göre (*aynı yer*, 180, 7 vdd.) o sarhoşluktan namazı kaçırmış, bunun üzerine düşmanları zorla evine girerek bu halini Medine'de ispat vasıtası olarak yüzüğünü parmağından çekip almışlardır.

[2] Falakacılık Arablarca malûm olmadığı ve diğerleri, mahkûmun yakın akrabası bulunan halifeden çekindikleri için cezayı bizzat Ali infaz etmeğe mecbur kalmıştı. Seyf vâkıayı gülünç bir şekilde tahfif ediyor: Ali mahkûma bizzat dayak atmamış, yalnız gömleğini yırtıp çıkarmıştı.

[3] Agânî, 4, 185 vd.

[4] Ebû Zubeyd'in mısralarını karşılaştırınız: Agânî, 4, 182.

devlet otoritesinin devlet memurları vasıtasıyle sağlamlaşmasına[1] karşı muhalefetlerinin karıştığı şeklinde beliren hususun doğru olması muhtemeldir. Devlet kan davasını kendi üzerine almakta olup kabile, kendi efradının muhafazasından ve kan davası hak ve vazifesinden devlete karşı da, yani idam emrini veren devlet memuruna karşı da, vaz geçmek istememekte idi. Bu, patlak verecek anlaşmazlıklar için tehlikeli bir sebep teşkil etmekte idi. Fakat kabile hukukunun devlet hukukuna karşı mümessilleri, mikdarı az kötü kişiler değil, bilâkis kabile, aile ve aşiret reisleri idiler. Aslında Seyf'in temsil ettiği istikamet, temayül vâzıhtır: O bir taraftan halife ve memurlarını ve diğer taraftan kül halinde Kûfelileri mahkûm etmek istememektedir.

Velîd b. Ukbe 30 yılında mevkiini terk mecburiyetinde kaldı. Osman ona halef olarak yeniden bir akrabasını, henüz çok genç bir zatı, Sa'îd b. Âs'ı tayin etti. Osman daha evvelce (29 yılında) Basra'ya da Ebû Mûsâ yerine genç bir Emevî'yi, Abdallâh b. Sa'd b. Ebî Serh'ı geçirmişti[2]. Bu suretle her yerde Emeviler iktidarı ellerinde bulundurmakta idiler: Medine'de bizzat Osman ve kâtibi Mervân, eyaletlerde mezkûr genç şahıslar ve bunlardan başka Dimaşk'da Mu'aviye.

Sa'îd'in Kûfe'deki (30 yılından itibaren) tavru hareketi hakkında Taberî, 2915 vdd. de Vâkıdî'nin oldukça mufassal bir rivayetine malik bulunuyoruz. Sa'îd selefini her yerde kötülemeğe çalıştı; onun düşmanlarını kendi etrafına toplayarak onlara çok yüz verdi[3]. Bunlar şehrin en nüfuzlu ve asîl kimseleri olup, yalnız kabilelerinin değil, fakat gûya aynı zamanda İslâm'ın da menfaatini temsil etmekte ve korumakta idiler[4]. Pek kısa bir zamanda bunların yüz verilmekle

---

[1] Devletin dinî adı *Allah* (Teokrasi), lâik ismi *Sultân* (en yüksek iktidar) dır. Muhalefet tercihan Allah'dan ziyade Sultân'a mütevecciktir.

[2] Belâzurî, 222 ye göre Abdallâh b. Sa'd daha 25 yılında Mısır valisi olmuştur. Seyf (Taberî, 2814) ve İbn ül-Esîr (3,67) e göre 26 yılında, İbn Sa'd (Wüstenfeld, *Register*, 10.72) a nazaran ancak 28 yılında. İbn Sa'd ile Vâkıdî (Taberî, 2819) tevafuk ediyor; çünkü, bunu takip eden, Istahr'ın ikinci zaptının zikrinin gösterdiği üzre Vâkıdî'nin rivayeti 28 yılına aittir (bak. s. 103 n. 2). Taberî bunu yalnızca Seyf'in rivayetine 26 yılında bağlayabilmek için ileriye almış ve bu yüzden kronolojik farkı unutmuştur. Şu halde 28 yılı doğrudur. 25 yılı belki de Abdallâh b. Sa'd'in Mısır'da maliye memuru olarak ilk tayin senesidir. Krş. Taberî, 2,28.

[3] Vali bir taraftan memur sıfatiyle gece gündüz herkesi kabul ettiği gibi şehrin ileri gelenleri için de geceleri kapısı açık bulunuyordu.

[4] Vucûh al-Nâs ve Eşrâf 2919, 15. 2921, 11. Sa'îd bunları İslâm düşüncesiyle seçmişti 2916, 10; Kur'an'ı ağızlarından düşürmüyorlar ve bu suretle herkesi kandırıyorlardı 2920, 9.

elde edilemiyecekleri ve aslında yeni valiye karşı da eskisinden başka bir nazarla bakmadıkları tezahür etti. Bir gece sohbetinde Sa'îd, Sevâd'ın Kureyş'in bahçesi olduğu tarzında bir sözü ağzından kaçırdı. Bununla çok açık bir yaraya dokunmuş oluyordu: yani *Kur'ân*'ın ganimet hakkındaki kanununa muhalif olarak, Kûfe Sevâdı'nın pek büyük bir kısmını ihtiva eden İran mîrî arazisinin taksim edilmeyerek Müslüman devlet arazisi haline gelmiş ve idaresini Kureyş'in hâkim unsurunun kendi menfaatlerine eline geçirmeyi bilmiş olması keyfiyeti[1]. Çok nüfuzlu bir zat olan Mâlik el-Eşter el-Naha'î bu düşünülmeden sarfedilmiş sözü şiddetle protesto etti. Valinin şahsî muhafız kuvvetinin reisi onu bu takındığı tavurdan ötürü paylamak cesaretini

[1] Feyy (yani ganimet), içinde ordu efradı arasında taksimi manasının bulunduğu aslî mahiyetine tezat teşkil eder surette, hemen hemen taksim edilmeyen devlet arazisi için teknik ıstılah halini almıştı. Her şeye rağmen yine ganimet hukukuna istinad eden cezrî bir devlet maliye sistemi lehine eski ve Kur'ân'dan pek az farklı bir ganimet hukukunun pratik olarak meriyetten kaldırılması suçu Ömer'e aittir. O, yalnız İran ve Bizans mîrî arazisini taksimden istisna etmemiş, aynı zamanda fethedilen eyaletlerdeki husûsî eşhasa aid büyük araziyi de mühim ekseriyetiyle haraç mukabilinde eski sahiplerine bırakmıştı. Bunu yalnız, onların sulhen teslim olmaları halinde değil, hatta buraları silâh kuvveti ile de zaptedilmiş olsa — ki, kanunsuz olan husus budur — böyle yapmıştı. Ömer, sermayeyi daimî olarak elde tutup bunun gelirini maaş halinde istihkak kesbedenlere dağıtmayı, bunları bir nevi yağmaya bırakıp eriyip gitmelerine tercih ediyordu. O, Arab muhariplerini de askerî koloni veya ordugâh şehirlerde toplamak ve onların köylü olup iskân suretiyle dağılmalarına mani olmak istiyordu. Fakat Ömer bu suretle devleti ve bilvasıta, devlete aid parayı elleri altında bulunduran memurları kuvvetlendirmiş oldu. Eyaletlerdeki Müslümanlar, ordugâh şehirlerdeki muharipler bu yüzden kendilerini rahatsız hissetmekteydiler. Çünkü, bunlar (sulhen değil) silâh kuvvetiyle itaat altına alınmış olan bölgelerdeki arazinin hukukan hakıykî efendileri (sahipleri) idiler. Bu topraklar ne İslâm camiasına, ne de devlete değil, onu zapteden orduya ve hakları nisbetinde ordu efradına aid idiler. Ordu mensupları bu zorla ele geçirilmiş araziden neş'et eden geliri kendi hakları itibar ediyorlar, Kûfeliler Kûfe kasasına, Basralılar Basra hazinesine akan bu gelirlerin eyalet dahilinde kalması ve başka bir yere nakledilmemesi, başka iradlara karıştırılmaması ve devlet hazinesi tarafından yutulmaması hususlarını kıskançlıkla kontrol ediyorlardı. Bunların *mâlullâh* yani devlet malı değil *mâl ul-Müslimîn* addedilmesini istiyorlardı. Karş. Taberî, 2858 vd. (2943, 17 vd.). Bunlar kılıçları ile fethettikleri mîrî arazinin, iktidarda bulunan Kureyşlilere değil kendilerine aid olduğunu daha da şiddetle tebarüz ettirmekte idiler (Taberî, 2855, 5. 2929, 6). Bu mîrî araziden büyük parçaların muhtelif yararlık göstermiş veya iltimaslı şahıslara ikta edilmesine ve bu mukataaların, şahsî mal imiş gibi, diğer mallarla mübadele edilebilmesine kızıyorlardı (Taberî 2854 vdd.). Aslında fethedildikleri cihetle ellerinden alınması icap eden (Taberî, 2913, 12 vd.) bu kadar büyük arazi parçalarının harac arazisi sıfatiyle, itaat altına alınmış olanların elinde kalmış olması onları tedirgin ediyordu, Amme kasalarından artan paranın her yıl istihkak kesbedenler arasında taksim edilmesi arzusu perde arkasında kıpırdanmakta idi; Ali gibi, popüler olmak isteyenler bu arzuyu hoş görmekte idiler. Devlet hukuku Ordu hukuku ile karşı karşıya idi.

gösterince bu zat yarı ölü haline gelinceye kadar pataklandı ve konaktan dışarı atıldı: Eşter'in yalnız olmadığına bir delil. Sa'îd artık onları iyice tanımıştı; onları bir daha akşamları evinde göremedi; buna mukabil bunlar evlerinde ve toplandıkları yerlerde valiyi öylesine kötülemeğe başladılar ki, nihayet Sa'îd halifeye şikâyette bulundu. Halifeden aldığı selâhiyyetle, aralarında Eşter'in de bulunduğu on fitneciyi seyahate çıkardı (el-Musayyerûn). Bunlar Mu'aviye'nin yanına, Suriye'ye, gitmeğe mecbur tutuldular. Suriye'de ikamet onlar için öğretici olabilirdi. Burada sağlam bir idare ve hükûmet ile teb'a arasında iyi bir anlaşma hâkim bulunmaktaydı. Suriye'deki Arablar oraya ancak kısa bir zaman evvel hicret etmiş ve devlet teşkilâtı mefhumu ile ancak İslâm yolu ile kerhen tanışmış olmayıp, büyük kısımları ile çok eskiden beri burada sâkin ve çoktan beri Bizans idaresi veya Roma hâkimiyetini tanıyan kendi Philarh'ları tarafından ehlileştirilmiştiler. Devlet nizamı mefhumu ile İslâm onlara yeni bir şey getirmiş değildi. Bu bakımdan onlar çoktan beri iyi müslümanlardan olup bilâkis kendilerine, Teokrasinin, beşer hâkimiyetinin mevcut olmadığı ve bütün müminlerin aynı mevkide bulunmaları, yani aralarında derece ve mevki bakımından müsavat bulunduğu mahiyetindeki siyasî organizasyonu tahribe müsait asıl dinî prensipi yabancı kalmış ve yabancı kalmakta devam etmişti. Bu şartlar altında zeki ve akıllı Mu'aviye'ye, Suriye'yi örnek bir eyalet haline getirmek ve memleket sâkinlerinin sadıkane itaatini temin etmek hiç de güç gelmemişti. Gönderilen on Kûfeli onun mevkiini bilmiyorlardı; kendisine hemayar muamelesi yaptılar. Mu'aviye onlara cemaate bağlanmak, yani idare makamına karşı itaat tavsiyesinde bulunduğu sırada, bunlar cevaplarının heyecanı içinde Mu'aviye'nin başını ve sakalını tartakladılar. Mu'aviye sükûnetle: «Burada Kûfe'de değilsiniz» dedi. «Suriyelilerim bunu görmüş olsalardı, hayatınızı kurtaramazdım.». Mamafi Mu'aviye, Suriye'de de tohumlarını saçıp Kur'ân ile teb'anın başlarını döndürmemeleri için bunları yanında muhafaza etmek istemedi. Kûfe'ye dönmek müsaadesini aldılar, fakat Sa'îd'in ısrarı üzerine yeniden Suriye'ye, fakat bu sefer Dimaşk'a, Mu'aviye'ye değil, Halid b. el-Velîd'in oğlu Abdarrahmân'a, Hims'a gönderildiler. Abdarrahmân bunları sahilde ikamete memur etti.

Seyf (Taberî, 2907 vdd.) bu hadiseleri filvaki bütünü ile Vâkıdî'ye benzer şekilde, fakat bazı işarete değer ayrılıklarla hikâye etmektedir. O, Sa'îd'in camideki minbere çıkışında burasını kirlenmiş addederek yıkatması hususunda sükût etmektedir. Seyf'e göre Sa'îd, selefinin

sukutuna sebeb olmuş unsurlarla münasebata girişmemiş, bilâkis onları muhitinden uzaklaştırmaya uğraşarak (2852) şehrin eski eşrafını, dindarlar ve Kurrâ'lar[1] ile birlikte etrafına toplamıştır; onun gece sohbetlerindeki samimî muhitini bunlar teşkil etmekte idiler. Protestoya sebeb olan mahud ifade Seyf'e nazaran Vâkıdî'nin bildirdiğinden ayrı mealde idi[2]; ve bilhassa bu söz kat'iyyen vali tarafından veya muhafız kuvvetleri kumandanından sâdir olmamış, bilâkis bu sonuncunun henüz genç ve gayrı mes'ul yeğeninin ağzından çıkmıştır[3]. Sa'îd bu sözü beğenmediğini belirtmiş, fakat aynı zamanda da bu dayağı atanları bir daha evine gelmekten menetmişti: Bundan dolayı bu kimseler gizli gizli onun aleyhinde söylenmeği daha fazlalaştırdılar. Aslında bu kimselerin onun gece sohbetlerine devam eden eşraf olduğu düşünülmelidir. Fakat hayır!, (Seyf'e göre), eşraf bilâkis tam manası ile kanuna mutî', hatta kraldan ziyade kral tarafdarı idi: Sa'îd daha ziyade ileri gitmeyi menettiği için, eşraf halifeye yazarak, aralarında Eşter'in de bulunduğu bu on kötü kişinin Kûfe'den Suriye'ye, Mu'aviye'nin yanına gönderilmelerini temin ettiler. Mu'aviye bunları hiç de tehlikeli görmeyerek salıverdi. Fakat onlar— sanki kötü şöhret sahibi imişler gibi — Kûfe'ye dönmekten utandıkları için Elcezire'de tevakkuf ettiler. Mamafi Abdarrahmân b. Halid onları Hims'a getirtti ve daire-i terbiyetinde bir ay içinde o kadar yıprattı ki, bunlar ağızlarını değiştirip, isyankârlıktan vaz geçeceklerini va'dettiler. Eşter, kendisinin ve arkadaşlarının bu manadaki tahavvüllerini halifeye bizzat arz için Medine'ye gitti ve yine kendi arzusu ile Hims'a döndü. Seyf'in bu tasvir şeklinin gayesi açıkça bellidir: Gerek Sa'îd ve gerekse Kûfe eşrafı en müsaid bir ışık altında görünüyorlar; muhalefet yine ancak münferid kötü kimselerden ibarettir ve hatta bunlar da o kadar fena kimseler olmayıp, eğer yardımcı bulmamış olsalardı (2913) zararsız kalmış olacaklardı; yani bir az sonra göreceğimiz gibi Seba'iyye'nin âleti olmasa idiler. Kûfe'deki muhalefetin hakikatte mâlik olduğu sürekliliğin bu tasvirde noksan görünmesinin arzettiği iç tezada evvelce de işaret edilmişti.

Halife ve valilerine karşı duyulan kızgınlık hissi yalnız Kûfe'ye münhasır olmayıp her tarafa yayılmıştı. Bu his, İslâmın o zaman bütün çıplaklığı ile tezahür eden dünyevîleştirilmesinden neş'et etmekte

[1] Vâkıdî (Taberî, 2916,10. 2920,9) bunlar iki hususî sınıf imişler gibi aralarında fark gözetmektedir.

[2] Sevâd'ın Kureyş'in bahçesi olduğu sözü Seyf'e göre (Taberî, 2929) yanlış olarak ve kasden Sa'îd'e atfedilmiştir.

[3] Medâ'inî'nin rivayeti Agânî 11,29 vd. de ortalama bir vaziyet alıyor.

idi. Kılıcın müminlere sağladığı zengin ganimetler muvacehesinde âhiret gözden kaybolmuş, Teokrasi'nin zâhirî vazifeleri ile içten gelen dindarlık unutulmuştu. Dimaşk'da Ebû Zerr, Basra'da Âmir b. Abdkays gibi bazı kimseler bu vaziyeti protesto etmekte idiler. Bu zevat hakkında itimada şayan pek az malûmata sahip bulunuyoruz. Yalnız kat'î görünen cihet, bunların, İslâm'ın inkişafının daha Muhammed zamanında Medine'de girdiği geniş yola emniyet edemedikleri ve Teokrasinin tahavvül ettiği büyük dünyevî devlette huzur duyamadıklarıdır[1]. Peygamber'in eski doktrinine göre onlar için Allah'ın birliği fikri (Monotheismus) şahsî sorumluluktan ayrılmaz bir şeydi; monoteizmi, Allah'ın, ruhu tam manası ile kendisine hasredip bütün icraat ve ihmallerinden dolayı hesap soracağı şeklinde tefsir ediyorlardı[2]. Cemaatin inkişaf istikametinin bir uçuruma müntehi olacakmış gibi görünmesi nisbetinde kıyamet gününün yaklaştığını zannetmekte idiler. İslâmın dünyevîleşmesine karşı aldıkları muhalif tavur ile bu kimseler elbette hiç bir suretle, hâkim tabaka ile mücadelesi ancak ganimet kavgası olan siyasî muhalefet ile bir seviyede bulunmamakta idiler. Bunlar münferid idiler[3]. Ve eğer i'tizalin alâmeti fârikası cemaaten ayrılmak ise, bunlar mümkün olduğu kadar mutezil idiler[4]. Fakat her zaman mutad olduğu gibi muhalefet, aslında kendisi ile aynı cinsten olmayan unsurlardan da istifade etmek suretiyle devleti onlara karşı da kuşkulandırdı[5]. Dindarlık muhalefete ne olursa olsun

[1] Mamafi bunları dünyadan el etek çekmiş, âtıl kimseler olarak tasavvur etmemelidir. Bilhassa Ebû Zerr mücerrep bir muharipti.

[2] Ebû Zerr, hayır işlemek lâzım geldiğini, haksızlıktan çekinme ile iktifa etmenin yetmiyeceğini söylemekteydi. Kendisine, zekât vermek ve gerekli işleri yapmakla müminin Allah'a karşı borcunu ödediği şeklinde cevap veren Ka'b el-Ahbâr'ın, asâsı ile başını yarmıştı (Taberî, 2860 vd.). Zekât ekseriyetle kefaret addedilir ve bunun edası halinde geri kalan suçların bağışlandığı belirtilir.

[3] Bunların münferid oluşları Ebû Zerr'in vefatı hikâyesinde çok vâzıh olarak belirir (Taberî, 2895 vdd.). Fakat bunların, derin dindarlıklarında hiç bir Hristiyan azizinden geri kalmayan ve dinî bakımdan mütalâa edildiği takdirde İslâm'ın hakikî mayasını teşkil eden, meselâ Hasan el-Basrî gibi, kendileri gibi düşünen halefleri hiç de eksik olmamıştır.

[4] Bunlar Montanist ve Donatist'lerle mukayese edilebilirler. Mamafi dünyevîleşmek İslâm'da Hristiyanlıktakine nazaran çok evvel ve çok kuvvetli olarak tezahür etmiştir; İslâm'da devlet ve kilise biribirinden ayrılmamıştı. Bu sebeple *Cemâa* mefhumu da katoliklikten çok daha siyasî ve dünyevîleşmeye karşı prensip itibariyle protesto, İslâm'da Hristiyan kilisesinde olduğundan daha da imkânsız idi.

[5] Gerek Ebû Zerr ve gerekse Âmir b. Abdkays tecziye edildiler. Bunlardan birincisi, Seyf'e göre, Kur'ân'ın 9. suresinin 34. ve daha müteakip âyetleriyle fakirleri zenginlere karşı kışkırtmış imiş. İkincisi ise, Seyf'e göre, tamamiyle zararsız olmakla beraber yine de Basra'dan Suriye'ye, Mu'aviye'nin yanına sürülmüştür, böylece Kûfe Musayye-

bir kalkan vazifesi görmek vaziyetinde idi; çünkü devlet nihayet bir Teokrasi idi[1]. Mamafi muhalefet tercihan, herkesi ilgilendirmeyen iç dindarlık yerine umumun anladığı ve tatbik ettiği zâhirî zühd ve takvâ perdesine bürünmekte idi. Osman'ın bütün tedbir ve icraatı, her hangi bir şekilde mevcut nizamı değiştirdikleri takdirde, ne kadar faydalı ve lüzumlu olurlarsa olsunlar, bid'at olarak itirazlara hedef oluyordu[2]. Meselâ Mekke'deki câmii tevsî etmesi ve Mescid ül - Harâm'ın sınır taşlarını tebdili; Mînâ'da namazı, seyahatte değil de ikamet yerinde imiş gibi kısaltmadan kıldırışı; Medine'de yeni inşa edilen hanesinden cuma günü üç defa cuma namazına davet ettirmesi; *Kur'ân*'ın otantik bir nüshasını hazırlatarak bundan farklı daha eski nüshaları toplatması vs. vs. Arabistan'da mîrî otlaklar (Hima) tesis etmesi de onu itham için bir vesile teşkil etmiştir: Sanki hazinenin fethedilen eyaletlerde taksim edilmeyen araziden kâfi malı yoktu da toprak hırsını bir de Arabistan'da teskin etmek zorunda idi! Mamafi evvelce Muhammed, Ebû Bekr ve Ömer de bir çok otlakları ordunun at ve develeri için istimlâk etmişlerdi. Hele Osman, eğer kendisinin yaptığını Ömer yapmış olsaydı, herkesin ses çıkarmadan bunu kabul edeceklerini söylemekte (Taberî, 2811) haklı idi[3]. (Fakat) Osman otorite sahibi değildi, Muhammed'in yüzüğünü kaybetmiş, ve Peygamber'in asâsı elinde kırılmıştı. İşte aslında hakikaten müsebbibi olduğu umumî ademi memnuniyetin ona karşı patlak vermesinin asıl sâiki idi. Hoşnutsuzluğun sebebi de Teokrasi'nin umumî olarak devletleştirilmesidir.

Bunlara zıd olarak, Seyf bütün heyecan ve galeyanı, sanki karanlıkta ortalığı karıştıran bir köstebek tarafından meydana getirilmiş ve gayeye tevcih edilmiş gibi tasvir ediyor. Bu köstebek ona göre Abdallâh b. Sebe' adını taşıyordu ve San'a'lı bir Yahudi idi; annesi zenci olduğu için İbn Sevdâ' yani Siyâhî kadının oğlu da

---

rûn'u yanında Basra Musayyerûn'u da mevcuttur (Taberî, 2922 vdd.). Diğer rivayete göre ise (Taberî, 2931 vd. ki, burada babasının adı Abdkays'dan Abdallâh şeklinde düzeltilmiştir) bu zat şahsen ve kat'î surette Osman'a karşı cephe almıştı. Filvaki bu gibi kimseler veya fikirleri İslâm için siyasî manada tehlikesiz değildiler; Havârîc bunların vasiyetini yerine getirenler olmuştur.

[1] İslâm'da mevcut iktidara karşı her baş kaldırmanın parolası «*el-Emru bi'l-Ma'rûfi ve'l-Nehyu 'an-il Munkeri*» olmuştur.

[2] Osman'a karşı ithamların listeleri pek çoktur; krş. Taberî'den başka Ya'kûbî 2, 202 ve *Agânî* 6. 59 daki mısralar.

[3] Ömer Mekke camiini genişletmiş ve bir çok kimseyi buna mücavir olan arsalarını satmağa zorlamıştı. O, Mescid ül - Harâm'ın sınır taşlarını yenileştirmişti (Taberî, 2528), Makam İbrahim'in de yerini değiştirmişti (Taberî, 2578).

tesmiye edilmekte idi. Bu zat Ali'nin Peygamber'in vasîsi ve vârisi olduğunu iddia etmekte olup, Seyf'e göre, dinî Şî'a'nın kurucusudur; evvelâ Hicaz'da sonra Suriye ve Irak'da ve nihayet de Mısır'da faaliyete geçmişti. Her yerden koğulmasına rağmen tohumlarını saçmış ve her tarafta münasebetler tesis etmişti ve bu münasebatını geniş mikyasta ve gizli muhaberat ve gizli ajanları vasıtası ile Mısır'dan idare ve idame etmekte idi. Yurdunda şikâyet mevzuu bulamayanlar, gûya memleketin diğer taraflarında hüküm süren kötü hallerle tahrik olunuyorlardı. Meselâ Basralılar: Haydi, bizim halimiz çok şükür tahammül edilebilecek gibi amma Mısır'da vaziyet her halde feci olmalı! diyorlardı. Merkezde bütün mektuplar birleşiyordu. Medineliler Halifeye, onun da vilâyetlerden bu kadar kötü haberler alıp almadığını sormakta idiler. — Osman'ın ise hiç bir şeyden haberi yoktu. Halifenin bir az sonra mutemed adamları vasıtası ile vilâyetlerde yaptırdığı tahkikat yapılan dedikoduların tamamiyle temelsiz, sebepsiz olduğu neticesini verdi; yalnız Mısır'a gönderilmiş olan mutemed, ihtiyar mutaassıp ve safdil Ammâr b. Yâsir, orada İbn Sebe'nin tesirinde kaldı.

Daha eski rivayet, Seyf'e nazaran, gûya her ne kadar perde arkasında da olsa facianın baş rolünü oynamış olan İbn Sebe'yi hiç zikretmemektedir. Bu rivayete göre, her ne kadar bir Sebe'iyye Şî'î mezhebi mevcut olmuşsa da, bu, hilâfeti iskat ve cemaatin birbirine düşmesini intac eden hadise ile ortaya çıkmış değildir. Hassaten İranlı Şî'îler tarafından geliştirilip Abbasîlerin ve onlardan sonra daha bir çok iktidar müddeilerinin başarılarını borçlu oldukları, muhabir ve ajanlar vasıtası ile sunî ve gizli bir şekilde ihtilâl hazırlamak sistemi, bu en eski devir Müslümanlarına tatbik edilebilecek bir şey değildi. Çünkü bu sonuncular, o zamanlar henüz Arablardan ibaret olup, Arablarda da münferit ve birbirinden ayrı hareket eden şahısların birbirinden uzak, geniş ülkelerde gizli tertipler kurabilmelerini imkânsız kılan kabile asabiyyeti henüz ayakta durmakta idi. Hem de devlete karşı henüz hiç bir korku hissedilmediğine göre gizliliğe ne hacet vardı!. Bunun gibi Ali'nin dinî bakımdan ilâhlaştırılması, bu husus o zaman için mümkün olsaydı bile, her halde pek tutacak bir şey değildi. *Şî'at Ali* aslında *Şî'at Mu'aviye* gibi ancak siyasî bir parti idi, dinî bir mezhep değildi. Ancak «Şehîd» dir ki bir takdis ve tecsîm mevzuu olmuştur. Seyf'in tasvirine hâkim olan motif burada da tamamiyle açıktır: İç ihtilâf kapısının ebediyyen açılmasına sebep olan müellim hadise, İslâm'da en eski i'tizali tesis etmiş olan bir Yahudinin suçudur.

Osman'a karşı muhalefetin hakikî reisleri bulunmak istenirse, bunları bizzat Medine'de aramalıdır. Bunlar Muhammed, Ebû Bekr ve Ömer zamanında Teokrasinin yüksek meclisini teşkil etmiş olan, Peygamber'in en eski ve en yakın arkadaşları idiler. Müminlerin anası Âişe de bunlara dahildi[1]. Bunlar kendi aralarından Osman'ı en suya sabuna dokunmaz bir şahıs olarak, hilâfete seçmişlerdi. Fakat düşünüşlerinde yanılmış oldukları tezahür etmişti. Çünkü onun za'fı kendilerine değil, iradî veya gayrı iradî tesirine kendini terk ettiği ailesine yaramıştı. Osman yeğeni Mervân'ı Medine'de kâtip edinmiş ve eyaletlerdeki bütün mühim memuriyetlere akrabalarını tayin etmişti. Mekke'nin asîl ailelerinden biri sıfatiyle Emevîler, hicretten hemen sonra Kureyş'in riyasetini ele geçirmiş ve Muhammed'e karşı uzun ve acı mücadelelerin başında bulunmuşlardı. Neticede mağlûp olmakla beraber, bu yüzden nüfuzlu mevkilerini kaybetmiyerek, asîl hemşehrilerinin kalplerini kazanmağa çok ehemmiyet veren Peygamber ve Arabların işlerine iyice vukufları ve yazı yazmayı bilmeleri sayesinde, iltihak etmek zorunda kaldıkları karşı safda, pek kısa bir zamanda idarenin dümenine yaklaşmağa muvaffak olmuşlardı. Tarihin mutad cilvesine uygun olarak, putperest Kureyşlileri imha ile tehdit eden dalga, onları aslında daha yükseklere is'âd etmiş bulunuyordu. Osman ile, Emevîler hakikaten daha o zaman hâkimiyete varmış oldular. Muhammed'in mezkûr sahabeleri, kendilerini bunlar tarafından ikinci plâna atılmış veya hiç olmazsa tehdit edilmiş hissediyorlardı[2]: Düşmanlık için kâfi sebep. Bu husumet kolayca haklı gösterilebilirdi: Emevîler İslâm'ı mahv için elinden gelen her şeyi yapmış olan eski putperest asîller, mezkûr diğer sahabeler ise kökü tamamiyle İslâm'a dayanan hakikî Teokrasi asîlleri idiler. Filvaki bunlar da bizzat Kureyşli idiler ve hiç bir suretle, Peygamber'in kabilesine mensubiyetlerini bir tarafa bırakarak yalnız İslâm'a ettikleri hizmeti, iktidara liyakat için kâfi addedemezlerdi. Fakat onlar şimdilik bu hususu arka plâna atarak, bütün İslâm'ı arkalarına toplamak ve hâkim Kureyşlilere karşı kullanmak gayesi ile, daha ziyade Medine'de ve eyaletlerde Peygamber'le şahsen tanışmış olmakla iftihara hakkı olan bir çok kimsenin dahil olduğu büyük ve nüfuzlu eshâb sınıfının en eskileri olmak hususiyetlerini tebarüz ettirdiler.

Medine'deki büyük sahabeler, başta Abdarrahmân b. Avf olmak üzere, tamamiyle kendileri ile aynı seviyede olarak muamele ettikleri

[1] Ömer'in ölümünden sonra en yakın altı sahabe, Osman, İbn Avf, Ali, Talha, Zübeyr ve Sa'd b. Ebî Vakkas idiler.

[2] Emevîler Osman'ın klik'i (Bitâna) tesmiye ediliyorlar, (Vâkıdî 2981, 10. 2995, 16).

Osman'a karşı, daha pek erkenden oldukça lâübali ve kaba davranmağa başladılar[1]. Bu suretle onun zaten zayıf olan nüfuzunu büsbütün yıprattılar. Fakat açık mücadeleye onun gözleri önünde ve Medinelilerin yardımı ile girişmek istemiyorlardı. Medine'de İslâm'ın yalnız ahlâkî otoritesinin temerküz etmesine mukabil, ordu kuvvetinin esasen içinde bulunduğu eyaletleri ateşe atmağı tercih ettiler. En iyi ravilerin birbirine mutabık rivayetlerine göre[2] Medine'deki sahabeler 34 yılında eyalât ahalisine şu mealde bir mektup yazdılar: Gaza yapmak istiyorsanız, bunun yeri şimdi Medine'dir. Bu evvelâ Kûfe'de heyecan yarattı. 34 yılı sonunda valiler mutad olduğu üzre halife ile birlikte hac için Mekke'de bulundukları sırada diğer Musayyerûn ile beraber menfadan süratle dönmüş bulunan Eşter'in idaresinde Kûfe'de isyan koptu. 1.000 Kûfeli Cerâ'a da toplanıp Mekke'den dönen vali Sa'îd'i şehirlerine girmekten men ettiler[3]. Mamafi Osman hiç itiraz etmeden Sa'îd'i azlederek, dostu olmamasına rağmen Ebû Mûsâ'yı asîlerin arzusu üzerine Kûfe valiliğine tayin etti. Bu suretle onları geçici bir müddet için teskin etmiş oluyordu; fakat bunu mühim bir hükümranlık hakkını feda etmek suretiyle yapmıştı.

Fakat bu sefer Kûfeliler yerine Mısırlılar Medine'ye müteveccihen hareket ettiler. Mısır'da devletin otoritesi daha 28 yılındaki, Umeyye ailesinden Abdallâh b. Sa'd b. Ebî Serh'ın Amr b. el-Âs'ın yerini almasıyla neticelenen vali değişiminde sarsılmıştı. Amr bu yüzden halifenin tehlikeli bir düşmanı haline gelmiş olup Medine'de onun aleyhinde tahrikâtta bulunuyordu. Bu tahrikâttan herhalde Mısır'da da istinkâf etmiş olmamalıdır. Ayrıca biri Ebû Bekr'in oğlu, diğeri (Ibn Ebî Huzeyfe) bizzat Osman'ın yetiştirmesi olan iki Muhammed'ler ukalâlığa başlamışlardı. Bunlar, Vâkıdî'ye göre, Abdallâh b. Sa'd b. Ebî Serh'in bir deniz seferi esnasında, hakikî cihadın geride bırakıldığını söyleyerek gemileriyle donanmadan ayrılmışlardı. Bunlar da Osman'a karşı malûm ithamları ve bilhassa Peygamber'in sahabeleri yerine akrabalarını tayin etmek hususunu serd etmekteydiler. Bu suretle fitnenin tohumlarını saçıyorlardı. Bu muhtemelen 34 yılında vuku bulmuştu[4]. Bunu takip eden sene içinde aralarında

[1] Vâkıdî, 2966 vdd. Bilhassa Âişe de maaşını azaltmış olan halifeye karşı pek küstahça hareket etmiş, Peygamber'in pabuç ve gömleğini, kendi hüviyetine delil olarak ortaya atmıştı (Agânî 4, 180 vd. Ya'kubî 2, 204.).

[2] Vâkıdî 2936 vd. Ibn İshâk, 2983.

[3] Muhammedî, 2934 vd.

[4] Taberî, 2869 vdd. Vâkıdî bu hadisenin cereyan ettiği, Mısırlıların deniz seferini 31 yılına vaz etmekte (Krş. Ebû Ma'şer, 2595), fakat Suriyelilerin 34 yılında Konstans'a

Muhammed b. Ebî Bekr'in bulunduğu fakat diğer Muhammed'in yer almadığı beş yüz Mısırlı, İbn Udeys el-Belevî idaresinde, iç düşmana karşı Allah rızası için mücadele çağrısına icabet ettiler. Bunlar takriben 35 yılı onuncu ayında[1] Medine'den pek uzak olmayan Zû Huşub'da göründüler. Âsîler buradan halifeye taleplerini bildirerek, onu, kabul etmediği takdirde zor kullanmakla tehdit ettiler. Medineliler, az istisnası ile onların tarafını tutmakta ve bunları himaye etmekteydiler[2]. O zamanlar dünyanın diğerleriyle mukayese edilemeyecek derecede en kuvvetli devletinin hâkimi olan Osman, Payitahtında iktidarını destekleyecek hiç bir kuvvete sahip bulunmadığı için, bu beş yüz kişilik bir avuç âsî ile anlaşmaktan başka çare bulamadı. Bu anlaşmada onun mümessili Ensâr'dan ihtiyar, şecî ve mert Muhammed b. Mesleme idi[3]. Bu zat, halife namına şikâyetlerini nazarı dikkate almak vaadi ile Mısırlıları geri dönmeğe iknaa muvaffak oldu. Fakat Mısırlılar uzaklaşır uzaklaşmaz Mervân ve Ümeyye ailesi tarafından teşvik gören Osman tekrar canlandı. Müteakip cuma günü camide, Mısırlıların haksızlıklarını idrak ettikleri cihetle geri döndükleri iddiasını ihtiva eden bir hutbe irad etti. Bunun üzerine ibadet edenleri teşkil eden Medineliler içinde ona karşı bir infial fırtınası koptu. Bunlar yalnız yüksek sesle ithamlarda bulunmakla yetinmediler,

---

karşı yapmış oldukları meşhur deniz seferiyle birleştirmektedir. Krş. Elias Nisibenus, bu yıl vekayii; Ebû Ma'şer, Tab., 2865. 2927. Theophanes, hilkat yılı 6146 (ki burada De Boor rivayet edilen *Abulanar* [Ebu'l-A'ver]'ı Lâtin'e göre *Abulasar* şeklinde yanlış olarak tashih etmektedir). 34 yılı Mısır'da isyanın başlangıç tarihi olarak pek uygun düşecektir. Mamafi Mısır filosunun Konstans'a karşı yapılan Suriye seferine iştirak ettiği hususu rivayet edilmemiş olmakla beraber pek te gayrı muhtemel değildir.

[1] Vâkıdî, 2968 e göre Receb ayında, yani yedinci ayda. Bu tarih görüleceği gibi gayrı mümkündür. Bu herhalde Mısırlıların Umre bahanesiyle geldikleri rivayetinden istihraç edilmiş olmalıdır. Umre eski devirlerde mutaden Receb'de yapılırdı. Krş. *Reste arab. Heidentums*, 1897, s. 78.

[2] İbn Kelbî (2985) 'ye göre Osman, Medinelilerin kendisinden yüz çevirmeleri neticesinde Mu'aviye'den yardım istedi, Mu'aviye ise hepsi müttefikan halifeye muhalif olan eshaba karşı açıktan açığa harekete geçmekten çekindi. İbn İshâk (2897) 'a göre Medineliler Mısırlıların taleplerini benimsediler. Taberî, Vâkıdî rivayetinden çok yakışıksız kısımları almamış olmakla beraber (2965 vd.), zikrettiği kısımlardan bile Medinelilerin pek az istisnası ile Osman'a aleyhtar bir tavır takınmış oldukları belirmektedir, krş. 2937,2. 2967, 15.16.

[3] Vâkıdî (2991 vd.) 'ye göre böyle. Vâkıdî 2970 vdd. de İbn Mesleme yanında Ali ve Vâkıdî 2969 vd. de yalnız Ali. Bu rivayetin sebebi açıktır: Ali, facianın önüne geçmek için elinden geleni yapmış olmalıdır. Ali, başka bir yerde de İbn Mesleme'nin yerini almaktadır. Krş. *DMZ* 1898, s. 31. Çok dikkate şayan bir şekilde Ya'kubî 2,232 de Mısırlılarla müzakere edip onları geri dönmeğe ikna eden şahsı Amr b. Âs olarak zikretmektedir.

aynı zamanda kendisini taşladılar. Neticede Osman bayılarak evine götürüldü. Bu onun camide umuma son görünüşü oldu[1].

Bundan sonra Medineliler kafileler halinde Osman'ın kapısı önünde toplanarak dağılmak hususunda yapılan davetlere kulak asmadılar[2]. Bu hal bir kaç gündür sürüp giderken Mısırlılar birden bire yeniden geldiler. Bunlar Osman'ın, içinde İbn Ebî Serh'i azledecek yerde dönekçesine ona âsîlerin reislerini yurtlarına döner dönmez öldürmek emrini verdiği bir mektubunu ele geçirdiklerini iddia ediyorlardı. Muhammed b. Mesleme, bunlarla bir defa daha müzakereye girişmek teklifini reddetti[3]. Onun yerine Ensâr'dan diğer asîl bir şahıs, Amr b. Hazm, Mısırlıların yanına giderek onları Medine'ye getirdi[4]. Bunların reisleri, başlarında İbn Udeys olduğu halde mektubu göstermek üzere Osman'ın yanına bırakıldılar, fakat Osman'ı halife olarak selâmlamadılar. Osman mektubu inkâr ve bundan hiç bir suretle haberdar olmadığını beyan etti. Ona: «Böyle bir şey, demek senin iradene rağmen cereyan edebiliyor, şu halde hüküm sende değildir» cevabı verildi. Fakat Osman istifa etmesi teklifini kesin olarak ve sükûnetle reddetti: «Allah'ın bana giydirdiği libâsı çıkarmam». Bu andan itibaren Osman Mısırlılar tarafından açıkça muhasara olundu[5]. Ve kendisine su verilmedi. Uşakları ve mevâlisi, bir kaç Ümeyye'li ve Kureyşli onunla beraber Dâr'da[6] bulunmakta olup onu müdafaa

[1] Vâkıdî, 2979 vd. Krş. 2991 vd. Diğer bütün rivayetlerde ve hatta Vâkıdî'nin 2972 vdd. 2977 vd. rivayetlerinde Osman'ın bizzat Medineliler tarafından bu taşlanışı hususu meskût geçilmekte ve hadise ayrı bir şekilde tasvir olunmaktadır.

[2] Vâkıdî, 2975: Mervân, Mısırlıların dönüşünü müteakip halifenin kapısını muhasara edenlere, dağılmalarını, Ümeyye'nin kendisini zorla iktidardan uzaklaştırtmayacağını söyledi. Vâkıdî 3022 vd.: Mısırlılar ikinci defa olarak bir cuma günü geldiler ve müteakip cuma günü de halifeyi öldürdüler. Fakat Osman onların gelmesinden evvel — yani Medineliler tarafından — muhasara edilmiş bulunuyordu. Vâkıdî 3038: Osman on iki günden beri muhasara altında idi ki Mısırlılar geldiler (burada yanlış olarak ikinci yerine birinci geliş denilmiştir).

[3] Vâkıdî, 2998 (2901 vdd. ye göre İbn Mesleme ve Ali).

[4] Taberî, 2989. Bu şekil, İbn İshâk'ın çok karışık bir rivayetinden alınmadır. Buna göre bir defa Mısırlılar halifenin iki yüzlü mektubunu ele geçirdikleri, diğerinde Osman şikâyet mevzularının halledilmesi için verilen mühleti tecavüz ettiği için geri gelmişlerdir. Aynı olay üzerinde paralel iki rivayet, sanki bunlar birbirini takip eden iki ayrı hadiseye ait imişler gibi gösterilmişlerdir. Rivayetin iç tezatları ve uygunsuzlukları bundan neş'et etmektedir.

[5] Bu ikinci Muhasara, yani hakikî ilk kuşatma (Mısırlılar tarafından), Vâkıdî'ye göre (3060) 1 Zülhicce'de başlamıştı. Buna mukabil 3022 vd. yine Vâkıdî rivayetine göre Mısırlılar ancak 11 Zülhicce Cuma günü gelmişlerdi.

[6] D â r ev olmayıp dışarıya karşı kapalı bir bina kompleksi, bir karargâhtır. Osman'ın D â r 'ı camiin yanında idi. İbn İshâk'a göre halife kölelerini silahlandırmıştı.

etmek istediler. Vak'ayı kesin olarak faciaya çeviren, ilk kan dökme hadisesi müdafiler tarafından yaratıldı. Bunlardan biri, dışarıda kitle arasında bulunan eski Eshâb'tan Niyâr'ın başına yukarıdan bir taş atarak onu öldürdü. Bu hadise 17 Zülhicce'de vuku buldu[1]. Osman katili teslim etmekten istinkâf etti. Bunun üzerine muhasırlar kendilerini eski Arap an'anesine göre bütün çekingenliği bir tarafa bırakmakla mükellef ve haklı hissederek Dâr'a taarruza başladılar. Cami duvarına dayanmış olan İbn Udeys taarruza kumanda ediyordu. Dâr'ın kapısında Osman'ın sadık adamları onun için mücadele etmekte olap kapıda yangın çıkarıldıktan sonra da müdafaalarına devam ettiler. Fakat muhacimlerden bir kaçı bu mücadele sırasında Amr b. Hazm'ın komşu bulunan evinden Dâr'a sokuldular ve dışarıdaki gürültüye hiç aldırmadan önünde *Kur'ân* dua eden halifenin odasına girdiler. Halifeye ilk taarruz eden, dostu ve selefi Ebû Bekr'in oğlu Muhammed oldu. Kinâne b. Bişr el-Tucîbî ölümü intaç eden darbeyi indirdi, diğer bir kaçı da intikam hislerini ceset üzerinde teskin ettiler[2]. Bu sahneden sonra artık mücadele manasını kaybetmiş bulunuyordu. Sağ kalan müdafiler zorluk çekmeden kendilerini kurtarabildiler[3]. Günlerden 18 Zülhicce Cuma idi[4].

[1] Tarih Vâkıdî 3002 de. Vâkıdî'nin iki veya üç rivayeti (3000 — 3003) ile Muhammedî (3004 vd.) rivayeti bütün mühim hususlarda birbirine uymaktadır. Yalnız Vâkıdî'ye göre Niyâr'ın katili Ebû Hafsa, Muhammedî'ye göre ise Kesîr b. Salt el-Kindî'dir (2970,4). Ebû Hafsa çok daha meşhur bir şahsiyet idi. O ve ihtiyar süt nine Fâtıme kapıdaki mücadelede ağır yaralanmış olan Mervân'ı kurtardılar. Vâkıdî'ye göre Urve b. Nibâ, İbn İshâk'a göre İbn Urve ve Ensâr'dan Ubeyd b. Rifâa ve Muhammedî'ye göre ise Ensâr'dan Rifâa b. Râfi tarafından.

[2] Amr b. Hamik ölü halifeyi dokuz yerinden bıçakladı, üçü Allah rızası, altısı kendi şahsî intikamı için (Vâkıdî 3022. Krş. 3048). Diğer eski rivayetten bir az ayrılan ve şüpheden vareste olmayan, Taberî'de mukayyet bir rivayete göre (3006 vd.) Osman'ın yüzü bir makasla çizilmiş ve yüzünü muhafaza için kaldırdığı eli parçalanmıştır. Osman öldürüldükten sonra, odasında bulunduğu karısı Nâile mutad mateme başlamak üzere elbisesini çıkarmıştı; bu arada «Amma da şişman gerisi var» şeklinde kendisine söz atıldı.

[3] Eski rivayetin birbirine uygun şahadetine göre vak'anın cereyan şekli budur. Küçük mübayenetlerin ehemmiyeti yoktur.

[4] Vâkıdî 3000. 3023. 3051. Yanlış olarak Medâ'inî 3068: 18 Zülhicce cumartesi. İkinci muhasaranın müddetini (Mısırlılar tarafından) Vâkıdî 3023 de 8, 3060 da 18, ilk muhasarayı (Medineliler tarafından) 3038 de 12, buna mukabil bütün kuşatma süresini 3000 de 49 gün olarak vermektedir. İbn İshâk (2989) ve aynı şekilde Ya'kubî (2, 204) kuşatmanın kırk gün sürdüğünü söylerler. Seyf'e göre Mısırlılar faciadan yetmiş gün evvel Medine'ye girmişler fakat bu girişlerinden ancak otuz gün sonra, halifeyi 18 gün hafif, 22 gün de şiddetle muhasara etmişlerdir (2962. 3009. 3019). Verilen en küçük rakamların daha muhtemel olmaları lâzımdır, çünkü Mısırlılar meseleye müdahale hususunda diğerlerine vakit bırakmamak için aceleye mecbur idiler.

Faciadaki vicdanî suç vazıh olarak Medinelilerdedir. Bir kaç yüz kişi ile başa çıkmaları, istemiş olsalardı, pek te güç olmamasına rağmen Mısırlıların hareketine göz yummuşlardı. Halifeye taarruza başlayanlar kendileriydiler. Yalnız işin ikmalini hariçten gelen âsîlere bırakmışlardı. Fakat bu son safhada da faal olarak âsîlere yardım ettiler. Amr b. Hazm onları şehre getirmiş ve nihayet kendi evinden Dâr'a geçirmişti; Rifâa b. Râfi veya Ubeyd b. Rifâa kapıdaki mücadeleye iştirak etmişlerdi. Müdafilerin attığı bir taşın isabet ettiği Niyâr da Mısırlı değildi. Mesele tehlikeli bir hal alınca, filvaki bazı kimseler ortadan kaybolmuşlardı, fakat bu, hadise esnasında orada bulunmamak ve zahiren ellerini bu kirli işe sokmadıklarını göstermek için idi. Meselâ tehlikeli Âişe ile bilhassa, halifeye karşı en büyük tahriklerde bulunan ve Filistin'e giderek memnun bir hayecan içinde kanlı facianın neticesine intizar eden Amr b. Âs. bizzat Medineliler içinde hiç şüphesiz büyük sahabeler, Ali, Talha ve Zübeyr en ziyade ithama hedef olmuşlardı[1]. Bunlar ateşi körüklemişler fakat söndürmek hiç bir ciddi teşebbüste bulunmamışlardı. Osman camideki sahneden sonra evine kapandıktan ve artık söyleyeceği bir şey kalmadıktan sonra Medine'de en büyük itibar ve nüfuza Ali sahip bulunuyordu. Teokrasi'nin en büyük memuriyeti, namazın kaldırılması, imamet, ona düşmüştü. Ali bu hususta evvelâ Ensâr'dan birisini tevkil etti, fakat sonradan vazifeyi kendi üzerine aldı[2]. Halifeye vekâlet eden, haccı idare edecek zatı tayin etmek suretiyle de en yüksek otoriteye sahip bulunduğunu gösterdi[3]. Muhammed b. Ebî Bekr'in Osman'ın ölümü haberini ilk defa olarak onun kulağına fısıldadığı rivayet olunur[4]. Bunun doğru olmaması ihtimaline rağmen, bilhassa Mısırlılar üzerinde haiz olduğu nüfuzu onları dizginlemek hususunda kullanmamış olması ithamından Ali masun kalamaz[5]. Fakat rivayet,

[1] İbn Avf evvelce ölmüştü. Sa'd b. Ebî Vakkas ve İbn Ömer kendilerini geri çekmişlerdi.

[2] Vâkıdî 3059 vd.

[1] Vâkıdî 3039. Mekke valisi Halid b. Âs, artık Osman'ın değil Alinin hakikatte hâkim olduğu ve bu sebeple onun yeğeni İbn Abbas'ın vekâleti deruhte etmesinin daha doğru olacağı mülâhazası ile, Osman'ın vekili olarak haccı idare mevkiini almak istememişti.

[2] Vâkıdî 2999.

[3] Rivayete göre Sa'd b. Ebî Vakkas, Osman'ın ölümü gününde, azgın kitleden ürkerek, harekete geçmesini Ali'den reca, fakat bu sonuncusu bu recayı red etmiş imiş (Vâkıdî 2998). Aynı şekilde İbn Abbas da hacce gitmezden evvel Osman'ı himayesine alması için Ali nezdinde beyhude teşebbüslerde bulunmuş imiş (Vâkıdî 3038).

pek de haksız görünmeyen bir şekilde ondan daha büyük suçu Talha[1] ve Zübeyr'e yüklemektedir. Ali'nin, hilâfetin kısa bir zamanda kendisine geçişine sebep olmak üzere, hadisatın inkişafına müdahalede bir menfaati yoktu; esasen çok yaşlı bulunan halifenin katli ile kendi hakkı zayıflamış, muvaffakiyet ümidi tehlikeye düşmüş ve durumu ehemmiyetli surette kötüleşmiş oluyordu. Buna mukabil, Talha ve Zübeyr'in bu gayri meşru hadisede, bunun Ali'ye, neticeden istifade ediyormuş görünmesi sebebiyle büyük zararı dokunacağını düşünebilecekleri cihetle, büyük menfaatleri mevzuu bahisti. Her şey normal seyrini takip ettiği takdirde bunlar Ali ile rekabet edecek vaziyette bulunmayacaklardı. Zübeyr'in son anda oğlunu Emirülmümininin yardımına göndermiş olması, onu ancak faciadan sonra Osman'ın haksız yere dökülmüş kanını dava etmek üzere kampanya açmış olması kadar az tebriye edebilir. Mamafi tek tek kime suçun ne kadarı isabet ederse etsin, kabahatin bütünü ile Medinelilere ve bilhassa oradaki sahâbeler aristokrasisine yüklenmesi lâzım geldiğinde eski rivayet hiç bir şüpheye yer bırakmamaktadır[2].

Seyf'in bu son sahnede arz ettiği farklar arasında ehemmiyetsiz addedilebilecekleri de vardır[3]. Fakat bunların ekserisinde mukaddes şahısların kötü rollerini peçelemek ve suçu, yüklenmelerinden bir zarar tevellüt etmeyecek eşhasa aktarmak temayülüne irca edilebilecek

[1] Talha halifenin suyunu kesmiş ve İbn Udeys'e hiç bir şeye ehemmiyet vermeden saldırmak emrini vermiş imiş (Vâkıdî 2979. 3000).

[2] Krş. Taberî 3055. 10 — 13 mısralar («Ensâr'ın onu Mısırlıların eline bırakmış olması Osman'ın suçunu ispata kâfidir»). Krş. ayrıca: Osman gûya, Sahabelerin iktidarda gözü olduğu, kendisine imamette mani olup Medine'yi kendi taraflarına çektikleri ve onun ölümünü tacil etmek istedikleri hakkında sarfettiği sözler (Vâkıdî 3043), ayrıca Belâzurî'nin *Ensâb*'ı (Ahlwardt neşri) 67,3. Theophanes Hilkat yılı 6147 vekayiinde kısaca, «*Osman Medine'liler tarafından öldürüldü*» demektedir. Muaviye'nin ve eyaletlerdeki Osman taraftarlarının hareketleri de şüpheyi çekmekten uzak değildir. Mamafi rivayet onlara yardım edebilmek için fazla zaman bırakmış gibidir; Mısırlılar işi bir anda ikmal ile onları bir emri vâki karşısında bırakmışlardır. Halifenin taraftarlarını yardıma çağırmış olup olmadığı meselesi cayi münakaşadır. (Kelbî 2985. Vâkıdî 2997); onun buna ne zaman ve ne de fırsat bulamamış olması muhtemeldir.

[3] O kronolojiyi daha kesin olarak tespit ediyor, krş. s. 116, not 4. Seyf hemen her zaman yaptığı gibi ayrı isimler vermektedir, meselâ, âsîlerin reisi olarak İbn Udeys'i değil Gâfikî b. Harb el-Akkî ve bunun yanında tabiatiyle İbn Sebe'yi; ayrıca Osman'ın asıl katili olarak Kinâne b. Bişr el-Tucîbî'yi değil Sûdân b. Humrân'ı vermektedir. İşin hikâyesinde de diğerlerinden ayrılıyor. Mateme başlamak için Nâile libasını bizzat çıkarıp atmamış, elbisesi Külsûm b. Tucîb tarafından zorla çıkarılmıştır; kocasının değil onun parmakları kesilmiştir. Kapıya yapılan son hücumda Osman bizzat silâhlanmış olarak dışarıya çıkmış, muhacimler geri çekilirken müdafileri içeri almış ve arkasından kapıyı kapamıştı —Genesis 19, 10 da olduğu gibi.

unsurlar vardır. İhtiyar halife kendisine isyan edilmesine sebebiyet verecek bir harekette bulunmamıştı; kendisine karşı yükseltilen ithamları kolayca ve madde madde (2952 vd.) cevaplandırmıştı. İtham edilebileceği bir tek husus varsa, o da, âsîlere karşı gösterdiği haddinden fazla yumuşaklık idi. (3030). Âsîler 35 yılı başında plânlarını mevkii fiile koymak üzere müzakerelerde bulunmak için Medine'de toplandıkları zaman Osman bunların reislerini pek alâ eline girmişti; fakat eshâbın idam etmesini tavsiye etmelerine rağmen (2951) Osman onları serbest bırakmıştı. Ümeyye ailesine karşı bir düşmanlıkları olmayan eshâb onun en iyi dostları olup ellerinden geldiği kadar Osman'a taraftarlık etmişler ve tehlikeyi paylaşmak için oğullarını Dâr'a göndermişlerdi[1]. Bu Eshâbın reisleri, Ali, Talha ve Zübeyr —ki Seyf rivayetinde bunlar bir trionvir olarak hareket ederler —kendilerini kazanmak isteyen âsîleri şiddetle reddetmişler (2957) ve dürüst düşüncelerini hiç saklamamışlar, baygın vaziyette camiden götürülen halifeye taziyette bulunmuşlar (2961) ve halifenin yanına girmelerine müsaade edilmeyince (3010 vd.) isimlerini bırakmışlardı. Âsîlerin kendi fikirdaşları olarak zikredebilecekleri yalnız üç Medineli vardı: Ammâr b. Yâsir ve iki Muhammed'ler. Osman bu üç kişinin arzettiği küçük rakam karşısında gülümsemekten kendini alamamıştı. (2961. 2950 vd.). Diğer bütün Medineliler onun tarafını tutuyorlardı. Âsîler, Ali'nin onların yüzüne karşı söyleyip ispat ettiği gibi (2957 vd.) uydurma olan şu mahut mektubu ele geçirmiş oldukları bahanesi ile onların malûmatı olmadan ve onların arzu ve iradeleri hilâfına harekete geçmişlerdi. Onlar bundan sonra camii işgal ederek karargâhları haline getirmiş, şehre hâkim olmuş ye nihayet imameti de ellerine almışlardı (2962). Yani onlar tarafından yalnız halife değil Medineliler de kendi işleriyle meşgul olmak ve bir yere toplanmamak emrini almışlardı (2958). Fakat onlar bu tedhişe onlar nasıl razı olabilmişlerdi? Bu suali arzusuna göre cevaplandırabilmek için Seyf âsîlerin miktarını yükseltmiştir: âsîler yalnız Mısırlılar değildi, Kûfeliler ve Basralılar da aynı derecede kuvvetli birlikler halinde bunlarla işbirliği yapıyorlardı[2]. Bu Sebe'iyye'ye bedevîler ve köleler de katılıyor ve bu suret-

[1] 2957. 3009. Eski rivayette yalnız İbn Zübeyr zikredilmektedir.

[2] Mamafi, Seyf rivayetinde de âsîlerin yalnız Mısırlılardan ibaret oldukları hususu belirmektedir; bunlar onun rivayetinde sık sık *pars pro toto* [umumu temsil eden ekalliyet] olarak görünüyorlar. Vâkıdî'ye göre (2999) Kûfe'den Eşter ve Basra'dan Hukeym o sırada Medine'de bulunuyorlar idiyse de Mısırlılarla iş birliği yapmamışlar ve kendi hallerinde kalmışlardır.

le âsiler (3097, 7) nihayet hatırı sayılır bir birlik haline geliyorlardı[1]. Buna rağmen Medineliler yine de bunlara karşı çıkmayı ve Osman'ı müdafaa etmeği tecrübe etmişlerdir; fakat Osman, bunların kanlarını kendi uğrunda akıtmalarını istemediği için onları evlerine geri göndermişti (2961. 3009). Eyalette bulunan Müslümanlarla hacda bulunanlar da imdada yetişmek istemişler, fakat bu maksatları ancak âsîleri hareketlerinde aceleye teşvik etmiştir (3012 vd.). Facia şehirde büyük bir tesir husule getirdi. Yerliler ağlıyorlar, sonradan gelenler ise sevinçlerini izhar ediyorlardı[2].

Medinelilerin Osman'a karşı çıkardıkları ve Mısırhların muhasarasına tekaddüm eden bir karışıklıktan Seyf tabiatîle bahsetmemektedir. Seyf'e göre Medineliler Dâr önünde yalnız onu korumak için toplanmışlar ve yine onun talebi üzerine dağılmışlardır. Mescidde ona taş atanlar da Medineliler değildi; bilâkis onlar âsîler tarafından taşlarla mescidden kovulmuşlar ve bu arada yanlışlıkla bir taş Osman'a isabet eylemişti (2961). İlk kanın Osman taraftarları tarafından döküldüğünü âsîler kasden ve herkese muhasemata başlayanın kendileri olmadığını göstermek için iddia etmişlerdir[3]. Hakikatte Niyâr damdan yapılan bir atışla hainane öldürülmüş olmayıp, kapı önündeki mücadelede maktul düşmüştür (3016). Amr b. Hazm el-Ensâri muhasırlarla anlaşmış olmayıp bilâkis gizlice Osman'ın evine su vermekte idi (3009. 3011). Osman imamet vazifesini ifa edemeyince Ali değil Mısırlıların reisi Gâfikî ahaliye namaz kıldırmıştı (2962). Seyf'i eski rivayeti tashih etmeğe sevk eden temayülün misalleri olarak bu tafsilât belirtilmeğe değer.

Medinelileri ibra gayretlerinin ne kadar beyhude olduğu nihayet maktul halifenin defnine müteallik rivayetlerle tebarüz etmektedir. Defin keyfiyeti Nâile'nin ısrarlı recaları üzerine bir kaç sadık kimsenin bu hususa cesaret etmelerine kadar geri bırakıldı. Ceset yıkanmadan, geceleyin, büyük bir acele ile bir kapı kanadı üzerinde evden çıkarıldı. Ölünün başı bu acele yüzünden kanadın üzerine vurup durmakta idi. Cenazeyi atılan taşlar ve lânet sözleri takip etti. Onu Yahudi mezarlığına gömmeğe mecbur oldular. Ensâr mutad

[1] Bedevîlerin ve kölelerin de iştirak ettiklerini Seyf asıl yerinde zikretmeği unutmuş ve bunu ancak sonradan telâfi etmiştir (3081 vdd. 3114).

[2] 3019. Seyf kesretle kullandığı *at-tânî'* [yerli] ve *at-târî'* [yabancı, gelip geçici] tezadını ahlâkî manada almayı seviyor.

[3] 3009, 11. 12. Taberî'deki (3000 vdd.) bir rivayete polemik teşkil eder.

mahalde namazının kılınmasına da müsaade etmedi. Seyf'in mütezad haberi hakikatten hiç bir şeyi değiştiremez.

15 — Cemel Vak'ası.

Burada da yine en geniş ölçüde sözü yürüten Seyf yanında Taberî'nin aşağıdaki hadiseler hakkında rivayetlerini tercihen kaydettiği raviler Medâ'inî ve Vehb b. Cerîr'dir. Ben evvel emirde daha eski rivayeti insicamlı bir şekilde vereceğim.

Medineliler Ali'yi halife ilân ederek ona Osman'ın öldürüldüğü aynı gün bî'at ettiler[1]. Bunlardan bir kaçı şimdilik bîtaraflıklarını muhafaza ediyorlardı; Ali bunları rahat bıraktı. Diğerleri, bilhassa Ali'nin açıktan açığa düşmanları, kaçtılar. Talha ve Zübeyr hakkında birbirine zıt haberler vardır. Bazı rivayete göre bunlar ya zorla bî'at etmişler veya hiç bî'at etmemişler[2], diğer rivayetlere göre ise kendi ihtiyarları ile ve en evvel bî'atte bulunmuşlardır[3]. Vâkıdî (3072) bu hususta iki zıt rivayetin ortasında kalıyor: Zorla değil, fakat istemiyerek ve gayrı samimî bî'at. Ensâr umumiyetle yeni halifeye karşı, Kureyş'e nazaran çok daha samimî bir şekilde bağlı idi. Onun yeni tayin ettiği yüksek memurların hemem hepsi Ensâr'dan idi[4]. Görünüşe göre bunlar eyaletlerde güçlük çıkarılmadan kabul edilmişlerdir. Kûfe'de Eşter'in tavsiyesi üzerine Ebû Mûsâ şimdilik ibka edildi. Ali'nin hâkimiyeti Suriye ve Elcezîre'yi şâmil değildi. Orada Ümeyyeli Mu'aviye sağlam olarak mevkiini muhafaza etmekte idi.

Ali'yi en büyük tehlike olarak, kendisinden de halefinden olduğu kadar nefret eden, büyük nüfuz sahibi Âişe tehdit etmekte idi. Âişe Osman hakkında istediği gibi tahrikâtta bulunmuş, fakat hadise çığırından çıkınca, doğacak neticenin mesuliyetinden kendisini kurtarmak

---

[1] Medâ'inî, 3069 vd. Krş. Vehb b. Cerîr, 3128: Eyaletlerin hilâfet ile alâkaları yoktur; bu *Muhâcire*'ye aittir; bunlar Osman'ı öldürüp Ali'yi tayin etmişlerdir. Medâ'inî, 3074 de başka türlü.

[2] Vehb b. Cerîr, 3068 vd., krş. 3070, 14.15. Zübeyrî olan Zübeyr b. Bekkâr'a göre (3070), Ali, Zübeyr'e karşı haince davranmış ve onun kendisine bî'at ettiği yalanını atmıştır.

[3] Muhammedî (3065 vd.) ve Medâ'inî (3068)'ye göre bunlar Ali'ye hilâfeti kabul etmesi için ısrarda bulunmuşlardır. Ona ilk bî'at eden Talha idi; bir eli meflûç olduğu için bu bir şeamet addedilmiştir. Medâ'inî, 3074 vd. ayrı.

[4] Vehb b. Huneyf Medine'de, kardeşi Osman b. Huneyf Basra'da, Kays b. Sa'd Mısır'da, sonradan Karaza b. Kâ'b Kûfe'de (3073).

ve vaziyete göre bir tavur takınmak üzere Mekke'ye çekilmişti[1]. Ali'nin hilâfete geçirildiğini duyunca, ona karşı, Osman'ın intikamını almak üzere davete başladı. Mekke'ye kaçmış olan Ümeyyeliler, Medine'den Mervân ile Basra ve Yemen valileri onun tarafına geçtiler; fakat Talha ve Zübeyr de Müminlerin Anası'nın koruyucu kanatları altına sığındılar. Osman'ın intikamı, hakikatte yalnız Ali'ye karşı duydukları kin ve hasedin birleştirdiği[2] pek muhtelif görüş ve istikamette eşhas için bir parola oldu. Bunlar, hadisata kat'î olarak müdahaleye elverişli olmayan bir ölü nokta teşkil eden Mekke'de kalamazlardı. Ganimet hırsı ve maaş sisteminin hemen hemen bütün muharip unsurların eyaletlerin ordugâh şehirlerine muhaceretine sebep olması neticesinde Arabistan artık hakikatte Arabistan'ın haricine çıkmıştı. Uzun bir valilik devresi dolayısı ile geniş ve iyi münasebetlere sahip bulunan Ibn Âmir'in tavsiyesi üzerine Basra'ya gitmeğe karar verdiler. İrak yolu üzerindeki Zât Irk karargâhında 600 kişi birleşti. Osman'ın ölümünden dört ay sonra bunlar yola çıktılar[3]. Yolda Hav'ab suyu yanında, köpekler Âişe'ye ürüdüler; Âişe, mevkiin adını işitince Peygamberi'n bir kehanetini hatırlayarak teşe'üm edip korku ile feryad etti: Ben Allah nazarında Hav'ab köpeklerinin ürüdüğü kadınım. Dönmek istedi; onu bundan vaz geçirip ilerlemeğe razı etmek çok güç oldu[4].

Basra'ya vasıl olunca Âişe taraftarları, oradaki vali Huneyf oğlu Osman el-Ensârî ile, bu sonuncunun, vaziyeti Ali'ye bildirip ondan cevap alıncaya kadar, hâkimiyetin sembolünü teşkil eden namazlara imâmet vazifesine devamı hususunda anlaştılar[5]. Fakat buna rağmen, hemen iki gün sonra Zabuka mahallesine baskın yaparak Osman b. Huneyf'i esir edip ona fena muamelede bulundular, ancak Ensâr ile ara-

[1] Medâ'inî, 3098 de iyi bir hikâye veriyor: Medine'den Mekke'ye bir zat gelerek Âişe'ye Osman'ın Mısırlıları öldürttüğünü anlattı. Âişe bunun üzerine, böyle dindar insanlara karşı yaptığı bu muameleden ötürü Osman'ın aleyhinde söylemediğini bırakmadı. Fakat bir az sonra işin hakikatini öğrenince hemen tavrunu değiştiriverdi. Ya'kubî 2, 209 da da buna benzer.

[2] Medâ'inî, 3103 vd. Bazı daha hassas Ümeyyeliler (fakat Osman'ın oğulları değil) sonradan Âişe ile işbirliği yaptıklarından dolayı mahcubiyet duydular. Akıllı Mugîre de zamanında ondan ayrıldı.

[3] Vehb b. Cerîr (3069. 3102) Talha ve Zübeyr'in Osman'ın ölümünden dört ay sonra Mekke'ye geldiklerini söylüyor. Bu bir zühul eseridir, onlar bu tarihte Mekke'den yola çıkmışlardır, çünkü Rebîülâhir 35 sonunda Ali onların takibine çıkmış bulunuyordu (Medâ'inî, 3139).

[4] Vehb, 3127, krş. 3108 vd. Bi'r Meymûn'daki kehanet, 3105 vd.

[5] Ya'kubî 2, 210 da bir az ayrılıyor.

larını büsbütüe bozmamak için hayatına dokunmadılar. Böyle bir dönekliğe hiddet eden, Ali'ye sadık Hukeym b. Cebele, Abdkayslılar ve bazı Bekrlilerle birlikte Osman'ı zorla kurtarmak için harekete geçti; fakat mağlûp edilerek 70 kabiledaşı ile beraber maktul düştü[1]. Galipler bu suretle şehre sahip olmuş bulunuyorlardı. Fakat namaza kimin imâmet edeceği meselesi Talha ile Zübeyr arasında derhal bir üstünlük mücadelesinin doğmasına sebep olacak gibi göründü. Fakat Âişe tehlikeyi, bu vazifeyi şimdilik yeğeni Abdallâh b. Zübeyr'e tevdi etmek suretiyle önlemeğe muvaffak oldu[2]. Talha ve Zübeyr'den daha nüfuz ve itibarlı ve onlara karşı Ali'ye bî'at etmemiş olmak üstünlüğünü de haiz olmasına rağmen, kadın oluşu dolayısiyle imâmeti bizzat kendisi ifa edemezdi.

Buna mukabil Ali, yanından ayrılmayıp her zaman için kendisine en iyi tavsiyelerde bulunan ve en çok yardım eden Kûfeli Mâlik el-Eşter'in fikrine uyarak Kûfe'ye dayanmak istedi. Medine'de hakikî bir ordu kurmak imkânını bulamamıştı. Oradan kendisini ancak bir kaç yüz kişi takip etmekte idi. Bunlarla 36 yılı Rebîülâhiri sonunda yola çıktı ve evvelâ Rebeze'de karargâh kurdu. Burada Adî b. Hâtim kumandasında bir kaç Tayylı kendisine katıldı[3]. Ali Eşter'in tavsiyesi üzerine valilikte ibka ettiği Ebû Mûsâ'nın Kûfe'de şüpheyi câlib bir tavur takındığını işitince onun yerine başka bir vali tayin etti. Aynı zamanda oğlu Hasan ile ihtiyar Ammâr b. Yâsir'i, Kûfe'lileri kat'î ve faal surette bir partiye iltihaka davet için Kûfe'ye gönderdi. Bunun neticesi Kûfelilerin onun tarafında mücadeleye karar vermeleri oldu[4]. Ali bizzat şehre girmedi, bilâkis oradan çok uzakta, Zu Kar mevkiinde ordugâh kurdu. Kûfe ordusu burada, beş gurupta 12 000 kişi olarak ona iltihak etti[5]. O, bunun üzerine artık Basra'ya hareket etti. Artık şehre yaklaştığı bir sırada Sa'd Temîm reisi Ahnef yanına gelerek, ya onun kendisine iltihak etmesi veya bitaraf kalarak kabi-

[1] Vehb, 3125 vd. Medâ'inî, 3134 — 35. 3126.

[2] Medâ'inî, 3135, krş. 3105 vd. Bu sonuncu yere göre kavgayı körükleyen Mervân imiş. Ya'kubî (2, 210) kavgayı daha canlı tasvir ederek Âişe'nin Zübeyr ve Talha'nın oğullarını münavebe ile imâmet etmek üzere tayin ettiğini rivayet etmektedir.

[3] Medâ'inî, 3139. 3140. Medâ'inî (3144) 'ye göre Rebeze'de İbn Huneyf Ali'nin yanına geldi. Vehb (3184) 'e göre ise o ancak Zû Kar'da gelmiştir.

[4] Medâ'inî, 3172 vd.

[5] Medâ'inî, 3173 vd. Vehb 3184 vd. Medâ'inî bu beş gurupu «yedide bir» tesmiye ediyor. Bunlar Avrupalıların, dörtten fazla mahalleli şehirlerinin kısımlarını «Kartiye» (dörtte bir) tesmiye etmeleri gibi, hiç bir fark gözetmeden *rub'*, *hums*, *sub' ve uşr* kullanmaktadırlar. Kûfe'de mutad olarak *rub'* veya *sub'*, Basra'da *hums* denilirdi. Bunlar aslında ordunun kısımları idiler. Krş. Taberî, 2495.

lesinin 4 000 muharibini kendisine karşı savaşmaktan alıkoyması şıklarından birisini tercihini reca etti. Ali son şıkkı seçti[1]. Sonradan Ubeydallâh b. Ziyâd'ın şatosunun yükseleceği yerde Basralılar onu beklemekte idiler[2]. Hukeym b. Cebele'nin kanını dava ile mükellef olanlar, yani Amr b. Merhum kumandasındaki Abdkasylılar ile Şakîk b. Sevr emrindeki Bekr'liler derhal onun tarafına geçtiler[3]. Meselenin halli silâhlara tevdi edilmeden evvel Ali, Talha ve Zübeyr ile görüştü. Zübeyr pişmanlık hissine kapılarak ona karşı mücadele etmiyeceğine dair yemin etti, fakat bir az sonra oğlu Abdallâh'ın kendisi ile alay etmesi üzerine yemininden vaz geçip kefaret olarak kölesi Makhûl veya Sergius'u azat etti[4]. İlk kanı Basralılar akıttılar. Bunlar kendilerine karşı *Kur'ân*'ı göstermek emrini almış bulunan Kûfeli bir genci öldürdüler[5]. Ancak bunun üzerinedir ki Ali kendi tarafdarlarına savaşa girmek emrini verdi. Basralılar ric'at ettiler. Talha öldürüldü; vicdan azabı içinde kıvranan Zübeyr, harb meydanını terk ile nereye gideceğini bilmeden dolaşıp dururken, Ahnef'in emrinde bulunan birisinin eline düşerek öldürüldü; bundan Ahnef'in de belki haberi vardı[6]. Fakat Âişe'nin binmiş olduğu devenin etrafında savaş dondu. Basralılar ve hasseten Ribâb'dan Dabbeliler ve Ezd'den Adîliler asıl bayraklarını teşkil eden Âişe'yi şiddetle müdafaa ettiler[7]. Diğer tarafda Adî b. Hâtim ve Mâlik el-Eşter temayüz ettiler. Bunlardan Eşter az kalsın Abdallâh b. Zübeyr'i öldürüp gelecek zamanı büyük bir tehlikeden kurtarmış olacaktı[8]. Devenin yere düşüşü ile zafer kesinleşmiş oldu. Savaş 14 Cemâziyelâhire 36 = 9 Aralık 656 Perşembe günü yapılmıştı[9].

Şimdi bununla Seyf'in tasvirini mukayese edelim. Seyf, Ali'yi Sebe'iyye ile ibraya devam eder. Faciadan sonra Medine beş gün müd-

[1] Medâ'inî, 3174 vd.

[2] Medâ'inî, 3175.

[3] Medâ'inî, 3174 vd. 3202.

[4] Vehb, 3185. Medâ'inî, 3175 vd. Krş. 3136 vd.

[5] Vehb, 3186. Medâ'inî, 3188 vd.

[6] Taberî, 3187 vd. Krş. Agânî, 16, 131 vd. Ya'kubî, 2, 212 vd.

[7] Medâ'inî, 3198 vd. 3204.

[8] Taberî, 3200. Krş. 3162. Zübeyrî rivayet (3201) ayrı mealdedir. Ayrıca ihtiyar Ammâr ile Ibn Yesribî arasındaki düello meşhurdur; bu sonuncusu yaralanarak esir düşmüş ve Ali'nin emri ile idam edilmiştir (Medâ'inî, 3198 vd.).

[9] Gün (Perşembe) ve ay (Cemaziyelâhire) hususunda Vâkıdî (3218), Medâ'inî (3175) ve Seyf (3192) ittifak ediyorlar. Tarih olarak Vâkıdî ayın 10 unu zikrediyor, fakat bu Perşembe'ye düşmemektedir. Medâ'inî doğru olarak ayın ortasında diyor. Ayın 14 ü Perşembedir. Ya'kubî (2,211) savaşı Cemaziyelevvel'e vazeder.

detle, bedevî ve kölelerden tarafdarları ile Sebe'iyye'nin ve Gâfikî'nin elinde kaldı. Bunlar hilâfeti, beyhude yere, büyüklere teklif etmekte idiler. Bu hususta kendilerinden başkası hatıra gelemeyecek olan dört veya beş büyük sahabeden hiç biri hilâfeti onların eliyle kabul etmek istemiyordu[1]. Bunun üerine âsîler, eğer iki gün içinde bir halife seçilmiyecek olursa, Ali, Talha, Zübeyr ve diğer bir çok sahabeyi öldürmekle tehdit ettiler. Bu suretle korkutulan Medinelilerin ısrarlı recaları üzerine Ali razı oldu. 25 Zülhicce Cuma günü, yani ancak Osman'ın ölümünden sekiz gün sonra, Ali bî'at kabülüne başladı. Talha ve Zübeyr ancak Hukeym b. Cebele ve Eşter tarafından zorlandıkları cihetle bî'at ettiler. Bunlar Ali'den âsîlerden derhal hesap sormasını talep ettiler. Ali bunlara veya hiç olmazsa kölelere, efendilerinin yanına geri dönmelerini emretti. Bundan sonra bedevîleri de vahalarına göndermek istiyordu. Fakat Sebe'iyye buna razı olmadı, çünkü sıranın kendilerine geleceğini düşünmüşlerdi. Filhakika Ali onlarla hiç bir şekilde alâkadar olmak istemiyordu ve maksadı da bunlardan kurtulmaktı. Fakat muvakkaten buna imkân bulacak vaziyette değildi, çünkü bunlara karşı diğer kuvvetli bir partiye dayanamıyordu; zira Medineliler onu yalnız bırakmışlardı. Vaziyet ancak Zû Kar'da, Kûfe kuvvetleri kendisine iltihak edince değişti[2]. Ali bunun üzerine resmen ve her kesin önünde kendisi Osman'ın katillerinden berî addettiğini ilân ederek, ertesi gün için, harb etmek üzere değil, sulhü tesis maksadı ile Basra'ya hareket edeceğini ilân ettiği ordudan bunları çıkardı. Sebe'iyye korkuya düşerek: «Hâlâ tarafdarlarının mühim bir kısmını teşkil ettiğimiz halde bize bu şekilde muameleye cesaret ederse, Basralılar da kendisi ile birleşip biz tamamiyle azınlıkta kaldığımız zaman neler yapmaz!» dediler. Reisleri, ne yapmak lâzım geldiğini kararlaştırmak üzere bir araya geldiler. Eşter, kendileri hakkında Talha ve Zübeyr'den ayrı bir düşünceye sahip olmayan Ali'yi de Osman'ın âkıbetine uğratmak teklifinde bulundu. Ibn Sebe' buna itiraz etti: «Tarafdarımız olan 2500 kişi ile, Ka'ka'a itaat eden ve bizi ortadan kaldırmak fırsatını kazandıklarına sevinecek olan beş bin kişi ile başa çıkamayız». Mamafi o, bilhassa ordudan ayrılmanın sözünü bile işitmek istemiyordu. Bu suretle ancak, Osman'ın katillerinin cemâatten ayrılıp teşhis edilmelerini isteyenlerin arzusu

[1] Eski rivayetin gür sesinden ayrılma daha Medâ'inî tarafından vâki oluyor (3074 vd.): Medineliler değil, eyaletliler Ali'yi halife ilân etmiş ve kendisine ilk bî'at edenler de bunlar, evvelâ Eşter, olmuştur.

[2] Kûfe ordusunda Ka'ka'ın emrindeki Ehl el-Cemâ'a ile Sebe'iyye'nin aynı reislerine tâbi olan ve bunlarla sıkı bir işbirliği yapan Nuffâr tefrik edilmektedir (3155).

yerine getirilmiş olacaktı. Onun tavsiyesi ise, Ali'ye rağmen erdu ile birlikte hareket etmek ve onun muslihane arzusunu, Basralılara kendi isteklerine uygun olarak anî surette mukateleye başlamak suretiyle, baltalamak idi, çünkü onların selâmeti ancak diğerlerinin şaşkınlığına bağlı bulunuyordu. Böyle de yapıldı. Ordular karşı karşıya gelince müzakerelere hemen başlandı. Her iki tarafın arzusu ile bu müzakereler başarılı olmağa da başladı. Geceleyin kavî sulh ümitleriyle yatıldı. Yalnız Sebe'iyye uykusuz bir gece geçirmekte ve hücuma hazırlanmakta idi. Daha etraf henüz karanlık iken bunlar savaşa başladılar ve Ali'nin mani olmak için gösterdiği bütün gayretlere rağmen Kûfelileri de savaşa sürüklediler[1]. Şu halde Sebe'iyye, yalnız Osman'ın katlinde değil, bunun yüzünden cemâ'atte zuhur eden ayrılığın tehdit âmiz bir surette genişlemesinde, Teokrasi'nin temel kanunu ile alay edercesine, Müslümanın Müslümana karşı savaştığı ve ilk dindaş kanını döktüğü ilk büyük kavgada da yegâne suçlu mevkiinde bulunmaktadır. Fakat bunlar, bütün günahları yüklenmek hususunda Seyf'in ne kadar işine geliyorlarsa, yine ona Ali'nin yardımcıları olmak bakımından o kadar baş ağrısı vermekte, tatsız gelmektedirler. Bunun içindir ki onlar, toz gibi, Ali'nin paçalarından silkilirler. Ve nihayet vazifelerini ifa ettikten sonra hiç bir iz bırakmadan ortadan kaybolurlar. Bunların siyasî zuhurlarının bütün tasviri eski rivayetin Ali'yi koruma ve ibra gayreti ile yapılmış, büyük mikyasta bir sahteleştirilmesinden ibaret olup, eski bir müşahedenin isabetini teyid bakımından bir bürhândır: Sâlihler hiç bir şeyde, mukaddes tarih mevzuunda olduğu kadar yalan söylemezler[2].

Mamafi Seyf bu apolojetik metodunda tek taraflı olmayıp, bu metodu Ali'nin rakîpleri olan Âişe, Talha ve Zübeyr lehine de istimal etmektedir. Onların Ali'nin Basra valisina reva gördükleri zulümden bahsetmez. Onlar yalnızca, valinin arzusu hilâfına şehre girmişlerdir. Bunun üzerine, Basra Sebe'iyye'sini Medine'ye götürmüş olan şu vahşi Hukeym b. Cebele, süvarileri ile onlara saldırmış, onlarsa ancak kendilerini müdafaa etmişlerdir. Savaş ertesi gün bir müsalâha ile bitmiştir. Buna göre Talha ve Zübeyr'in hakikatte ancak zorla mı

[1] Taberî, 3073 — 83. 3095 vd. 3140 — 53. 3154 — 58. 3162 — 68. 3181 — 83. Seyf'den başka Ziyâd b. Eyyûb'un müdafaa ve suçtan ibra gayretiyle tashih edilmiş rivayetinde de (3159 vd.) savaşa her iki taraf reislerinin arzusu hilâfına, gayrı mes'ul ayak takımı tarafından başlanıldığı bildiriliyor.

[2] *Lem nera's-Sâlihîne fî şey'in ekzebu minhum fî'l-Hadîs.* Nöldeke, *Geschichte des Qorans*, s. XXII. Mamafi burada bununla evvel emirde bir «sünnet» tesis eden hadis kastedilmiştir.

bî'at ettikleri Medine'den sorulacaktı; bu tahakkuk ettiği takdirde vali meydanı onlara bırakacaktı. Gönderilen sâî müsbat cevapla döndü (Tabiî bu haberi Medinelilerden güçlükle istihraç etmişti); fakat bu sefer vali verdiği sözü tutacak vaziyette değildi, çünkü bu arada Ali tarafından, meselenin bî'atin zorla icra ettirilip ettirilmemesi ile alâkadar olmadığı şeklinde azarlanmış bulunuyordu. Bunun üzerine diğerleri zorla camie ve kaleye girerek valinin Zutt ve Sayyâbice'den müteşekkil muhafız kuvvetini imha ve kendisini esir etmişlerdi. Ertesi gün ancak Hukeym b. Çebele — o da kendisini zulmünden ötürü terk etmiş bulunan kabiledaşları Abdalkayslılarla birlikte değil, eski reislerinin etrafına toplanmış bulunan bütün kabilelerden Osman'ın katilleri ile birlikte, — mukavemete devam etmekte idi. Fakat bunlar ezici üstünlüğe dayanamadılar ve hepsi birden öldürüldü. Savaşın bitmesinden sonra da kaçmış olanlar melcelerinden çıkarılarak idam olundular. Bu hadise tabiatiyle Abdalkayslıları ve Sa'd Temîmlileri (ki, ayrıca yanlarında saklanan Hurkus b. Züheyr'i teslimden imtina etmişlerdi) o derece kızdırdı ki, bunlar Ali tarafına geçtiler veya hiç olmazsa bîtaraf kalmağı tercih ettiler[1]. Şu halde muahedeyi bozan bizzat Ali'nin valisi olup ancak bu ahidşikenlikten sonra kendisine karşı zor kullanıldı. Öldürülenler de yabancı menşeli uşaklardan başka yalnızca, üstelik o kadar küstahca hareket eden, Osman'ın katilleri idi. Mücrimlerden meşru intikamı almak hususunda ellerine bu güzel fırsat geçtikten sonra Talha ve Zübeyr, Ali'nin uzlaşma tekliflerini isteye isteye kabul ettiler. Buna rağmen savaşın zuhurunu, evvelce görmüş olduğumuz gibi, yalnızca şu mahûd meş'ûm Sebe'iyye mümkün kıldı. Âişe harbe iştirak etmedi; ancak harb patladıktan sonradır ki, o da savaşı durdurmak için oraya getirildi; yola çıkalı çok olmamıştı ki kaçanlar onun etrafına gelip devesinin yanında toplandılar. Âişe sâlih bir zat olan Ka'b b. Sûr'un eline, yükseğe tutup düşmanlık eden kardeşleri yeniden İslâm'a davet etmesi için, *Kur'ân*'ı verdi, Fakat Sebe'iyye buna hiç aldırmadan hücumlarına devam etti. Âişe ince sesini beyhude yere yükseltti. *Kur'ân*'ı taşıyan zat öldürüldü. Devenin etrafında korkunç bir savaş başladı. Birbiri arkasından yetmiş Kureyşli devenin yularını tuttular ve maktul düştüler[2]. Şu halde Âişe hiç de bayrak olarak harbe gitmemiş, ancak başladıktan sonra, sülhü tesis için harb meydanına gelmiş ve istemiyerek ric'atın etrafında tevakkufuna ve bunu kanlı bir mücadelenin

[1] 3115 — 26. 3128 — 34.

[2] 3183 vd. 3190 vdd. 3213.

takip etmesine sebep olmuştu. Âişe Peygamber'in bahsettiği Hav'ab'ın meş'um kadını değildi; bu daha ziyade Fezâreli âsî Umm Ziml adlı bir kadındı[1]. Hakikatte Peygamber'in Hav'ab köpekleri hakkındaki kehaneti sonradan uydurulmuş olacaktır. Bu suretle ister Âişe, ister Umm Ziml hakkında söylenmiş olsun, bu anekdotun tutulacak yeri kalmıyor. Mamafi işin bununla bir alâkası yoktur. Seyf'in bu meş'ûm rolü müminlerin anası üzerinden âsî kadın üzerine devretmesi kifayet eder. Onun hikâyesindeki mühim nokta, onun her yerde, eski rivayetin mevcudiyetini evvelden kabul ederek bunu kendi hoşuna gitmeyen noktalarda tashih etmiş olmasıdır. Bu yüzden o, diğer alâkadar etmeyen malzemeyi de, — bir kaç tezat ve neticeye uygunsuzluk hariç — tashihlerine uymasını temin için yeni bir şekle bürümeğe mecbur kalmıştır.

Bir kaç hususiyeti de burada ilâve edelim. Umumiyetle Seyf'in hikâyelerinin alâmeti fârikası olan tabiî teselsül burada da eksik değildir. O, diğerlerine nazaran daha derin tafsilâta girer, meselâ, Kûfe'de ahalinin içtimalarında heyecanlı sahnelerin tasviri gibi: Zeyd b. Sûhân, dinleyicilerin dikkatini çekmek ve mutandan bir nutuk irad etmek için kolunu sallar, fakat bu kolun eli yoktur, çünkü bir hırsızlık yüzünden kesilmişti. O daima, âsî birliklerde bile, tasimatı ve reisleri, bunun gibi bir çok mücadete sahneleri teşkil etmiş olan Basra mevkilerini ve bilhassa Cemel vak'asındaki orduların kuruluşunu inceden inceye verir. Osman b. Huneyf'in muhafız kıt'ası 40 Zutt ve Seyyâbice'den müteşekkil imiş: Bu neviden kesin havadislerin kıymetsizliği bundan anlaşılabilir, çünkü o zamanlar için bir valinin etrafını yabancı asıldan ücretli asker veya kölelerle ihata etmesi düşünülemez bile[2]. Uzun nutuklar ve bilhassa çok mikdarda vesîka, Âişe'nin mektupları ve Âsım b. Amr'ın mısraları onun rivayetinde kayıtlıdır. Bunlar Seyf'in tarihî rivayeti ile tetabuk ettikleri müddetçe[3] hiç şüphesiz, belki de hakikatte onun bunları görmüş olması ihtimaline rağmen, sahtedirler. Hadisata karışan eşhas mutad olduğu üzre Seyf rivayetinde daha büyük adette olup adları da diğer rivayetlerdekilerden ayrılmaktadır. Peygamber'in dul zevcelerinden Ali tarafında,

[1] Taberî, 1902. Deve üzerinde bir kadının savaşta bayrak teşkil edişi adeti bu suretle teyid edilmiş oluyor. Bu âdet eski olup hâlâ caridir.

[2] 3125. 3134. Krş. 1961. 3181.

[3] Âişe bir arada (3134) Ali'nin valisi tarafından Zutt ve Sayyâbice ile birlikte, karanlıkta, evinde baskına uğratıldığını ve bunun, Talha ve ve Zübeyr'in ancak zor yüzünden bî'at etmiş oldukları haberi Medine'den geldikten sonra vâki olduğunu hikâye eder.

daha eski rivayete göre, Umm Selime'den sonra, Seyf'e göre yalnız göre yalnız Hafsa vardır[1]. Ebû Mûsâ'nın takındığı tavurdan, daha eski rivayete göre, Hâşim b. Utbe, Seyf'e nazaran iki Muhammed vasıtasıyle haberdar olmuştur[2]. Osman'ın Mekke valisi, daha eski ravilerce Halid b. Âs, Seyf'ce Abdallâh b. Âmir; Âişe tarafdarlarının imamı, evvelkilerce İbn Zübeyr, Seyf'e göre Abdarrahmân b. Attâb[3]'dır. Hakikî rivayete göre, Ali tarafından tercihen Ensâr memuriyetlere tayin edilirken, Seyf bu hususda Abbâsîleri zikri tercih etmektedir: Medine'de Temmâm b. Abbâs, mekke'de Kusem b. Abbâs, Yemen'de Ubeydallâh b. Abbâs[4]. Bilhassa muahhar halife hanedanının ceddi Abdallâh b. Abbâs kuvvetle ve en müsait bir şekilde, Ali'nin, kendisine daima en isabetli tavsiyelerde bulunan fakat maalesef bu tavsiyeleri yerine getirilmeyen, en mutemed adamı olarak temayüz etmektedir. Ayrıca eski bir Hristiyan olan Basralı Ka'b b. Sûr ve Talha'nın dindar olan oğlu Muhammed tercihen zikrolunuyorlar; bunlar sulhü muhafaza için ellerinden geleni yaparlar ve her ikisi de maktul düşer. Seyf burada da tabiatiyle kahraman Temîmlileri, Ziyâd b. Hanzala[5] ve Ka'ka' b. Amr'ı önplâna vaz'ı ihmal etmemektedir: Ka'ka', Seyf'in bütün sevgisine sahip olan Ka'ka', (Sebe'iyye'den tefrik edilerek) kanuna riayetkâr Kûfelilerin reisi olup Ali'nin emri üzerine Basralılarla müzakerelere girişir ve nihayet Cemel savaşında kat'î neticeyi istihsal eder. Buna mukabil Ali taraftarlarından bir çoğu alçaklar arasında ve Sebe'iyye'ye dahil olarak tasvir edilirler. Bunlar, Allah'a şükür, Mudar'a dahil olmayıp, bir istisnası ile toptan Rebî'a veya Yemen kabilelerindendirler. Meselâ Tayylı Adî b. Hâtim[6], Naha'lı Eşter ve Kümeyl, ayrıca Abdkaysı Sûhân'ın oğulları, bunun gibi Basra'daki Hukeym b. Cebele ve Temîmli Hurkus b. Züheyr[7] gibi.

---

[1] Medâ'inî 3101. Ya'kûbî 2, 209. buna mukabil Seyf, 3100.

[2] Medâ'inî 3172. Buna mukabil Seyf, 3140. 3144.

[3] Vâkıdî 3039. Medâ'inî 3135. Buna mukabil Seyf 3096. 3105. 3114.

[4] Seyf, 3087. 3106. Krş. 3162. Ya'kubî 2,208.

[5] Bak. s. 76 n. 1.

[6] Adî, Ali'nin Seyf'e göre (3143) Tayyılıları Rebeze'de reddetmiş olmasına rağmen — ki daha eski rivayete zıttır — sefere iştirak etmiştir.

[7] Seyf'e göre Zeyd b. Sûhân'ın eli hırsızlıktan dolayı kesilmişti; hakikatte bu zat elini savaşta kaybetmiş olup çok sâlih ve müttekî bir kimse idi (*Agânî*, 4,186). Hukeym b. Cebele, Seyf'e göre, kariyerine eşkiyalık ile başlamıştı (2922). Seyf, Osman'ın katlinde ve Cemel savaşında suçlu bulunan sulh bozucularını büyük bir titizlikle cemâ'a'dan tefrik etmekte ve hep aynı şahısları zikretmektedir. Bunlar arasında Ali'nin katili (2221,1. 2944,2 3163,9) İbn Mülcem gibi câniler, mel'un Hutam'ın bir oğlu (2955,3) ayrıca köpek hırsızı Dâbi (3033)'nin oğlu ve dehşetli bir satranç oyuncusu olan İbn Zî Habaka (2908. 3032) da vardı. — İşin mahiyetini göstermek bakımından bu kâfidir. Motif ekseriyetle şahsî ve bayağıdır.

Bu sonuncusu maalesef, kabilesi kendisini himaye ettiği için, Osman'ın Basralı katillerinin katliâmında hayatını kurtarmıştı. Bu suretle o sonradan Sebe'ilikten Haricîliğe geçti ve bu iki tehlikeli inkılâb partisinin arasında mutavassıt bir rol oynadı[1]. Seyf daha Cemel savaşının tasviri esnasında, bilhassa asîl ve müşfik ve barışa mütemayil bir şahıs olarak medhettiği Ali'nin ağzından, Harârîc'in zalimane cezriliğine mukabil, maalesef artık kaçınılması imkânsız bir hale gelen, Müslümanlar arasındaki savaşta dikkat edilmesi icap eden hususlara dair insanî temel kaideleri ilân etmek fırsatını istimal ediyor.

Ben rivayetin tenkidini bu ilk kısımda, bu devrin tabiî sonunu teşkil eden Ali'nin ölümüne kadar devam ettirmek isterdim. Fakat taberî'nin bu kısımları henüz neşredilmemiştir ve İbn el-Esîr'den iç intikad yolu ile muhtelif menbaları tefrik etmek işi — ki senelerce evvel bunu tecrübe etmiştim — ancak büyük bir ihtiyacın affettireceği bir teşebbüs olurdu. Bu sebepten, Eugen Prym'in neşrini tamamlamak suretiyle bizi sevindirmesi mümkün olduğu takdirde[2] ileride ikmal etmek ümidi ile tedkikimi şimdilik burada bırakıyorum. Fakat böyle bir girişsiz tarih yazıcılığının muallâkta kalacağını, polemiğe baş vurmadan da göstermiş olduğumu zannediyorum.

---

[1] Hurkus hadisde kara elli adam olup (*Âgânî* 7, 13) bu sıfatla meselâ Buhârî'de de sık sık zikredilir. Daha çok erkenden şahsiyetini belli etmişti. Bizzat Muhammed onun ne mal başı olduğunu anlayarak onu isabetle karakterize etmisti (Taberî, 1682). Eli kadın göğsünü veya bir parça eti andırdığı için Zû'l-Sudeyye veya Zû'l-Huveysire tesmiye olunurdu. Benim *Vâkıdî* adlı eserimde, s. 377, not 2 deki, İbn el-Esîr 3, 292 den alınmış Arabca kelimeler tashih edilmelidir.

[2] Prym neşrinin sonu şimdi gelmiş bulunuyor. Fakat elime makalemin manüskrisini baskıya verdiğim sırada geçti.

İNDEKSLER

A. Şahıs, kabile adları ve tarihî ıstılahlar indeksi.

Abân Câdûye, 93.
Abbâd b. Culandâ bk. Abd.
Abbasîler, 7, 21, 57, 72, 111, 129.
Abd Menât, -lılar, kabile, 10.
Abd Mesîh b. Amr, 46.
Abd (Abbâd veya İyâd) b. Culandâ, 22.
Abdallâh b. Abbâs, 117, 129.
Abdallâh b. Âmir bk. İbn Âmir.
Abdallâh b. Hazef, 18, 20.
Abdallâh b. İtbân bk. İbn İtbân.
Abdallâh b. Mes'ûd, 103.
Abdallâh b. Nâfi', 4.
Abdallâh b. Sa'd b.e. Serh, 105, 113, 115.
Abdallâh b. Sebe' (İbn Sevdâ') 110, 111, 118, 125.
Abdallâh b. Umayr, 90.
Abdallâh b. Verkâ' el-Esedî, 87.
Abdallâh b. Verkâ' el-Huzâ'î, 87, 94.
Abdallâh b. Verkâ' er-Riyâhî, 87.
Abdallâh b. ez-Zübeyr, 119, 123, 124, 129.
Abdarrahmân b. Attâb, 129.
Abdarrahmân b. Avf, 112, 117.
Abdarrahmân b. Halid, 107, 108.
Abdarrahmân b. Rebî'a, 89.
Abdkays, -lılar, kabile, 16-19, 21, 22, 123, 124, 127, 129.
Abhala, 3.
Abîd b. Acram, 75.
Abs, -liler, kabile, 7, 8.
Adî, -liler, kabile, 124.
Adî b. Hâtim, 6, 7, 38, 123, 124, 129.
Adî b. Zeyd, 85.
Af'a, -lılar, kabile, 25.
Afîf, Hutam'ın katili, 20.
Ahâmire, 74, 75.
Ahlwardt, W., 118.
Ahnef b. Kays, 15, 89, 90, 94, 101, 123, 124.
Ahtal, Şair, 76.
Âişe bt. e. Bekr, 112, 113, 117, 121, 123, 124, 126-129.
Akk, -liler, kabile, 23, 28, 29, 31.
Akke, Taglib reisi, 11, 16, 21, 39, 40, 46.
Alâ b. el-Hadramî, 12, 16-20, 90, 92, 99.
Ali b. e. Tâlib, halife, 25, 26, 104, 106, 111, 112, 114, 115, 117-130.
Alkama b. Mucazziz, 59.
Âmir, -liler, kabile, 7.
Âmir, b. Abdkays, 15, 109.
Âmir b. Şehr, 26, 28.
Ammâr b. Yâsir, 79, 87, 93, 96, 111, 119, 123, 124, 129.
Ammianus, 78.
Amr b. Abd Mesîh bk. Abd Mesîh b. Amr.
Amr b. el-Âs, 22, 47-50, 52, 54, 56, 59, 80-83, 89, 113, 114, 117.
Amr b. Hamik, 116.
Amr b. Hazm, 28, 32, 115-117, 120.

Amr b. Ma'dîkerib, 25, 28, 29, 31, 68, 87.
Amr b. Merhûm, 124.
Amr b. Mu'âviye, -liler, kabile, 26, 27.
Amr b. Temîm, -liler, kabile, 10, 19.
Andarzgar, 38, 74.
Anmâr, -lılar, kabile, 23.
Ans, -liler, kabile, 28.
Anûşek, 87.
Arâmîler, 33, 75.
Ardeşîr, İran hükümdarı, 39, 41, 43, 72, 73.
Arfaca b. Herseme, 22.
Artaban, 85.
Artabun, 59, 83, 84.
Âsım b. Amr, 34, 38, 44, 90, 94, 128.
Asma'î, 104.
Aspadî'ler, 17.
Augustalis Theodorus, 80, 81, 83.
Avf, Gatafân reisi, 9.
Avf, -liler, kabile, 10.
Ayhala (Abhala) b. Ka'b, 3, 28.
Azâd Fîrûz b. Cuşnas, 18, 29, 31, 32.
Azâdbih, Hîre Merzubanı, 35, 36, 37.
Azermîdûht, 73, 74.

Baanes bk. Bâhân.
Bâhân, 48, 51, 53, 54, 77.
Bahda, -lılar, kabile, 10.
Bârik, -liler, kabile, 23.
Basralılar, 15, 85, 88-90, 97, 99, 100, 106, 111, 119, 124-126, 129, 130.
Bazâm, 24, 26.
Becîle, -liler, kabile, 25, 62, 63, 70.
Bedr savaşı, 104.
Behmen Câdûye, 35, 61, 74, 87, 93.
Behrâ', -lılar, kabile, 39, 43, 47, 75.
Behrâm Çûpîn, 74.
Behrâm b. Ferruhzâd, 93.
Bekr, -liler, kabile, 17, 19, 21, 33, 34, 35, 38, 41, 47, 61-63, 70, 75, 95, 101, 123, 124.
Bekrî, 21, 25, 75.
Belâzurî, 1-3, 7, 8, 11, 13-23, 25-28, 31-33, 35-38, 41-43, 45, 50, 52-54, 57-60, 63, 66, 67, 69, 71, 74-76, 78-83, 88, 95-101, 105.
Belencer'ler, 89.
Benû Af'a bk. Af'a.
Benû'l-Amm, 85, 86.
Benû İcl bk. İcl.
Benû Useyyid bk. Useyyid.
Benû Velî'a bk. Velî'a.
Berâ' b. Mâlik, 18.
Beravân, 96.
Berberî'ler, 4.
Beşîr, Bekr kabilesinden, 62.
Beşîr b. Sa'd, 35.
Bevan, 38.
Beyrûzân bk. Feyrûzân.
Bikarius b. Nastâs, 48, 49, 59.
Binduân, 93.
Bitâna, 112.
Bizans, -lılar (bk. Rumlar), 3, 40, 43, 47, 48, 107.
De Boor, C., 114.
Brooks, 60, 80.
Buhârî, 14, 130.
Bukeyr b. Abdallâh el-Leysî, 88, 89.
Burân, 61, 73.
Busfûra b. Salûba, 35, 46.
Butûn, -lular, kabile, 10.
Buveyb savaşı, 65, 66, 71, 72, 95.
Buzâha savaşı, 33.

Câbân, 35, 37, 38, 61, 68.
Câhiliyye devri, 87.
Câlînûs, 61, 63, 65.
Caraca, 48, 49, 51, 57.
Cârûd, 17.

Cäsarea (Şeyzer), 52, 59, 60, 82.
Cayfar b. Culandâ, 22.
Caz' b. Mu'âviye, 86.
Cebele b. Eyhem, 51.
Celd, -liler, kabile, 23.
Celûlâ savaşı, 65, 66, 76, 89.
Cemel Vak'ası, 121, 128-130.
Cerîr b. Abdallâh, 25, 62, 70, 98.
Cerm, -liler, kabile, 21, 23.
Ceyş el-ebdâl, 48.
Constantin, Heraklius'un oğlu, Bizans imparatoru, 80.
Cüzâm, -lılar, kabile, 47.
Cudi, 42.
Culandâ ve hanedanı, 21, 22.
Cundeb b. Ka'b el-Ezdi, 103, 104.
Cuşnas (Cuşays), 3, 29, 31.
Cyrus, İskenderiye patriği, 81, 82.

Dabbe, -liler, kabile, 10, 124.
Dâbi, 129.
Dacâ'im, -liler, kabile, 38.
Dâdûye, 29, 31, 32.
Dahhâk b. Fîrûz, 29.
Daniel, 86.
Dâr, 115-117, 119, 120.
Dayzan, 75.
Deccal, 76, 86.
Deylemliler, 88.
Dirâr b. el-Hattâb, 64.
Direfş-i Kâviyânî, 64.
Donatistler, 109.
Doughty, 23, 34.
Dozy, R., 34.
Drungarius, 54.
Duhtzenân, 73.
Durâkis, 48.

Ebân b. Sa'îd, 17, 26.
Ebcer b. Buceyr, 19, 21, 41.
Ebnâ, -lılar, kabile, 10.
Ebnâ, Yemen İranlıları, 24, 28, 29, 31, 32.
Ebrehe, 57.
Ebû Avâne, 67, 68, 97.
Ebû Bekr, halife, 5-8, 10, 13, 16, 18-20, 22, 28, 31, 33-35, 39-42, 45, 47-50, 53-58, 61, 70, 91, 110, 112, 113, 116.
Ebû Bekr b. Hayr, 2.
Ebû Derdâ', 103.
Ebû Hafsa, 116.
Ebû Hureyre, 16, 89.
Ebû Ma'şer, 2, 3, 7, 60, 81, 98, 100, 113, 114.
Ebû Mihcen, 68.
Ebû Mihnef, 2, 3, 7, 35, 52, 66.
Ebû Mûsâ el-Eş'arî, 86, 91-93, 95, 96, 99, 100, 105, 113, 121, 123, 129.
Ebû Sebre b. e. Ruhm, 86, 90, 93.
Ebû Sufra, 22.
Ebû Şecere, 7.
Ebû Ubeyd es-Sakafî, 61, 62, 70.
Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, 48-53, 55, 56, 58, 60, 76-78, 81.
Ebû Vesile, 81.
Ebû Zerr, 102, 109.
Ebû Zubeyd, Şair, 103, 104.
Esnâd, 77.
Ecnâdeyn savaşı, 51, 52.
Elias Nisibenus, 53, 60, 66, 98-100, 114.
Emevîler, 77, 79, 82, 105, 112.
Emsâr, 77.
Ensâr, 5, 35, 114-117, 120-122, 129.
Ermeniler, 51, 57, 93.
Esed, -liler, kabile, 4, 6, 7-9, 44, 63.
Esved (Ayhala b. Ka'b), 14, 15, 28-32.
Esved b. Kutbe, 44.
Eş'ar, -lılar, kabile, 23.
Eş'as b. Kays, 25, 27, 63, 70, 98.
Eşter bk. Mâlik el-Eşter.
Eusebius, 52.

Ezd, -liler, kabileler gurupu, 23, 24, 25, 29, 124.
Ezd Şu'ûne, -liler, kabile gurupu, 23.
Ezd Ummân, -lılar, kabile gurupu, 21.
Ezd Yemen, -liler, kabile gurupu, 22.
Ezvâ, 31.

Fahlavaclar, 73, 86.
Ferruhân, 88.
Ferruhbundâd, 35.
Ferruhhurmizd, 74.
Ferruhzâd b. Binduân, 72-74.
Ferruhzâdi Azermicân, 74.
Ferve b. Müseyk, 25, 26.
Feyrûzân, 62, 73, 74, 87, 89, 93.
Feyy, 106.
Fezâre, -liler, kabile, 7-9, 128.
Fihl savaşı, 53, 56, 60.
Firad savaşı, 40.
Fransız istilâsı, 46.
Fransızlar, 46.

Gâfikî b. Harb el-Akkî, 118, 120, 125.
Gâmid, -liler, kabile, 23.
Garamîler, 75.
Garûr, 17-20.
Gassân, -lılar, 23, 39, 42, 46, 47, 50, 52.
Gatafân, -lılar, kabile, 4-6, 8, 9, 44.
Gavzak, 89.
Gifâr, -lılar, kabile, 94.
de Goeje, M. J., 1, 42, 51.
Goldziher, I., 5.
Gothofredus, 43.

Habîb b. Mesleme, 77, 78, 80, 88, 89, 98.
Hâdir (yerli Arablar), 60.
Hafsa bt. Ömer, 129.
Hakem, -liler, kabile, 23.
Hakem b. Amr et-Taglibî, 90.
Hakem b. e. 'l-Âs, 99.
Halid b. Âs, 117, 129.
Halid b. Sa'îd, 25, 26, 28, 32, 47, 48, 49, 53, 54, 55, 56, 57.
Halid b. el-Velîd, 6-12, 14, 15, 18, 19, 21, 25, 33-47, 49-59, 61, 64, 72, 76 - 78, 95, 107.
Hamdânî, 17.
Hamrâ Siyâh, 75.
Hanîfe, -liler, kabile, 13-16, 19, 33.
Hansâ, 7.
Hanzala, -lılar, kabile, 10-12, 19.
Hanzala b. Rebî', 76.
Harârîc, 130.
Haraza, bir nevi vergi, 43.
Hârice b. Hisn, 7-9.
Hâris, Gatafân reisi, 9.
Hâris b. Ka'b, -lılar, kabile, 23, 25, 28.
Hâris b. Mu'âviye, -liler, kabile, 26-27.
Hârûn er-Reşid, 2.
Has'am, -lılar, kabile, 23, 25.
Hasan b. Ali, 123.
Hasan el-Basrî 15, 109.
Hassân b. Âmir b. Cevn, 17.
Hâşim b. Utbe, 64, 129.
Havâzin, -liler, kabile, 6, 7, 38.
Havlân, -lılar, kabile, 24, 31.
Havza b. Ali, 13, 16.
Heliupolis savaşı, 81.
Hemdân, -lılar, kabile, 24-26, 28, 29, 31.
Herakleonas, Bizans imparaoru, 80, 81.
Heraklius, Bizans imparatoru, 43, 48 - 51, 53, 57, 58, 76, 77, 80, 83.
Herbed, 87.
Herodot, 84.
Hibâl, Esed kabilesinden, 9.
Hicaz hadîsi, 38.
Hilâl b. Akke, 41, 46.
Hilâl b. Ullafa, 64.
Himâ, 110.
Himyer, -liler, 23-25, 31.

Hişâm b. Âmir, 100.
Hoffmann, G., 39, 60.
Horasanlılar, 57, 61.
Hürmüz, 38.
Hürmüz Câdûye, 61.
Hürmüzân, 85, 86, 89, 92, 96, 97.
Huceyr b. en-Navvâha, 14, 15.
Hukeym b. Cebele, 119, 123-127, 129.
Hurkûs b. Nu'mân, 40, 41, 43.
Hurkûs b. Züheyr, 86, 127, 129, 130.
Hutam, Kays b. Sa'lebe reisi, 17, 18, 19, 20, 129.
Hutay'a, 5, 7, 8, 104.
Huzâ'a, -lılar, kabile, 94.
Huzeyfe, Gifâr'lı, 94.
Huzeyfe b. Mihsan, 22.
Huzeyfe b. Yemân, 87, 93, 97-99.
Huzeyl, Taglib reisi, 11, 16, 21.
Huzeyl b. İmrân, 40.

İbn Abbâs bk. Abdallâh.
İbn Âmir (Abdallâh), 93, 94, 100, 101, 122, 129.
İbn Badroun, 34.
İbn Bukayla, Şair, 44.
İbn el-Esîr, 1, 22, 76, 105, 130.
İbn Hişâm, 13, 14, 25, 26, 29, 35, 46, 83, 95.
İbn Hubeyş, 76, 77.
İbn İshâk, 2-4, 7, 10, 14-18, 33, 35-38, 41-43, 45, 46, 50-55, 57, 58, 60, 63, 66, 67, 69, 70, 79, 81, 83, 95, 97, 113 - 116.
İbn İtbân (Abdallâh), 87, 88, 90, 93, 96.
İbn Kelbî, 3, 7, 19, 35-38, 42, 43, 75, 96-99, 101, 104, 114, 118.
İbn Mülcem, 129.
İbn en-Nevvâha bk. Huceyr.
İbn en-Nedîm, 2.
İbn Ömer, 87, 117.
İbn Rufeyl, 75.
İbn Sebe' bk. Abdallâh b. Sebe'
İbn Sevdâ' bk. Abdallâh b. Sebe'
İbn Sa'd, 1, 13, 17, 22, 25, 83, 105.
İbn Salûba, 35, 43, 45.
İbn Siyâh, 75.
İbn Sürâka, 88, 89, 93.
İbn Udeys el-Belevî, 114-116, 118.
İbn Urve, 116.
İbn Yesribî, 124.
İbn Zî Habaka, 129.
İbn ez-Zübeyr bk. Abdallâh.
İcl, -liler, kabile, 38.
İkrime b. e. Cehl, 9, 13, 22, 23, 27, 31, 48, 49, 54.
Iraklılar, 49, 58, 61, 64, 69, 76, 77, 80.
İran, -lılar, 13, 16-18, 20, 21, 24, 26, 32 - 34, 37-41, 43, 46, 47, 58, 61-74, 85 - 87, 93, 95-97, 102, 111.
İsfendiyâd, 88, 93.
İ'tizâl, 109.
İyâd, -lılar, kabile, 39, 75, 77.
İyâd b. Culandâ bk. Abd.
İyâd b. Ganm, 39-41, 51, 58, 69, 75, 77 - 79.

Justi, 74, 88.

Ka'b el-Ahbâr, 109.
Ka'b b. Sûr, 127, 129.
Kabâs b. Aşyam, 57.
Kadisiye savaşı, 49, 51, 60, 66, 70, 72, 73-75, 85, 87, 95, 97.
Ka'ka' b. Amr, 11, 21, 34, 35, 40, 44, 58, 64, 69, 74, 77, 87, 94, 125, 129.
Kammanlar, 90.
Karaza b. Ka'b, 121.
Kasâme, eski Arab âdeti, 103.
Kasâme b. Züheyr el-Mâzinî, 95.
Kaşar seferi, 28.
Kays, -liler, kabile gurupu, 76.

Kays, Hutam'ın katillerinden, 20.
Kays b. Âsim, 10-12 .
Kays b. Husayn b. Zú'l-Gussa, 26.
Kays b. Mekşûh, 25, 29, 31, 32, 51, 58, 69, 70.
Kays b. Sa'd, 121.
Kays b. Sa'lebe, -liler, kabile, 17, 19.
Kelb, -liler, kabile, 11, 39, 40, 47.
Kesîr b. Salt el-Kindî, 116.
Kiepert, H., 36.
Kinâne, -liler, kabile, 23.
Kinâne b. Bişr el-Tucîbî, 116, 118.
Kinde, -liler, kabile gurubu, 16, 17, 24-27, 63, 70.
Köprü savaşı, 62, 66, 70-73.
Konstans, Bizans imparatoru, 80, 113, 114.
Kümeyl, 129.
Külsûm b. Tucîb, 118.
Kürdler, 87, 91.
Kudâ'a, -lılar, kabile gurupu, 21, 47, 48, 63, 75.
Kûfeliler, 41, 79, 80, 87, 88, 92, 97, 98, 99, 103, 105-107, 113, 119, 123, 124, 126, 129.
Kuflar, 90.
Kureyş, -liler, 4, 5, 13, 21, 106, 108, 112, 115, 121, 127.
Kureyş b. Âmir, 94.
Kusem b. Abbâs, 129.
Kutbe b. Katâde es-Sadusî, 95.

Lahâzim, 19.
Lahm, -lılar, kabile, 47.
Lakît b. Mâlik, 22.

Mâhân, 75.
Mahmiye b. Zuneym (veya b. Caz'), 53.
Makâ'is, -liler, kabile, 10.
Makhûl, 124.
Ma'kil b. Yesâr, 97.
Mâlik el-Eşter en-Naha'î, 106-108, 113, 119, 121, 123-125, 129.
Mâlik, -liler, kabile, 10, 12.
Mâlik b. Murâre, 25.
Mâlik b. Nüveyre, 10-12.
Ma'mer (mima'), Hutam'ın katillerinden, 20.
Ma'mer b. Müsennâ, 19.
Manuel, 81, 83.
Manzûr b. Zabbân, 7, 9.
Maurianus, 98.
Maz'ûn (Ezd Ummân), kabile gurupu, 21.
Medâ'inî, 3, 7, 38, 41, 42, 43, 47, 52-54, 66, 89, 95-98, 101, 104, 108, 116, 121 - 125, 129.
Medâr savaşı, 39, 43.
Medineliler, 9, 10, 16, 18, 33, 35, 111, 113 - 121, 125, 127.
Medler, 73.
Merdânşâh, 74.
Mervân b. el-Hakem, halife, 105, 112, 114,-116, 122, 123.
Mesrûk, Akk reisi, 19, 21, 31.
el-Mevtûrûn, 103.
Mezhic, -liler, kabile, 23-26, 28, 29, 31.
Mihael, Bizans imparatoru, 59.
Mihrân b. Behrâm Çûpîn, 39, 62.
Mînâs, 58, 76.
Mısırlılar, 102, 113-120, 122.
Monoteizm, 28, 109.
Montanistler, 109.
Mücâşi b. Mes'ûd, es-Sülemi, 90.
Müccâ'a, 16.
Mühelleb b. e. Sufra, 22.
Müller, A,. 12, 42, 56, 80.
Münzir b. Sâvî, 16, 17.
Münzir b. Süveyd, 19.
Müsennâ b. Hârise, 19, 21, 34, 35, 38, 39, 61, 62-66, 70, 71, 72, 95.

Müseylime, 11-16, 18, 19, 22.
Müzeyne, -liler, kabile, 93.
Mu'âviye, -liler, kabile, 27.
Mu'âviye b. Cevn, 17.
Mu'âviye b. e. Sufyân, 29, 48, 59, 60, 75, 78, 79, 89, 102, 105, 107, 109, 114, 118, 121.
Mu'âz b. Cebel, 26, 28, 81.
Mudar, -lılar, kabileler gurupu, 15, 75, 129.
Mugîre b. Şu'be, 64, 66, 68, 87, 93, 95, 96, 98, 112.
Muhâcir b. Ümeyye, 26, 27, 31.
Muhâcire, 121.
Muhammed, Peygamber, 4-6, 9, 10, 12 - 14, 16, 22, 24-33, 46, 62, 70, 109, 110, 112, 130.
Muhammed b. e. Bekr, 113, 114, 116, 117, 119, 129.
Muhammed b. e. Huzeyfe, 113, 114, 119, 129.
Muhammed b. Mesleme, 114, 115.
Muhammed b. Talha, 129.
Muhammedî, 113, 116, 121.
Muhârib, -liler, kabile, 22, 23.
Muka'bir, 18.
Mukarrin, 6.
Mukavkis, 82-84.
Murâd, -lılar, kabile, 25.
Murra b. Mâlik, -liler, kabile, 85.
Musabbih, 22, 23.
Musayyah savaşı, 41, 42.
el-Musayyerûn, 107, 109, 110, 113.
Muta, Deylemli kumandan, 88.
Mûte savaşı, 47.

Nabatiler, 33, 85.
Nâciye, -liler, kabile, 21, 22.
Naha', -lılar, kabile, 23, 129.
Nahâr el-Rahhâl, 13, 14.
Nâ'ile, halife Osman'ın zevcesi, 116, 118, 120.
Narsî, 61.
Nehd, -liler, kabile, 23.
Nehircân, 87.
Nemr, -liler, kabile, 39, 75.
Nihâvend savaşı, 74, 86-88, 91-94, 96 - 99, 101.
Niyâr, 116, 117, 120.
Nöldeke, Th., 10, 17, 18, 36, 51, 62, 73, 75, 76, 126.
Nu'aym b. Mukarrin, 88, 92, 93, 97.
Nuhayla savaşı, 66.
Nu'mân b. Mukarrin, 86-88, 92, 97.

Ömer b. el-Hattâb, halife, 8, 18, 34, 42, 45, 49, 51, 53-56, 59-63, 70-72, 76 - 79, 81, 83, 85-92, 99, 101, 102, 103, 106, 110, 112.
Ömer b. Mâlik, 76.
Ömer b. Sürâka b. İbn Sürâka.

Osman b. Affân, halife, 2, 4, 75, 79, 89, 91, 93, 94, 98-102, 105, 110-122, 125 - 127, 129, 130.
Osman b. e. 'l-Âs es-Sakafî 90, 92, 99, 100.
Osman b. Huneyf el-Ensârî, 121, 123, 128.

Páduspân, bir pâye, 88.
Pehleviler, 73.
Pervîz, İran hükümdarı, 24.
Petrus, patrik, 81.
Peygamber (Muhammed), 2, 5, 16, 17, 30, 47, 102, 104, 113, 122, 128.
Plinius, 60.
Ptolemäus, Osrhoêne prokuratoru, 78.
Rahâ, -lılar, kabile, 25.
Rahhâl bk. Nahâr.

Ranke, L., 80.
Râsek, 90.
Râsib, -liler, kabile, 21.
Razm savaşı, 25, 26.
Rebî' b. Ziyâd, 91.
Rebî'a, -lılar, kabile gurupu, 11, 15, 64, 75, 129.
Revâdif, 87.
Ribâb, -lılar, kabile, 11, 12, 19, 124.
Ridde, (irtidâd hareketi), 4, 11-13, 19, 22, 32, 34, 41, 47, 48, 62, 70.
Rifâ'a b. Râfi', 116, 117.
Romalılar, (Bizanslılar, Rumlar), 81, 107.
Rüstem, 61-65, 67, 68, 71, 73, 74, 88, 93, 95.
Rûdbih, 40.
Rumlar (Bizanslılar), 49-54, 56, 58, 59, 71, 75-77, 80-83, 98.

Sâbit, Halid'in öncüsü, 9.
Sâbûr, İran hükümdarı, 73.
Sacellarius, 49-51, 53, 54.
Sa'd Temîm, -liler, kabile, 89, 123, 127.
Sa'd b. e. Vakkâs, 62-68, 70, 71, 79, 85, 87, 93-96, 98, 103, 112, 117.
Sa'd b. Zeyd Menât, -lılar, kabile, 10, 19.
Sadif, -liler, kabile, 27.
Sa'îd, b. Âs, 98, 101, 105-108, 113.
Salîh, -liler, kabile, 47, 60.
Salûba b. Nastûna, 36.
Sâriye b. Zuneym el-Kinânî, 90.
Sasaniler, 33, 73.
Satirun, 75.
Sayyâbice, 17, 127, 128.
Schulthess, 60.
Sebe'iyye, 108, 111, 119, 124-127, 129.
Secâh, 9-12, 14-16, 39-41.
Sekâsik, -liler, kabile, 24.
Sekûn, -lular, kabile, 24, 27, 28.
Selmân b. Rebî'a, 89, 98, 99.
Selme, 68.
Sergius, 124.
Serî b. Yahya, 2, 3.
Seyf b. Ömer, 1-6, 8-22, 26, 28, 29, 31 - 49, 51-61, 65-72, 74-77, 79, 83-85, 88, 91-99, 101-105, 107-111, 116, 118 - 121, 124, 126, 128-130.
Siyâvehş, köle, 74.
Siyâvehş, vali, 73, 74, 88, 93.
Sprenger, O., 2.
Strabo, 60.
Süfyân el-Ahmerî, 75.
Süryâniler, 3.
Süryânî Mihael, 76.
Sûdân b. Humrân, 118.
Suheyl b. Adî, 118.
Suleym, -liler, kabile, 6, 7.
Sumâme b. Usâl, 11, 13, 19, 20.
Surad b. Abdallâh, 25.
Suriyeliler, 69, 76, 78, 80, 98, 107, 113.
Suveyd b. Kutbe, 95.

Şahizenân (Duhtzenân, Burân), 73.
Şahrek, 18, 90, 99, 100.
Şakîk b. Sevr, 124.
Şehr, 26, 28, 31.
Şehrbârâz, İran hükümdarı, 43, 61, 72, 73.
Şehrbârâz Câdûye, 87-89, 93.
Şeybân, -lılar, kabile, 19, 34.
Şi'b Cebele savaşı, 17.
Şihrît, 22, 23.
Şîrûye, İran hükümdarı, 24, 39, 41, 72, 73.
Şirzâd, 39.
Şu'ayb b. İbrahim et-Temîmî, 2, 3.
Şurahbîl b. Hasene, 13, 48-50, 52, 54 - 56, 59.

Şureyh, Havâzin reisi, 38.

Taberi, 1-19, 22-25, 28, 29, 33-39, 41 - 50, 52-58, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 69, 73, 75-79, 81-85, 88, 92-102, 104-110, 113-116, 118, 120, 121, 123, 124, 126, 128, 130.
Taglib, -liler, kabile, 9, 11, 16, 21, 39 - 43, 61, 75-77.
Tâhir b. e. Hale, 28, 31.
Talha b. Ubeydallâh, 112, 117-119, 121 - 129.
Tayy, -lılar, kabile, 6, 7-9, 38, 60, 63, 103, 123, 129.
Tedârik, 83.
Tedârik (Sacellarius), 49, 50, 59.
Temîm, -liler, kabile, 2, 6, 7, 9-17, 19, 21, 22, 33, 34, 38, 40, 44, 63, 64, 69, 70, 75, 76, 85, 86, 94, 101, 129.
Temmâm b. Abbâs, 129.
Tenûh, -lular, kabile, 39, 47, 60, 75.
Theodor, 48, 49, 53, 54, 77.
Theophanes, 60, 76, 78, 79, 99, 114, 118.
Tigranes, 60.
Türkler, 88-91, 94, 98, 99.
Tulayha, 6, 7, 9, 15, 67, 68, 87.

Ümeyye âilesi, 102, 113-115, 119, 121, 122.
Ürdün, 16, 46, 48, 50, 52, 55, 56, 59.

Ubeyd b. Rifâ'a, 116, 117.
Ubeydallâh b. Abbâs, 129.
Ubeydallâh b. Sa'îd ez-Zührî, bk. Zührî.
Ubeydallâh b. Ziyâd, 124.
Ubulle savaşı, 43, 45.
Ufeyle, 75.
Ukaydir, 40, 42.
Ukbe b. e. Mu'ayt, 104.
Ukkâşe, 9.
Ulleys savaşı, 39, 43, 44.
Umm Selime, 129.
Ummi Ziml, 6, 128.
Urve b. Nibâ', 116.
Usâme b. Zeyd, 5-9, 33, 47.
Usayya, 85.
Useyyid, -liler, kabile, 2, 15.
Ustandâr, 87.
Utârid b. Hâcib, 11.
Utbe b. Ferkad, 88.
Utbe b. Gazvân, 39, 70, 90, 93-96,
Uyeyne b. Hisn, 6, 7, 9.

Vâ'il b. Hucr, 25.
Vâkıdî, 1-3, 8, 18, 22, 26, 35-38, 42, 45, 50, 51, 53, 54, 60, 66, 78, 81, 82, 95, 96, 98, 99-105, 107, 108, 112-119, 121, 124, 129.
Veber b. Yohannes, 29, 30, 32.
Vehb b. Cerîr, 121-124.
Vehb b. Huneyf, 121.
Vekî', Mâlik b. Yerbû' reisi, 10-12.
Velî'a, hanedan, 25, 27.
Velîd I, halife, 4.
Velid b. Ukbe, 48, 54, 98, 99, 103-105.

Wellhausen, J., 8, 28, 102.
Wright, W., 51.
Wüstenfeld, 25, 29, 44, 105.

Yahudiler, 17, 110, 111.
Ya'kûb, Zührî'nin amcası, 2.
Ya'kubî, 110, 113, 114, 116, 122-124, 129.
Yâkut, 8, 11, 21, 37, 42-44, 58, 99.
Yemâme seferi, 14-18, 33.
Yemenliler, 48, 62, 64.
Yerbû', -lular, kabile, 10-12.
Yermûk savaşı, 51-54, 57, 58, 62, 66, 79.

Yezdecerd, İran hükümdarı, 62, 63, 65, 68, 73, 86, 89, 90, 93, 94, 96, 97, 100, 101.
Yezîd b. e. Sufyân, 48-50, 52, 54-56, 82.
Yohannes, Nikiu'lu, 4, 80-83.
Yohannes Kataias, 78.

Zarduk, 87.
Zermihr, 40.
Zeyd, Hutam'ın katillerinden, 20.
Zeyd b. Hârise, 46.
Zeyd b. Sûhân, 128, 129.
Zibrikan b. Bebr, 10-12.
Zinabi, 88, 93.
Zincir savaşı, 38.
Ziyâd b. Caz' ez-Zübeydî, 82.
Ziyâd b. Cübeyr, 97.
Ziyâd b. Ebîhi, 95.
Ziyâd b. Eyyûb, 126.
Ziyâd b. Hanzala, 76, 87, 93, 96, 129.
Ziyâd b. Lebîd, 26, 27.
Ziyâd b. Sircis el-Ahmerî, 75.
Zotenberg, 3, 80-82.
Zübeyd, -liler, kabile, 25.
Zübeyr b. el-Avâm, 82-84, 112, 117 - 119, 121-128.
Zübeyr b. Bekkâr, 121.
Zübyân, -hlar, kabile, 7, 8.
Zührî, Ubeydallâh b. Sa'd, 2, 3.
Zü'l-Gussa, Hâris b. Mu'âviye reisi, 26.
Zü'l-Himâr (Esved), 28.
Zü'l-Huveysire, 130.
Zü'l-Kelâ', 48, 49.
Zü'l-Sudeyye, 130.
Zuttlar, 17, 127, 128.

B. Yer adları indeksi.

Abâneyn, 7.
Abil, 47.
Abiyan, 31.
Abrak, 5, 6, 8.
Aelia, 59.
Aflâc, 23.
Ahsiya, 29,
Akrabâ, 16, 18.
Algîşiya (Emgîşîya), 36.
Amanus, 60.
Amida, 78.
Anbâr, 34, 39-42, 45, 62.
Antâbulus (Pentapolis), 82.
Antakya, 51, 53, 60, 76, 78.
Antoninupolis, 78.
Arabia felik, 23.
Arabistan, 4, 12, 16, 24, 33, 34, 44, 62, 63, 68, 71, 110, 122.
Arbuk, 86.
Ard Beydâ', 34.
Ardeşîrhurre, 18, 90, 100.
Asya, 91.
Atik, kanal ve köprüsü, 63, 64.
Ayla, 50, 59.
Ayn Temr, 39-42, 50.
Azerbaycân, 88, 89, 91, 93, 94, 96-98.

Bâb, 88, 89, 93.
Bâbil, 61, 65, 72.
Babilonya, 33, 36, 47, 61, 75.
Babylon, 4, 80, 81, 82, 83, 84.
Bagdad, 40, 62, 66, 95.

Bahreyn, 12, 16, 17, 19, 20, 41, 90, 92, 93, 99.
Bahurasîr, 35, 65.
Balhîb, 82.
Bâlis, 60.
Bânikîye, 35, 36, 43, 45.
Bârusma (Beth Arşam), 35, 43.
Basra, 37-40, 62, 66, 70, 71, 74, 79, 85 - 87, 89-96, 99-101, 105, 106, 109, 110, 119, 121-123, 125, 126, 128, 129.
Bayrûz, 91.
Baysân, 50-52, 59.
Bâzabda, 78.
Belh, 89, 90.
Belka (Moab), 50, 52.
Bi'r Meymûn, 122.
Borsippa, 36.
Bostra, 50, 56.
Buheyr, 33.
Bunyân, 86.
Burs Nimrûd, 36.
Butâh, 7, 12, 14, 19.
Buveyb, 62.
Buzâha, 6-9, 33, 44.

Câbiye, 59, 60, 76.
Carmidân, 88.
Cavı, 24, 42, 62.
Celûlâ, 65, 85.
Cened, 28, 29.
Cerâ'a, 113.
Ceyhûn, 4, 89, 91.
Ceyrût, 22.
Ceyy, 88.
Chalkis, 78.
Cil cilân, 88.
Cillîk, 50, 56.
Cîraft, 90,
Cundahâr, 91.
Cundîşâpûr, 86.
Cûr, 90, 101.
Curaş, 25.
Curcân, 88.
Cuvâse, 17-21.

Çin, 95.

Daba, 22.
Dârâ, 78.
Dârâbgird, 90.
Darin, adası, 18-20.
Davâsir, 23.
Davrak, 86.
Dehnâ çölü, 17, 19, 20.
Dehistân, 88.
Delta (Nil), 82.
Desteba, 88, 98.
Destmeysân, 85.
Deylem, 88.
Dicle, 61-63, 65, 75, 78, 85.
Dimaşk, 45, 47-49, 51-57, 60, 64, 65, 79 105, 107, 109.
Dînever, 99.
Diyâle, 65.
Diyarmudar, 75.
Diyarrebî'a, 75.
Düceyl, 85, 96.
Dûmat el-Cendel, 39, 41, 42, 62.
Dûmat el-Hîre, 42.
Dunbâvend, 88.

Eberkâvân, Adası, 21, 99.
Ecnâdeyn, 50, 52, 59, 83.
Edessa, 50, 58, 75, 76, 77, 78.
Edom, 42,
Ehvâz, 85, 86, 89, 91-94, 96, 97, 99.
Eknâf, 8.
Elcezire, 21, 88, 89, 108, 121.
Emgîşîya, 35, 36, 43, 44.
Endülüs, 4.
Erdebîl, 98.

Ermînîye, 78-80, 96, 99.
Fadâfid, 91.
Fam Furât Bâdakla, 36, 37.
Fars ,85, 86, 89, 90, 92, 94, 97, 99-101.
Faca, 90.
Fayd, 35.
Felâlîc, 43.
Fergâne, 89, 90.
Fihl, 50-52, 56, 60.
Filistin, 4, 48, 50, 56, 59, 78, 82, 83, 117.
Firâd, 40, 41, 43, 44.
Fırat, 33, 34, 39-41, 44, 58, 61-63.
Fustat, 4, 81.

Gamr, 7, 8.
Gavr, 23.
Gaza, 59.

Hacer, 85.
Hadramavt, 23-29, 31.
Haffân, 34, 61.
Haleb, 60, 78.
Harran, 77.
Hatra, 75.
Hatt, 17, 18, 20.
Hav'ab, 6, 122, 128.
Hazar denizi, 98.
Hecer, 17-20.
Heliupolis, 57, 80, 81, 84.
Hemedân, 87, 88, 91, 94, 97, 98.
Herât, 89.
Hicaz, 3, 4, 23, 111.
Hims, 48-50, 53, 54, 56, 58, 60, 76-79, 92, 107, 108.
Hindistan, 95.
Hîre, 17, 33-45, 47, 50, 52, 60-62, 72, 85, 95, 96.
Hiyâr, 60.
Horasan, 73, 74, 89, 91, 92, 94, 97, 101.
Hürmüzgerd, 38, 43.
Hufeyr, 38.
Hulvân, 65, 85, 96, 97.
Hureybe, 38.
Husayd, 40-42, 44.

İndus, 4, 90, 91.
İrak, 3, 21, 34, 35, 40-42, 47, 50-52, 58, 59, 61-63, 70-72, 75, 76, 79, 80, 96, 103, 111, 112.
İran, 8, 17, 31, 63, 84, 87, 91-94, 97, 99, 100, 106.
İsfahan, 87-94, 97, 98, 100.
İskender seddi, 89.
İskenderiye, 4, 81-84.
İstahr, 90, 91, 93, 97, 100, 105.
İstanbul, 4, 76.
İzec, 86.

Kadisîye, 4, 58, 63-67, 69, 71.
Kafkasya 89, 94, 99.
Kan nehri, 35.
Kanât, 50.
Karkîsîye, 42, 85, 96.
Kastal, 47.
Kaşân, 99.
Kaşar dağı, 25.
Katîf, 18, 20.
Kâzima (Kevâzim), 38, 41, 44.
Kehf Hubbân, 28, 30.
Keri Sa'îde, 37.
Kesker, 38, 39.
Kiriaun, 82.
Kirmân, 88, 89, 92, 94, 101.
Kişm, ada, 21.
Kınnesrîn, 58, 59, 60, 78, 79.
Kızıl deniz, 23.
Konstantia, 78.
Küçük Zâb, 75.
Kudays kalesi, 64.
Kudüs, 48, 59, 60, 83.
Kûfe, 15, 38, 39, 59, 63, 70, 71, 76, 77,

79, 85, 86, 92-98, 101, 103, 105-109, 113, 119, 121, 123, 125, 128.
Kûmis, 88, 98.
Kumm, 99.
Kuss el-Nâtif, 61.

Lâtif, ada, 21.

Maarsares, kanal, 33, 36.
Mâh, 85-87, 89, 99.
Mâh el-Basra, 99.
Mâh el-Kûfe, 99.
Makam İbrahim, 110.
Makr, 36, 37, 44.
Ma'rib, 24.
Mâsebezân, 85, 92, 96, 97, 99.
Medâ'in, 33, 39, 40, 61-63, 65, 66, 72-74, 79, 85, 87, 92, 96.
Medâr, 38, 39, 44.
Medine, 3-9, 12-14, 16-19, 22, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 34, 37, 45, 47-49, 53, 55, 57, 58, 61-63, 66, 72, 83, 86, 87, 93, 102, 104, 105, 108-110, 112-119, 121 - 124, 126-129.
Medînet Ombarra, 39.
Medya, 44, 79, 91, 92, 94, 96-98, 99.
Mehre, 21-23, 27.
Mekke, 16, 24, 40, 45, 56, 57, 93, 110, 112, 113, 117, 122, 129.
Melitene (Malatya), 79.
Menâzir, 85, 91.
Menbic, 60.
Menfis, 84.
Merc Râhit, 50, 52.
Merc es-Suffar, 48, 49, 53-55, 57.
Merv, 86, 89, 90, 94, 97, 101.
Merv Rûd, 89, 90, 101.
Mescid el-Harâm, 110.
Meysân, 62, 85.
Mezotamya, 9-12, 40, 60, 75-80, 83, 92 94, 96.
Mihcar Zurkân, 27.
Mihricânkazak, 85, 86, 99.
Mînâ, 110.
Mısır, 4, 80-84, 105, 111, 113, 114, 121.
Mükrân, 90, 91, 94.
Mukan, 98.
Musayyah, 40-44.
Musul, 79, 85, 88, 96.
Muşakkar, 17, 18.
Mûte, 46, 47.

Necd, 7, 22, 23, 75.
Necrân, 23, 25, 26, 28-30.
Nehr Hindiya, 36, 37.
Nehr el-Mer'a (Kadın kanalı), 38.
Nehr Tîra, 85, 91.
Nehrevân, 65.
Nibâg, 38.
Nihâvend, 68, 74, 86, 87, 89, 97, 98.
Nikiu, 3, 80, 81.
Nil, 80.
Nîsâbûr, 89.
Nisibis, 77.
Nuceyr, 16, 27.

Osrhoëne, 78.
Oxus. 4.

Parapotamya, 60.
Pellakopas, 33.
Pentapolis, 81, 82.
Prym, E., 76, 130.

Rabaza, 5, 8, 123.
Rakka, 77, 78.
Râmhürmüz, 86.
Ramman, 7.
Râşehr, 99.

Remle, 59.
Rey, 65, 73, 74, 88, 89, 91, 93, 98.
Rustâk eş-Şeyh, 87.

Sabat, 63, 65.
Sâbûr, 90, 100.
Sa'lebîye, 35.
Samsaf, 76.
San'a, 17, 24, 26, 28-32, 110.
Seba, 24.
Serahs, 89.
Sevâd, 34, 61, 62, 63, 85, 94, 106.
Sîbuht, 16, 18.
Sicistan, 90, 91, 93, 94, 101.
Siffîn, 62, 69.
Sind, 99.
Sirâr, 62, 65.
Sogd, 89.
Sugûr, 85.
Suhâr, 21, 22.
Sûk el-Ehvâz, 85, 86, 96.
Suriye, 5, 35, 40-44, 46-50, 52, 54-56, 58-60, 63, 64, 67, 69-72, 75-81, 107 - 111, 114, 121.
Surrak, 86.
Susiyana, 79.

Şam, 84.
Şa'ûb, 28.
Şerâf, 63, 66.

Tabâla, 25.
Taberistân, 88, 101.
Tâ'if, 23, 56, 93.
Tâus, 90.
Tâvec, 90, 99.
Tebûk, 46, 50.
Tedmür, 42.
Tekrit, 62, 66, 85.
Tell Akr, 39.
Teymâ, 47.
Tezer, 87.
Tiflis, 89.
Tihâme, 23.
Tiruye, 86.
Toharistân, 89, 101.
Tuster, 86, 96, 97.

Ubulle, 38, 43, 95.
Ulleys, 35-38, 41, 62.
Ummân, 17, 21, 22.
Ummischigedia (Emgîşîya), 36.

Vâc Rûz, 88.
Vâdî-Turabe, 23.
Vakusâ, 48, 49.
Vâsit, 38.
Velece, 38, 39, 41, 44.
Veyyâhurd, 87.
Vologesias, 36.

Yarmuth (Yermûk), 52.
Yemâme, 11, 12, 14-19, 21, 22, 33-38, 41, 90, 93, 99.
Yemen, 22-24, 26-32, 35, 47, 69, 70, 129.
Yermûk, 3, 4, 47-49, 51, 52, 54-56, 67.

Zabuka mahallesi (Basra), 122.
Zara, 18, 20.
Zarud, 63.
Zât İrk, 122.
Zendâverd, 38.
Zerenc, 91.
Ziza (Petrâa), 47.
Zü'l-Kassa, 5-9, 22, 33.
Zü'l-Merve, 48, 54, 55.
Zû Husâ, 5, 7, 8.
Zû Huşub, 114.
Zû Kar, 33, 62, 125.